

ZAŠTITA PRAVA NA PRAVIČNO SUĐENJE PO EVROPSKOJ KONVENCIJI O LJUDSKIM PRAVIMA

Priručnik
za pravnike praktičare

Drugo izdanje
priredio Dovydas Vitkauskas

Dovydas Vitkauskas
Grigoriy Dikov

COUNCIL OF EUROPE

CONSEIL DE L'EUROPE

Ova publikacija objavljena je u okviru Zajedničkog programa Evropske unije i Saveta Evrope „Horizontal Facility“ za Zapadni Balkan i Tursku, a finansirana od strane projekta „Podrška efikasnim pravnim sredstvima i uzajamnoj pravnoj pomoći“.

Izneta mišljenja se ni u kom slučaju ne mogu smatrati zvaničnim stavovima Evropske unije ili Saveta Evrope.

Horizontal Facility for Western Balkans and Turkey

Funded
by the European Union
and the Council of Europe

EUROPEAN UNION

COUNCIL OF EUROPE

CONSEIL DE L'EUROPE

Implemented
by the Council of Europe

ZAŠTITA PRAVA NA PRAVIČNO SUĐENJE PO EVROPSKOJ KONVENCIJI O LJUDSKIM PRAVIMA

Priručnik za
pravničke praktičare

Drugo izdanje
priređio Dovydas Vitkauskas

Dovydas Vitkauskas
Grigoriy Dikov

Serbian edition

Protecting the right to
a fair trial under the
European Convention on Human Rights
A handbook for legal practitioners
2nd edition

Sva prava zadržana. Nijedan deo
ove publikacije ne može se prevesti,
reprodukovati niti prenositi u bilo kojem
obliku ili na bilo koji način, elektronski
(CD-Rom, internet, itd.) ili mehanički
uključujući fotokopiranje, snimanje ili bilo
koje informacije za čuvanje ili sistema za
preuzimanje, bez prethodnog odobrenja u
pisanom obliku datog od strane Direktorata
za komunikacije (F-67075 Strasbourg Cedex
ili publishing@coe.int).

Grafički dizajn i korica

Documents and publications production
Department (SPDP), Savet Evrope
Fotografija: Column of Justice,
Piazza Santa Trinità, Florence.
© Council of Europe

Izdavač

Savet Evrope
Kancelarija u Beogradu
Španskih boraca 3, 11070 Beograd
www.coe.org.rs

Tiraž

1.000

Prevod

Alpha Team One

© **Council of Europe**, 2nd edition
September 2017, English publication
© **Savet Evrope**, 2. izdanje,
jun 2018, prevod na srpski

Priprema i štampa

Dosije Studio, Beograd

Sadržaj

O AUTORIMA	5
UVOD I IZRAZI ZAHVALNOSTI	7
ČLAN 6 – PRAVO NA PRAVIČNO SUĐENJE	9
POGLAVLJE 1. ULOGA ČLANA 6 U EVROPSKOJ KONVENCIJI ZA ZAŠTITU LJUDSKIH PRAVA: METODI I NAČELA NJEGOVOG TUMAČENJA	11
POGLAVLJE 2. OBIM ZAŠTITE I PRIMENLJIVOST	17
2.1. Građanska prava i obaveze	17
2.2. Krivična optužba	23
2.3. Primenljivost člana 6 na istražni postupak u predraspravnoj fazi, na žalbeni, ustavni i neki drugi revizijski postupak	28
POGLAVLJE 3. PRAVO NA SUD	31
3.1. Pristup sudu	31
3.2. Pravosnažnost i izvršenje sudske odluke	44
POGLAVLJE 4. NEZAVISAN I NEPRISTRASAN SUD, OBRAZOVAN NA OSNOVU ZAKONA	49
4.1. Nezavisni sud, obrazovan na osnovu zakona	50
4.2. Nepristrasan sud	56
POGLAVLJE 5. PRAVIČNOST	63
5.1. Akuzatorno načelo i ravnopravnost stranaka	65
5.2. Lično prisustvo i publicitet	75
5.3. Specifične odlike pravičnosti u krivičnom postupku	87
POGLAVLJE 6. PRAVIČNOST I SUDSKO ODLUČIVANJE	109
6.1. Obrazložena odluka	109
6.2. Nepouzđani dokazi	112
6.3. Nedosledna domaća sudska praksa	115
POGLAVLJE 7. SUĐENJE U RAZUMNOM ROKU	119
7.1. Opšta načela	119
7.2. Priroda i složenost predmeta	121
7.3. Ponašanje stranaka: kašnjenja zbog postupaka vlasti	123

POGLAVLJE 8. PRETPOSTAVKA NEVINOSTI	127
POGLAVLJE 9. PRAVA ODBRANE	135
9.1. Obaveštenje o optužbi i mogućnosti za pripremu odbrane	135
9.2. Pravno zastupanje ili lična odbrana	143
9.3. Ispitivanje svedoka	152
INDEKS PREDMETA	165

O autorima

Dovydas Vitkauskas je savetnik za reformu pravosuđa i dobro upravljanje. Kao pravnik u Sekretarijatu Evropskog suda za ljudska prava stekao je dugogodišnje iskustvo; prethodno je stekao akademsku specijalizaciju iz litvanskog i engleskog prava. Danas savetuje mnogobrojne vlade u obimnim institucionalnim reformama, predvođeci timove stručnih konsultanata i pomažući u sprovođenju različitih aktivnosti na projektima Saveta Evrope i Evropske unije. Radi i kao predavač na kursovima na kojima se predstavnici pravne struke podučavaju standardima ljudskih prava i valjanom sprovođenju pravde. On je priredio i dopunio drugo izdanje ovog priručnika.

Grigoriy Dikov je pravnik u Sekretarijatu Evropske komisije za demokratiju putem prava (Venecijanske komisije). Pre toga je više od deset godina radio kao stručni referent za predmete u Sekretarijatu Evropskog suda za ljudska prava u Strazburu. Ranije je radio kao advokat u Rusiji i tamo nadgledao sprovođenje mnogobrojnih projekata u vezi s pravnim reformama, organizovao je mnoge profesionalne obuke u raznim evropskim zemljama i izdavao publikacije kao stručnjak za krivično pravo i standarde pravičnog suđenja. Takođe je bio angažovan kao gostujući profesor evropskog prava ljudskih prava u Univerzitetskom centru „Sirakuza“ u Strazburu, a bio je i član uredništva časopisa *Comparative Constitutional Review* (Rusija).

Uvod i izrazi zahvalnosti

Ovaj priručnik namenjen je pre svega pravnicima praktičarima, nosiocima pravosudnih funkcija i drugim pravnicima koji su već upoznati sa članom 6 Evropske konvencije za zaštitu ljudskih prava i osnovnih sloboda i sa sudskom praksom Evropskog suda za ljudska prava.

Član 6 je verovatno najsloženiji član u Konvenciji, kako sa stanovišta polja primene, tako i sa stanovišta mnogobrojnih pitanja koja se u vezi s njim otvaraju i široke lepeze tumačenja koja mu u svojoj sudskoj praksi daje ESLJP. Kontekst zahteva drugačiji pristup kako bi se povećali izgledi za praktičnu primenu ovog priručnika, naročito u radu pravnika praktičara. Dok su mnogi priručnici za primenu Konvencije usredsređeni na smišljeno pričanje „priča“ kako bi se iz iznetih činjenica izveli zaključci o povredama prava, mi smo u ovom priručniku pokušali da iskristališemo osnovna načela iz poznatih predmeta kojima se bavio Evropski sud za ljudska prava. Ovde su dati samo sasvim kratki sažeci kako bi se ilustrovala načela pobrojana u narativnom delu i čitaocima predočile samo tipične i izuzetne situacije u kojima je s jedne strane utvrđena povreda, dok je s druge strane zaključeno da povrede nije bilo. Nadam se da će pristup koji smo odabrali biti koristan za sve one koji pišu *obiter dicta* ili *ratio decidendi* u kontekstu domaćih i međunarodnih sporova, ali pritom nismo zaboravili ni one koji izučavaju pravo, kao ni one koji se bave istraživanjem te oblasti.

Povratne informacije pristigle iz raznih delova Evrope nakon objavljivanja prvog izdanja ovog priručnika 2012. godine ukazuju da je odabran pravi put. Moram da naglasim da su mi inherentna ograničenja dužine teksta nalagala da budem veoma koncizan, ali sam se u isto vreme trudio da zadržim sveobuhvatnost zbog čega sam morao da prenebregnem neka relevantna pitanja ili da preterano pojednostavim neka tumačenja Suda u

Strazburu, koji je prilično često bio primoran da sledi „posebne okolnosti datog predmeta“. Stoga bih želeo da podstaknem čitaoce da prošire i prodube svoje poznavanje kako materijalnih činjenica na kojima počivaju navedeni predmeti, tako i pravnog aspekta jurisprudencije po članu 6. Što je najvažnije, nisam želeo da ukažem samo na „rešena pitanja“ već i na izvesne nedoslednosti u jurisprudenciji Suda, za šta će možda biti potrebno dodatno razjašnjenje kako bi se Sudu u Strazburu omogućilo da svoju sudsku praksu po članu 6 učini još jasnijom i predvidljivijom. Ipak, nadam se da će ovaj priručnik poslužiti mnogim korisnicima kao praktična alatka, a ne samo kao osnov za razmišljanje o nerešenim pravnim problemima.

Želeo bih da izrazim najsrdačniju zahvalnost svima onima koji su tokom godina učestvovali u radu na ovom priručniku priređujući tekstove i pišući priloge za njega. Tu zahvalnost pre svega zaslužuju Grigoriy Dikov, Monika Stonkutė, Vasily Lukashevich, Lisa Freeman, Marc Willers i Bert Maan.

Dovydas Vitkauskas

Evropska konvencija za zaštitu ljudskih prava

Član 6 – Pravo na pravično suđenje

- ▶ Svako, dok se odlučuje o njegovim građanskim pravima i obavezama ili o krivičnoj optužbi protiv njega, ima pravo na pravičnu i javnu raspravu u razumnom roku pred nezavisnim i nepristranim sudom, obrazovanim na osnovu zakona. Presuda se izriče javno, ali se štampa i javnost mogu isključiti s celog ili s dela suđenja u interesu morala, javnog reda ili nacionalne bezbednosti u demokratskom društvu kada to zahtevaju interesi maloletnika ili zaštita privatnog života stranaka, ili u meri koja je, po mišljenju suda, nužna u posebnim okolnostima kada bi javnost mogla da naškodi interesima pravde.
- ▶ Svako ko je optužen za krivično delo smatraće se nevinim sve dok se ne dokaže njegova krivica na osnovu zakona.
- ▶ Svako ko je optužen za krivično delo ima sledeća minimalna prava:
 - da u najkraćem mogućem roku, podrobno i na jeziku koji razume, bude obavешten o prirodi i razlozima za optužbu protiv njega;
 - da ima dovoljno vremena i mogućnosti da pripremi odbranu;
 - da se brani lično ili putem branioca koga sam izabere ili, ako nema dovoljno sredstava da plati za pravnu pomoć, da tu pomoć dobije besplatno kada interesi pravde to zahtevaju;
 - da ispituje svedoke protiv sebe ili da postigne da se oni ispituju i da se obezbedi prisustvo i saslušanje svedoka u njegovu korist pod istim uslovima koji važe za one koji svedoče protiv njega;
 - da dobije besplatnu pomoć prevodioca ako ne razume ili ne govori jezik koji se upotrebljava na sudu.

Poglavlje 1.

Uloga člana 6 u Evropskoj konvenciji za zaštitu ljudskih prava: metodi i načela njegovog tumačenja

Ključni pojmovi i načela

- ▶ teleološki/celishodan metod tumačenja (*Hornsby v. Greece*, stavovi 40–45);
- ▶ autonomnost u odnosu na unutrašnje pravo (*Khan v. the United Kingdom*, stavovi 34–40);
- ▶ supsidijarnost i doktrina četvrtog stepena (*Schenk v. Switzerland*, stavovi 45–49);
- ▶ analiziranje „suđenja kao jedinstvene celine“ (*Salduz v. Turkey [VV]*, stavovi 56–62);
- ▶ kvalifikovano pravo i test „suštine“ (*O'Halloran and Francis v. the United Kingdom [VV]*, stavovi 43–63).

Član 6 Evropske konvencije za zaštitu ljudskih prava (u daljem tekstu: Konvencija) jemči pravo na pravično suđenje. On utvrđuje načelo vladavine prava na kome počiva demokratsko društvo, kao i nezaobilaznu ulogu koju pravosuđe ima u sprovođenju pravde, odražavajući time zajedničko nasleđe zemalja ugovornica. Taj član jemči procesna prava stranaka u parničnom postupku (član 6, stav 1) i prava optuženog (lice za koje postoji

osnovana sumnja da je počinilo krivično delo) u krivičnom postupku (član 6, stavovi 1, 2 i 3). Iako ostali učesnici u postupku (žrtve, svedoci i drugi) nemaju pravni osnov da ulože pritužbu po članu 6 (*Mihova v. Italy*,¹ odl.), njihova prava često uzima u obzir Evropski sud za ljudska prava (u daljem tekstu: Sud ili ESLJP).

Na sličan način kao i druge odredbe Konvencije, i član 6 podleže teleološkom tumačenju. ESLJP nastoji da u praksi ostvari svrhu date odredbe kako bi zaštitio prava koja su praktična i delotvorna (načelo delotvornosti), a ne teorijska i iluzorna (*Sakhnovskiy v. Russia* [VV], stavovi 99–107). Usled tog kontekstualnog, a ne doslovnog tumačenja člana 6, ustanovljeno je da među zahtevima koji su implicitni (a ne neposredno izvedeni iz samog slova odredbe) postoje i pravo na pristup sudu (*Golder v. the United Kingdom*, stavovi 26–40), pravo na izvršenje presuda (*Hornsby v. Greece*, stavovi 40–45) i pravo na pravosnažnost sudskih odluka (*Brumărescu v. Romania*, stavovi 60–65).

Iako Konvenciju treba, koliko je god to moguće, tumačiti u skladu sa ostalim pravilima međunarodnog prava, uključujući druge međunarodne obaveze tužene države, ne može se isključiti mogućnost da zahtevi po Konvenciji nadjačaju te druge obaveze (*Fogarty v. the United Kingdom*, stavovi 32–39; vidi takođe, *Bosphorus Hava Yolları Turizm ve Ticaret Anonim Şirketi v. Ireland* [VV], stavovi 108–111, kao i druge slučajeve u kojima se sa stanovišta Konvencije pobijaju razni delovi zakonodavstva Evropske unije).

Član 6 mora se tumačiti u svetlu savremenih uslova, uzimajući u obzir prevlađujuće ekonomske i socijalne uslove; to je poznato i kao predstava o „Konvenciji kao živom organizmu“ (*Marckx v. Belgium*, stav 41; *Tyrer v. the United Kingdom*, stav 31). Kada tumači Konvenciju, Sud takođe može uzeti u obzir relevantna pravila i načela međunarodnog prava koja su primenljiva na odnose između strana ugovornica (*Demir and Baykara v. Turkey* [VV], stavovi 76–84).

Član 6 uživa znatnu autonomiju u unutrašnjem pravnom poretku visokih strana ugovornica, kako u svojim supstancijalnim, tako i u svojim procesnim odredbama (*Khan v. the United Kingdom*, stavovi 34–40). To podrazumeva da neka procesna manjkavost u smislu unutrašnjeg prava ne mora nužno značiti da je povređen član 6. U isto vreme, neki elementi člana 6

1 Predmeti se, kada se prvi put pominju, navode pod punim nazivom (uključujući i ime tužene države), a potom, po pravilu, samo po prezimenu podnosioca predstave. Kompletan indeks predmeta, s referentnim datumima, može se naći u Prilogu.

imaju manju autonomiju u unutrašnjem pravnom poretku nego neki drugi elementi. Na primer, unutrašnjem pravu uvek se pridaje veći značaj u kontekstu testa primenljivosti (*Roche v. the United Kingdom* [VV], stavovi 116–126) i, u nekim slučajevima, u kontekstu ispitivanja merituma po članu 6 da bi se pomirile inherentne razlike između akuzatornog i inkvizitornog sistema izvođenja dokaza, kao što se dešava onda kada Sud odobri šira diskreciona prava pravosuđa u kontinentalnim pravnim sistemima u pogledu izbora svedoka koji će biti pozvani na suđenje (*Vidal v. Belgium*, stavovi 32–35).² U izvesnim kontekstima, kršenje unutrašnjeg prava – ili nedorečenost unutrašnjih pravnih odredaba, sama po sebi – onaj je element koji je Sud iskoristio kao dodatni argument u prilog zaključku o kršenju člana 6 (*DMD Group, a. s. v. Slovakia*, stavovi 62–72). ESLJP se povremeno, da bi potkrepio sopstvene zaključke po osnovu člana 6, takođe poziva na domaće odluke kojima je priznato kršenje ustavne odredbe koja je identična članu 6 (*Henryk Urban and Ryszard Urban v. Poland*, stavovi 47–56).

U suštini, član 6 se bavi time kakve je mogućnosti imao podnosilac predstave da iznese svoj slučaj i da ospori dokaze koje smatra lažnima, a ne time da li su domaći sudovi doneli ispravnu ili pogrešnu odluku (*Karalevičius v. Lithuania*, odl.).

U skladu s načelom supsidijarnosti, član 6 ne dopušta da ESLJP deluje kao sud četvrtog stepena – što bi konkretno značilo da ponovo utvrđuje činjenice datog predmeta ili da preispituje navodna kršenja unutrašnjeg prava (*Bernard v. France*, stavovi 37–41), niti mu dopušta da presuđuje o prihvatljivosti dokaza (*Schenk v. Switzerland*, stavovi 45–49). Države i dalje imaju slobodu da primenjuju krivično pravo na svaku radnju – u meri u kojoj time ne krše druga prava zaštićena Konvencijom – i da utvrde sastavne elemente krivičnog dela koje na taj način nastaje. Usled toga, može se reći da nije uloga ESLJP da diktira sadržaj unutrašnjeg krivičnog prava, uključujući i to da li optuženome treba da bude dostupna određena odbrana (*G. v. the United Kingdom*, odl., stavovi 28–30).

Međutim, poslednjih godina je ESLJP u nekoliko navrata ustanovio kršenje člana 6 zbog toga što su u jednom istom apelacionom sudu o istom pitanju donošene protivrečne odluke (*Tudor and Tudor v. Romania*, stavovi 26–33) ili što su takve protivrečne odluke donosili različiti okružni sudovi u žalbenom postupku (*Ștefăniță and others v. Romania*, stavovi 31–40), naglasivši da je „istinska i davnašnja” priroda nesaglasnosti o kojima je

2 Vidi, takođe, dole, Poglavlje 3.1, Pristup sudu; Poglavlje 4.1, Nezavisni sud, obrazovan na osnovu zakona; Poglavlje 9.3, Ispitivanje svedoka.

tu reč u suprotnosti s načelom pravne sigurnosti u širokom značenju tog pojma. Osim toga, ESLJP je utvrdio da za postizanje konzistentnosti zakona (pravnog poretka) može biti potrebno dosta vremena, pa se stoga mogu tolerisati periodi u kojima će postojati kolizija između primera sudske prakse a da se tim tolerisanjem ne podriva pravna sigurnost (*Albu v. Romania*, stav 42).

U isto vreme, Veliko veće (VV) nedavno je naglasilo da nije funkcija Suda po osnovu člana 6 da poredi različite odluke nacionalnih sudova – čak ni ako su te odluke donete u naizgled sličnim postupcima – osim u slučajevima kada je reč o očiglednoj proizvoljnosti (*Nejdet Şahin and Perihan Şahin v. Turkey* [VV], stavovi 59–96).

Ključno je pitanje da li je sistem uveden da bi se obezbedila konzistentnija i predvidljivija sudska praksa, što omogućava da se uvede domaći korektivni mehanizam za rešavanje problema kolizije između presuda. Istinske i dugogodišnje varijacije u praksi najvišeg domaćeg suda same po sebi su u suprotnosti s načelom pravne sigurnosti, koje je u Konvenciji implicirano i jedan je od osnovnih elemenata vladavine prava (*Vrabec v. Slovakia*, stav 27). Na kraju, ESLJP je konačno prihvatio da su neminovni slučajevi o kojima dva nacionalna suda – svaki u svojoj sferi nadležnosti – donesu divergentne, ali ipak racionalne i obrazložene zaključke u vezi sa istim pravnim pitanjem koje je pokrenuto u sličnim činjeničnim okolnostima i da oni, kao takvi, ne predstavljaju povredu člana 6. Konvencije (*Stoilkovska v. the former Yugoslav Republic of Macedonia*, stav 46).

Član 6 utvrđuje veoma snažnu pretpostavku činjenica koje su ustanovili domaći sudovi, osim kada su postupci pred tim sudovima vođeni tako da se izvitoperi sama suština zahteva po članu 6, kao u slučaju provokacije i klopke koju organizuje vlast (*Ramanauskas v. Lithuania* [VV], stavovi 48–74), iako bi se pre moglo reći da ta kategorija slučajeva predstavlja izuzetak, a ne pravilo.

Član 6 podrazumeva da se ispita pravičnost postupka sagledanog u celini – konkretno, to je popis i pregled svih faza u postupku, kao i mogućnosti koje su se pružale podnosiocu predstavke – a ne ocenjivanje neke izolovane procesne manjkavosti same po sebi. Međutim, poslednjih godina ESLJP je počeo da pridaje veći značaj izvesnim ključnim momentima u postupku – posebno prvom saslušanju osumnjičenog u krivičnom postupku (*Imbrioscia v. Switzerland*, stavovi 39–44; *Salduz v. Turkey* [VV], stavovi 56–62; *Panovits v. Cyprus*, stavovi 66–77; *Dayanan v. Turkey*, stavovi 31–43; *Pishchalnikov v. Russia*, stavovi 72–91).

Odgovor na pitanje da li se revizijom pred višom sudskom instancom može ispraviti neka procesna manjkavost iz ranije faze postupka zavisi od prirode mešanja, od ovlašćenja i obima revizije kojoj pribegava taj viši sud (*Rowe and Davis v. the United Kingdom*, stavovi 61–67). Slično tome, nepostojanje procesnih jemstava u nekoj docnijoj fazi postupka moglo se nadoknaditi mogućnošću da podnosioci predstavke svoja prava ostvare u ranijoj fazi (vidi, međutim *García Hernández v. Spain*, stavovi 26–36).

Po pravilu, lice može da tvrdi da je „žrtva” povrede člana 6 samo ako je postupak završen i onda kada je to lice proglašeno krivim za izvršenje krivičnog dela (*Oleksy v. Poland*, odl.) ili kada je izgubilo parnicu (barem delimično). Ipak, postoje neki izuzeci u tom smislu da zahtevi koji se odnose na „pristup sudu” ili na „razuman rok” mogu biti prekršeni i pre no što bude doneta pravosnažna presuda. Pretpostavka nevinosti (član 6. stav 2) može se prekršiti, a da lice ne bude ni gonjeno ni suđeno.³

Iako je ESLJP retko ukazivao na to da su prava po članu 6 kvalifikovana, jednim širim pregledom prava po Konvenciji može se utvrditi da su neki elementi te odredbe – kao što je pravo na pristup sudu (npr. *Ashingdane v. the United Kingdom*, stavovi 55–60) – veoma blizu tome da budu označeni kao kvalifikovani, slično načinu na koji su kao kvalifikovana označena prava zajamčena članovima 8–11 Konvencije. Dodatno razlažući taj svoj konstrukt o kvalifikovanom pravu po osnovu člana 6, ESLJP je saopštio da ono što predstavlja pravično suđenje ne može biti definisano samo na osnovu jednog jedinog nepromenljivog načela, već mora zavisiti od okolnosti konkretnog predmeta. Rezultat takvog razmišljanja jeste *sui generis* test proporcionalnost po osnovu člana 6, koji se primenjuje u većini prilika, a poznat je i kao test „onoga što čini bit jednog prava” – na primer, kada se u odnosu na manja krivična dela utvrdi različit stepen imuniteta od samooptuživanja (prekršaji ili takozvani administrativni delikti u nekim evropskim pravnim sistemima) nasuprot pravilima koja se primenjuju u istrazi mnogo težih krivičnih dela (*O’Halloran and Francis v. the United Kingdom* [VV], stavovi 43–63); ili kada je u građanskim predmetima potvrđen niži stepen zaštite u smislu ravnopravnosti stranaka pred sudom nasuprot onome koji postoji u krivičnim predmetima (*Foucher v. France*, stavovi 29–38; nasuprot tome vidi predmet *Menet v. France*, stavovi 43–53).

Od strana ugovornica traži se članom 1 Konvencije da svoje pravne sisteme organizuje tako da mogu obezbediti poštovanje člana 6. Po pravilu, pozivanje na finansijske ili praktične teškoće ne može da opravda neispunjavanje svih tih zahteva (*Salesi v. Italy*, stav 24).

3 Vidi takođe, dole, Poglavlje 3.1, Pristup sudu; Poglavlje 8, Pretpostavka nevinosti.

Mogućno je odreći se većine prava po osnovu člana 6. Međutim, Sud prihvata odricanje (eksplicitno ili implicitno) samo ako je autentično – što konkretno znači da treba da bude neopozivo i nedvosmisleno (ne sme postojati nikakva sumnja u pogledu postojanja i obima tog odricanja), mora biti slobodno (lice ne sme biti primorano da se svojih prava na bilo koji način odrekne; *Deweer v. Belgium*, stavovi 48–54) i informisano (lice mora shvatiti posledice odricanja) i jedino ako nije u suprotnosti ni s jednim važnim javnim interesom (*Sejdovic v. Italy* [V V], stavovi 96–104; *Talat Tunç v. Turkey*, stavovi 55–64). Da odricanje postoji – može se ustanoviti i tamo gde neko lice ne saopšti da pretenduje na to pravo ili to učini prekasno (*Bracci v. Italy*, stavovi 62–65).

Poglavlje 2.

Obim zaštite i primenljivost

Ključni pojmovi i načela

Saglasno načelu autonomnog tumačenja člana 6, Evropski sud za ljudska prava odlučuje o pitanju primenljivosti te odredbe pod jednom od sledećih stavki:

- ▶ građanska prava i obaveze (*Ringeisen v. Austria*, stav 94);
- ▶ krivična optužba (*Engel v. the Netherlands*, stavovi 80–85).

Primenljivost člana 6 na predraspravni postupak, fazu žalbenog postupka i ostale faze revizije utvrđuje se na osnovu neautonomnih kriterijuma i u velikoj meri zavisi od toga da li u unutrašnjem pravu postoje dostupni pravni lekovi (*Delcourt v. Belgium*, stavovi 23–26).

U poređenju sa članom 6 stav 1 i članom 6 stav 3 standardi primenljivosti su nešto drugačiji za član 6 stav 2.⁴

2.1. GRAĐANSKA PRAVA I OBAVEZE

Ključni pojmovi i načela

Primenljivost člana 6 pod njegovim građanskopravnim zaglavljem (građanska prava i obaveze) podrazumeva kumulativno prisustvo svih sledećih elemenata:

- ▶ mora postojati „spor“ oko „prava“ i „obaveze“ (*Bentham v. the Netherlands*, stavovi 32–36);
- ▶ to pravo ili obaveza moraju imati osnov u unutrašnjem pravu (*Rocche*, stavovi 116–126);
- ▶ to pravo ili obaveza moraju biti „građanski“ po svojoj prirodi (*Ringeisen*, stav 94).

4 Vidi takođe, dole, Poglavlje 8, Pretpostavka nevinosti.

2.1.1. Spor oko nekog prava koje je utemeljeno u unutrašnjem pravu

Saglasno onome što je poznato pod nazivom *Bentemovi* kriterijumi (*Benthem*, stavovi 32–36), član 6 mora obuhvatiti „spor“ oko nekog prava ili obaveze koji:

- ▶ mora biti tumačen u svom supstancijalnom, a ne u formalnom značenju;
- ▶ može da se odnosi ne samo na to da li neko pravo stvarno postoji već i na obim zaštite tog prava ili način na koji se ono može ostvariti;
- ▶ može da se tiče faktičkih ili pravnih pitanja;
- ▶ mora biti autentičan i ozbiljan;
- ▶ mora da ima presudan značaj za prava učesnika u sporu i ne sme da ima sasvim tanku vezu ili udaljene posledice.

Spor oko prava utemeljenog u unutrašnjem pravnom poretku

- ▶ Odbijanje da se izda dozvola za rad postrojenja za snabdevanje gasom – o istinskoj i ozbiljnoj prirodi spora, između ostalog, svedoči činjenica da je podnosilac predstavke ranije dugo koristio taj objekat (*Benthem*).
- ▶ Neblagovremeno podnet zahtev za ponovni prijem advokata u advokatsku komoru (*H. v. Belgium*).
- ▶ Zahtev lekara koji je diplomu medicinskog fakulteta stekao u inostranstvu da bude registrovan u lekarskoj komori uprkos tome što važeći unutrašnji pravni propisi zemlje u kojoj je podneo zahtev nisu sasvim precizni kada je reč o tome koje su kvalifikacije potrebne (*Chevrol v. France*).
- ▶ Zahtev podnosioca predstavke za odštetu zato što je navodno nezakonito pritvoren pošto je zbog prigovora savesti odbio da služi vojsku iako je pravo na kompenzaciju samo načelno dopušteno prema unutrašnjem zakonodavstvu, a ne u konkretnim okolnostima u kojima se našao podnosilac predstavke (*Georgiadis*).
- ▶ Zahtev za naknadu štete nanete bukom sa obližnjeg aerodroma koji ima osnovu u unutrašnjem pravu; primer zabrane koja nije supstancijalna (*Hatton and Others v. the United Kingdom*; vidi, međutim, *Powell and Rayner*).

- ▶ Postupak u vezi s promenom imena bez obzira na to što domaće zakonodavstvo omogućuje znatna diskreciona prava upravnih organa u odlučivanju o podnosiocem *locusu standi* za takav postupak (*Mustafa v. France*).

„Spor“ koji ima osnovu u unutrašnjem pravu podrazumeva mogućnost da se podnose zahtev za odštetu koji bi u unutrašnjem pravu bio priznat barem kao zahtev na utuživim osnovama (*Georgiadis v. Greece*, stavovi 27–36). Nije dovoljno da neko pravo postoji *in abstracto*; tužilac mora da dokaže neku vezu s konkretnim zahtevom u postupku pred domaćim sudovima.

Karakter zakona kojim se uređuje kako će pitanje o kome je reč biti kategorisano (kao građansko, trgovačko, upravno pravo itd.) ili koju nadležnost ima organ kome se poverava rešavanje tog pitanja (sud, tribunal, lokalni ili stručni organ) nije naročito bitan. Dokle god to telo ima nadležnost da rešava „spor“, primenjivaće se član 6 (*Ringeisen*). U isto vreme, ako organ koji razmatra spor nema potrebne odlike tribunala, može se postaviti i pitanje pod zaglavljem „nepristrasnost“ ili „nezavisnost“.⁵

Osnova u unutrašnjem pravu pronalazi se ako zakon postavlja procesnu prepreku za pozivanje na određeno pravo, umesto supstancijalne prepreke za preduzimanje određene radnje (*Roche*, stavovi 116–126).

Nema spora oko prava zasnovanog u unutrašnjem pravu

- ▶ Ponovna provera stručnih kvalifikacija koja liči na školski ili fakultetski ispit (*Van Marle v. the Netherlands*).
- ▶ Oспорavanje predsedničkog dekreta kojim je objavljen bilateralni sporazum o dopuštanju da se proširi aerodrom što bi moglo da utiče na imovinske i poslovne interese podnosioca predstavke, odsustvo elementa „odlučujućeg značaja“ (*Sarl du Parc d'activités de Blotzheim v. France*).
- ▶ Odbijanje da se pruži pravna pomoć u vezi s manjim prestupom uprkos tome što unutrašnje pravo dopušta mogućnost (iako to nije „pravo“) da se pruži pravna pomoć u odnosu na navedeno delo (*Gutfreund v. France*).
- ▶ Zahtev za naknadu štete nanete bukom sa obližnjeg aerodroma koji ima osnovu u unutrašnjem pravu; primer zabrane koja nije supstancijalna (*Powell and Rayner v. the United Kingdom*; vidi, međutim *Hatton*).

5 Vidi takođe, dole, Poglavlje 4, Nezavisan i nepristrasan sud, obrazovan na osnovu zakona.

- ▶ Pokušaj odbrane industrijskog žiga pozivanjem na to da je on navodno kupljen od državne kompanije pre nekoliko godina; nema dokaza koji bi potkrepili tvrdnju o korporacijskoj sukcesiji (*OAO Plovdovaya Kompaniya v. Russia*).

Bilo bi nedosledno s načelom vladavine prava ako bi se iz nadležnosti domaćih sudova izuzeo širok dijapazon građanskih tužbi ili ako bi se velikim grupama, odnosno kategorijama lica priznao imunitet od parnične odgovornosti. Takvo izuzimanje bi se stoga smatralo samo procesnom preprekom (*Osman v. the United Kingdom*, stavovi 136–140).

Međutim, ESLJP će zahtevati da se navedu jaki razlozi za odbacivanje zaključaka najviših nacionalnih sudova koji su preispitali to pitanje uzimajući u obzir načela Konvencije. Stoga, kada je reč o pitanju primenljivosti, član 6 uživa znatnu, ali ne i potpunu autonomiju u odnosu na unutrašnje pravo (*Osman; Roche*).

2.1.2. Građanska prava i obaveze

Pojam građanskih prava i obaveza je autonoman pojam, bez obzira na definiciju u unutrašnjem pravu (*Ringeisen*).

Član 6 se primenjuje nezavisno od statusa stranaka i bez obzira na karakter zakona kojim se uređuje način na koji će spor biti kategorizovan; važan je karakter prava o kome je reč, kao i to da li će ishod postupka neposredno uticati na prava i obaveze iz domena privatnog prava (*Baraona v. Portugal*, stavovi 38–44).

Ekonomska priroda prava je važan, ali ne i odlučujući kriterijum za utvrđivanje primenljivosti člana 6. Postojanje finansijskih potraživanja među pritužbama podnosioca predstavlja ne mora nužno učiniti spor „građanskim“ (*Panjeheighalehei v. Denmark*, odl.).

Elementi privatnog prava moraju biti dominantni u odnosu na elemente javnog prava da bi jedna tužba bila okvalifikovana kao „građanska“ (*Deumeland v. Germany*, stavovi 59–74). U isto vreme valja reći da ne postoje razrađeni kriterijumi za univerzalnu definiciju „građanskog“ (parničnog) spora, za razliku od jasno utvrđenih kriterijuma za definisanje „krivičnog dela“ (*Engel*).

Građanski (parnični) spor

- ▶ Svaki spor između privatnih stranaka, kao što su sporovi za naknadu štete usled štetnih radnji ili sporovi u okviru porodičnog prava u kojima se radi o pravu na obezbeđivanje egzistencije kroz bavljenje nekom slobodnom profesijom – npr. obavljanjem lekarske prakse (*Koenig v. Germany*), računovodstvenih poslova (*Van Marle*) ili advokature (*H. v. Belgium*).
- ▶ Sporovi koji se bave pravom na bavljenje nekom ekonomskom aktivnošću ograničenom administrativnim propisom ili mogućnošću oduzimanja dozvole – na primer, pravom na pružanje taksi usluga (*Pudas v. Sweden*), ili upravljanjem postrojenjima za snabdevanje gasom (*Bentham*), ili točenjem alkohola (*Tre Traktörer AB v. Sweden*), ili gazdovanjem šljunkarom (*Fredin v. Sweden*).
- ▶ Sporovi koji se odnose na poništenje naloga za naknadu štete zbog nepropisnog prekida građevinskog tendera (*Stran Greek Refineries and Stratis Andreadis v. Greece*).
- ▶ Sporovi po osnovu tužbi za isplatu penzija, socijalnih, zdravstvenih ili drugih davanja bez obzira da li je reč o pravima koja su proistekla iz ugovornih odnosa, ranijih ličnih doprinosa ili javnopravnih propisa o društvenoj solidarnosti – sve dotle dok je predmet spora procena novčanog iznosa (*Salesi*).
- ▶ Postupci za naknadu štete zbog nemara u obavljanju dužnosti koji se vode protiv policije povodom načina na koji je obavljala svoju dužnost da sprečava kriminal, kada je postupak pokrenulo lice koje je neposredno žrtva navodnog nemara (*Osman*).
- ▶ Sporovi koji se vode povodom zahteva za pristup informacijama koje poseduju javne vlasti, kada bi obelodanjivanje tih informacija moglo bitno da utiče na izglede za dalji razvoj privatne karijere nekog lica (*Loiseau v. France*).
- ▶ Sporovi povodom administrativnih odluka koje direktno utiču na imovinska prava, uključujući odbijanje da se izda odobrenje za realizaciju ugovora o prodaji zemljišta (*Ringeisen*), zahteve za naknadu štete proistekle iz izdavanja naloga za hapšenje (*Baraona*), sporove u vezi s pravom na korišćenje imovine (*Gillow v. the United Kingdom*), eksproprijaciju zemljišta (*Sporrong and Lönnroth v. Sweden*), izdavanje građevinske dozvole (*Mats Jacobsson v. Sweden*), dozvolu za zadržavanje dobara kupljenih na aukciji (*Håkansson and Stureson v. Sweden*) ili postupak restitucije (*Jasiūnienė v. Lithuania*).

- ▶ Sporovi koji se vode povodom zahteva za isplatu naknade štete zbog nezakonitog pritvora (*Georgiadis*) ili uslova u pritvoru (*Ganci v. Italy*).
- ▶ Sporovi koji se vode povodom zahteva za nadoknadu štete zbog navodnog mučenja, uključujući i mučenje čiji su počinioci bila privatna lica ili mučenje koje je počinjeno u inostranstvu (*Al-Adsani v. the United Kingdom*).
- ▶ Sporovi na osnovu zahteva žrtava navodnih krivičnih dela iznetih u krivičnom postupku (*Saoud v. France*); prava udovice u krivičnom postupku koji se vodi protiv njenog (preminulog) supruga (*Grădinar v. Moldova*); disciplinski postupak protiv zatvorenika kada je rezultat takvog disciplinskog postupka bilo ograničenje prava na posete članova porodice u zatvoru (*Gülmez v. Turkey*) ili prava na privremeno odsustvo radi socijalne reintegracije (*Boulois v. Luxembourg*).

Mnogo godina se smatralo da postupci koji se odnose na pristup nekim uslugama i službama, na nezakonito razrešenje ili vraćanje na dužnost državnih službenika koji su obavljali funkcije depozitara državne vlasti spadaju van polja dejstva člana 6 (*Pellegrin v. France* [VV], stavovi 64–71). Međutim, otkako je 2007. godine doneo presudu u predmetu *Vilho Eskelinen and others v. Finland* [VV] (stavovi 50–64), ESLJP je primenjivao pretpostavku primenljivosti člana 6 i na te predmete smatrajući ih „građanskim” (parničnim) tamo gde se spor odnosi na obična pitanja iz domena radnog prava (plate, naknade itd.) i onda kada domaće zakonodavstvo odobrava pristup sudu za te kategorije sporova – čak i kada je obraćanje ustavnom sudu jedini otvoreni pristup za podnosioca predstavke (*Olujic v. Croatia*, stavovi 31–43).

Spor nije građanski

- ▶ Istraga koju su državni inspektori vodili u slučaju jednog poslovnog preuzimanja, uprkos štetnim posledicama njihovog izveštaja po poslovni ugled podnosioca predstavke (*Fayed v. the United Kingdom*).
- ▶ Utvrđivanje prava nekog lica da stupi na političku funkciju, kao što je položaj poslanika u skupštini (*Ždanoka v. Latvia*, odl.), ili da postane predsednik (*Paksas v. Lithuania* [VV]), ili gradonačelnik (*Cherepkov v. Russia*).
- ▶ Postupak po zahtevu za azil, postupak u slučaju deportacije ili ekstradicije (*Slivenko v. Latvia*, odl.; *Monedero Angora v. Spain*).

- ▶ Postupak u vezi s visinom iznosa u poreskom rešenju (*Lasmane v. Latvia*, odl.), osim ukoliko se tu radi o zateznim kamatama i poreskim kaznama – u potonjem slučaju, član 6 bi mogao da se primenjuje po osnovu svoje „krivične“ stavke (*Janosevic v. Sweden*).
- ▶ Postupak unutar Evangelističke luteranske crkve u vezi s premeštanjem sveštenika u drugu parohiju, što po unutrašnjem zakonodavstvu ne podleže sudskoj reviziji (*Ahtinen v. Finland*).
- ▶ Postupci u vezi sa internim upravnim odlukama jedne međunarodne organizacije, konkretno Evropskog zavoda za patente (*Rambus Inc. v. Germany*, odl.).

2.2. KRIVIČNA OPTUŽBA

Primenljivost člana 6 pod njegovim krivičnim zaglavljem podrazumeva (nekumulativno) prisustvo bilo kog od sledećih triju elemenata (*Engel*):

- ▶ kvalifikacija navodnog dela kao krivičnog u unutrašnjem pravu (prvi kriterijum iz predmeta *Engel*);
- ▶ priroda dela (drugi kriterijum iz predmeta *Engel*);
- ▶ priroda i stepen težine moguće kazne (treći kriterijum iz predmeta *Engel*).

Ne može se svaka odluka koju sudija donese u krivičnom postupku razmatrati sa stanovišta „krivičnog“ segmenta člana 6; samo oni postupci koji teže rešavanju ishoda krivične prijave (tj. oni koji mogu dovesti do osuđujuće krivične presude) mogu spadati u polje dejstva člana 6 pod tim zaglavljem (*Antoine v. the United Kingdom*, odl.); tako se član 6 ne primenjuje na postupke u kojima sudija odlučuje o predraspravnom pritvoru osumnjičenog lica (*Neumeister v. Austria*, stavovi 22–25).⁶

Nasuprot tome, član 6 stav 2 može se primeniti u kontekstu postupaka koji nisu „krivični“ – ni po načinu na koji su kategorisani u unutrašnjem pravu, ni po prirodi zaprećene kazne – ako ti postupci sadrže proglašenje krivice (u krivičnom smislu) podnosioca predstavke (*Vassilios Stavropoulos v. Greece*, stavovi 31–32).

6 Vidi takođe, dole, Poglavlje 8, Pretpostavka nevinosti.

2.2.1. Kategorizacija u unutrašnjem pravu

Pitanje koje se postavlja kod prvog kriterijuma iz predmeta *Engel* jeste da li je neko delo u unutrašnjem pravu utvrđeno kao krivično, disciplinsko ili i jedno i drugo u isti mah (*Engel*).

Jasna kategorizacija nekog dela u unutrašnjem pravu kao krivičnog automatski aktivira član 6 pod istim zaglavljem; međutim, ako takve kategorizacije u unutrašnjem pravu nema, to odsustvo kategorizacije ima samo relativnu vrednost, a onda veću težinu imaju drugi i treći kriterijum (*Weber v. Switzerland*, stavovi 32–34).

Kada u unutrašnjem pravu ne postoji jasan odgovor na to pitanje, kao u predmetu *Ravnsborg v. Sweden* (stav 33), gde se postavilo pitanje o unutrašnjoj kvalifikaciji novčane kazne izrečene stranci zbog nedoličnih izjava koje je pred sudom dala u parničnom postupku – onda je neminovno da se primene isključivo drugi i treći kriterijum.

2.2.2. Priroda dela

Taj kriterijum ima veću težinu od prvog kriterijuma (*Weber*, stav 32). On podrazumeva poređenje unutrašnjeg prava i obima njegove primene s drugim krivičnim delima u okviru istog pravnog sistema (*Engel*, stavovi 80–85).

Odredbе unutrašnjeg prava kojima je cilj kažnjavanje određenog dela jesu, u načelu, „kaznene“; međutim, u nekim slučajevima, cilj kažnjavanja može da koegzistira sa svrhom odvrćanja: oba cilja mogu da postoje istovremeno i zato se oni uzajamno ne isključuju (*Öztürk v. Germany*, stav 53).

Kada je cilj zakona sprečavanje dela koja bi mogla da počini određena grupa ili klasa ljudi (vojnika, zatvorenika, lekara itd.), postoji veća verovatnoća da ta dela budu svrstana u kategoriju disciplinskih dela, odnosno da ne budu obuhvaćena članom 6 (*Demicoli v. Malta*, stav 33).

Sama činjenica da je neki delikt usmeren ka većem delu stanovništva, a ne ka određenom sektoru predstavlja samo jedan od relevantnih pokazatelja koji obično ukazuju na „krivičnu“ prirodu tog inkrimisanog ponašanja; drugi pokazatelj je izuzetna težina samog delikta (*Campbell and Fell v. the United Kingdom*, stav 101).

U isto vreme, beznačajna priroda nekog dela sama po sebi ne mora nužno izvesti to delo iz polja primene člana 6; „krivična“ priroda ne mora nužno zahtevati određeni stepen težine (*Öztürk*, stav 53).

Dela „kaznene“ prirode

- ▶ Administrativna novčana kazna zbog učešća u demonstracijama za koje nije bila izdata dozvola izrečena je zbog kršenja javnog reda; relevantni činioци su, između ostalog, bili to što je podnositelj predstave kraće vreme proveo u pritvoru i što su ga saslušavali istražitelji, na osnovu čega je izrečena novčana kazna, a uzeto je u obzir i to što su za slučaj bila nadležna krivična veća domaćeg suda (*Ziliberberg*).
- ▶ Izricanje ukora zatvorenicima zbog teškog nasilja prema zatvorskim čuvarima i pobune u zatvoru (ali to nije krivično delo prema unutrašnjim krivičnopravnim odredbama); s obzirom na to da su ta dela bliska običnim krivičnim delima nanošenja teških telesnih povreda i kovanju zavere, i naročito teškom karakteru optužbi (*Campbell and Fell*).
- ▶ Kažnjavanje advokata zbog nepoštovanja suda nakon što je izrekao uvredljive primedbe u odnosu na sudije, s obzirom na veoma široko polje primene spornog zakona (*Kyprianou*, stav 31. Presude veća).
- ▶ Novčana kazna izrečena tužitelju u krivičnom postupku za klevetu zbog toga što je medijima obelodanio izvesne procesne dokumente iz istrage koja je bila u toku; kazna je bila zakonom predviđena za stranke u postupku izvan uske grupe sudija i advokata iz „disciplinske sfere pravosudnog sistema“ (*Weber*, ali isto tako i *Ravnsborg*).

Kada unutrašnje pravo pruža čak i teorijsku mogućnost za istovremenu krivičnu i disciplinsku odgovornost, onda je to argument u prilog klasičfikaciji dela kao mešovitog. Kriterijum mešovite prirode važan je u slučajevima koji zahtevaju komplikovaniju kumulativnu analizu, kao što su oni koji se odnose na povrede discipline u zatvoru (*Ezeh and Connors v. the United Kingdom*, stavovi 103–130).

Kada postoji manja verovatnoća da će okolnosti nekog predmeta dovesti do zaključka o tome da je reč o delu počinjenom izvan određenog zatvorenog konteksta (kao što su vojne kasarne ili zatvor), onda su veći izgledi da će to delo biti okvalifikovano kao disciplinsko, a ne kao krivično po svojoj prirodi (*Ezeh and Connors*, stav 104–106).

Iako se član 6 ne primenjuje na postupke izručenja (ili deportacije), barem u teoriji, „opasnost od flagrantnog kršenja pravde u određenoj zemlji... za koju je strana ugovornica znala ili je trebalo da zna“ može da otvori pitanje pozitivne obaveze države po osnovu člana 6 da ne pribegne izručenju (*Mamatkulov and Askarov v. Turkey* [VV], stavovi 81–91).

Mere koje sudovi izriču u cilju valjanog sprovođenja pravde, kao što su novčane kazne, upozorenja ili neki drugi vid disciplinske kazne, namenjene isključivo advokatima, tužiocima (*Weber*) i strankama u postupku (*Ravnsborg*) ne mogu se smatrati „kaznenima“ po prirodi, osim ako je zakonodavstvo koje štiti ugled suda do te mere široko postavljeno da dopušta kažnjavanje svakoga ko ne spada striktno u kontekst konkretnog postupka – kao u slučajevima koji se odnose na odredbe o „uvredi suda“ u nekim pravnim sistemima (*Kyprianou v. Cyprus*, stav 31. Presude veća, vidi, međutim, i *Zaicevs v. Latvia*).

Nije utvrđena krivična priroda dela

- ▶ Novčana kazna koju je sud izrekao stranci u parničnom postupku zbog nedoličnih izjava, kako bi obezbedio valjano sprovođenje pravde, budući da je za stranke u postupku utvrđeno da su vezane „disciplinskim“ ovlašćenjima sudova (*Ravnsborg*).

2.2.3. Priroda i stepen težine kazne

Na treći kriterijum iz predmeta *Engel* treba se osloniti ili kumulativno, onda kada se ne može izvesti zaključak posle analize prvog i drugog elementa sagledanih zasebno (*Ezeh and Connors*, stavovi 108–130), ili ga treba tretirati kao alternativni i konačni kriterijum, na osnovu kog se može potvrditi da postoji „krivična“ optužba čak i onda kada priroda samog tog dela nije nužno „krivična“, odnosno kaznena (*Engel*).

Krivična kazna

- ▶ Upućivanje u disciplinsku (kaznenu) jedinicu posle lišenja slobode na tri–četiri meseca u vojnom disciplinskom postupku (*Engel*).
- ▶ Gubitak znatnog skraćanja kazne zbog pobune u zatvoru (*Campbell and Fell*).
- ▶ Bar sedam „dodatnih dana“ pritvora u kontekstu disciplinskog postupka (*Ezeh and Connors*).
- ▶ Poreska kazna (kazneni porez ili poreska doplata) zbog neplaćenog poreza u postupku o utvrđivanju poreskog iznosa, s obzirom na represivnu prirodu izrečene kazne (*Janosevic*).
- ▶ Saobraćajni prekršaji kažnjivi novčanom kaznom, uključujući izazivanje saobraćajne nezgode (*Öztürk*) ili bekstvo s mesta događaja (*Weh v. Austria*) s obzirom na represivnu prirodu kazni o kojima je reč.

Mada je ESLJP priznao korist od dekriminalizacije izvesnih vidova ponašanja – kao što su manji saobraćajni prekršaji – koji ne dovode do toga da se podaci o njima upisuju počinioocu u krivični dosije i oslobađaju pravosuđe manje važnih slučajeva, član 6 ipak sprečava države da počinioce lakših dela proizvoljno liše brojnijih procesnih jemstava koja treba da budu primenjena u „krivičnim“ predmetima (*Öztürk*).

Nema krivične kazne

- ▶ Lakše ograničenje slobode kretanja bez pravog lišenja slobode ili dva dana strogog zatvora u vojnom disciplinskom postupku (*Engel*).
- ▶ Postupak razrešenja tužioca optuženog za primanje mita (*Ramanauskas*, odl.).
- ▶ Razrešenje državnih službenika po zakonu o nacionalnoj bezbednosti zbog navodno nedovoljne lojalnosti državi (*Sidabras and Džiautas v. Lithuania*, odl.).
- ▶ Novčana kazna izrečena nastavniku zbog toga što je stupio u štrajk (*S. v. Germany*, odl.1984).
- ▶ Sudski nalog o obaveznom boravku na određenom mestu kojim je ograničeno kretanje lica čije navodne veze mafijaškog tipa predstavljaju opasnost za javni red (*Guzzardi*).
- ▶ Postupak za vraćanje (ilegalno stečenih dobara) koji nema kazneni efekat ili efekat odvracanja ne sadrži utvrđivanje „krivične optužbe“ pa stoga nije primenljiv krivični segment člana 6 (*Walsh v. the United Kingdom*).

Ovaj element podrazumeva procenu maksimalne moguće zaprećene kazne, a ne stvarne kazne koja je u datim okolnostima izrečena (*Ezeh and Connors*).

Da bi kazna bila kvalifikovana kao „krivična“, ona treba da bude represivna, a ne da služi samo odvracanju; s obzirom na represivnu prirodu kazne, mogući stepen težine (iznos) kazne postaje beznačajan (*Öztürk*).

Kazna povezana s lišenjem slobode, čak i kada se radi o relativno kratkom periodu, gotovo automatski dovodi do toga da postupak postane „krivični“. U predmetu *Zaicevs v. Latvia* (stavovi 31–36) „administrativni pritvor“ u trajanju od tri dana zbog uvrede suda protumačen je kao kriterijum na osnovu koga je to delo svrstano u krivičnu sferu (vidi takođe *Menesheva v. Russia*, stavovi 94–98).

2.3. PRIMENLJIVOST ČLANA 6 NA ISTRAŽNI POSTUPAK U PREDRASPRAVNOJ FAZI, NA ŽALBNI, USTAVNI I NEKI DRUGI REVIZIONI POSTUPAK

U slučajevima koji se odnose na „krivičnu optužbu“ zaštita po članu 6 počinje zvaničnim obaveštenjem o postojanju sumnje protiv nekog lica (*Eckle v. Germany*, stavovi 73–75) ili praktičnim merama, kao što je pretres, kada je lice prvi put suštinski pogođeno „optužbom“ (*Foti v. Italy*, stavovi 52–53). Kada policija ispituje neko lice u okolnostima koje ukazuju na to da ga policija smatra potencijalno osumnjičenim i kada se odgovori tog lica na tom saslušanju kasnije koriste protiv njega na suđenju, član 6 se primenjuje i na to saslušanje, čak i ako samo lice u tom trenutku još nema zvanični status osumnjičenog ili optuženog (*Aleksandr Zaichenko v. Russia*, stavovi 41–60).

Član 6 se primenjuje tamo gde se viši sud bavi samo pravnim pitanjima (a ne činjeničnim i pravnim pitanjima), čak i tamo gde taj viši sud može samo da poništi ili potvrdi odluku nižeg suda, a ne i da donese novu presudu (*Delcourt*, stavovi 23–26). Međutim, u žalbenoj fazi postupka ne primenjuju se sva jemstva člana 6 na onaj isti način na koji se primenjuju pred osnovnim, raspravnim sudom. Ako je fizičko prisustvo stranke bilo obezbeđeno pred predraspravnim sudom, njeno pojavljivanje pred apelacionim sudom ne mora biti neophodno ako je, na primer, prisutan njen advokat i/ili ako nema potrebe da se preispituju činjenice ili da se odlučuje o njenoj ličnosti i karakteru (*Sobolewski (No. 2) v. Poland*, stavovi 37–44).

Način na koji se član 6 primenjuje u različitim fazama žalbenog postupka zavisi od posebnih činilaca koji utiču na tok samog tog postupka; mora se voditi računa o celini postupka u unutrašnjem pravnom poretku – zato se nedostaci koji se ispolje u jednoj fazi mogu nadoknaditi u nekoj drugoj fazi (*Dallos v. Hungary*, stavovi 47–53).

Međutim, ESLJP sada počinje da obraća više pažnje na incidente koji se događaju u nekim presudnim trenucima u postupku, kao što je odsustvo delotvornog pravnog zastupanja tokom prvog ispitivanja osumnjičenog (*Panovits*, stavovi 66–77) ili u poslednjoj fazi suđenja (*Güveç v. Turkey*, stavovi 125–133); te situacije predstavljaju izuzetke u odnosu na pristup „suđenju kao celini“.

Član 6 obuhvata celinu suđenja i u parničnim i u krivičnim predmetima, uključujući fazu utvrđivanja štete i izricanja kazne, čak i tamo gde je pitanje kažnjavanja i izricanja kazne stavljeno u nadležnost izvršne vlasti (*T. and V. v. the United Kingdom*, stavovi 106–110).

Međutim, član 6 se ne primenjuje u raznim postupcima koji su vezani za utvrđivanje „krivične optužbe“, a odvijaju se nakon što je presuda izrečena i postala pravosnažna (*Delcourt*), kao što su:

- ▶ zahtev za puštanje na uslovnu slobodu ili pod zaštitni nadzor (*X v. Austria*, odl., 1961);
- ▶ zahtev za ponovno suđenje (*Franz Fischer v. Austria*, odl.);
- ▶ zahtev za skraćenje kazne (*X v. Austria*, odl., 1962);
- ▶ postupak koji se vodi da bi se utvrdilo u kom zatvoru osuđeni treba da služi kaznu (*X v. Austria*, odl., 1977);
- ▶ vraćanje na izdržavanje kazne zatvorenika koji je prethodno bio pušten na uslovnu slobodu (*Ganusauskas v. Lithuania*, odl.).

Član 6 nije primenljiv u postupcima koji se vode pred ustavnim sudovima dokle god ustavni sudovi odlučuju o usklađenosti zakonodavstva *in abstracto* (*Valašinas v. Lithuania*, odl.). Međutim, član 6 se može primeniti kada odluka ustavnog suda može da utiče na ishod spora na koji se primenjuje član 6 (*Olujić*, stavovi 31–43).

Član 6 nije primenljiv na bezuspešne pokušaje da se obnove krivični ili parnični postupak na osnovu novih činjenica ili kroz vanrednu ili posebnu reviziju iz procesnih razloga (*Tumilovich v. Russia*, odl.). Međutim, onda kada se postupak obnovi ili se odobri vanredna revizija, zaštitni mehanizmi iz člana 6 primenjuju se na taj sudski postupak (*Vanyan v. Russia*, stavovi 56–58).

Poglavlje 3.

Pravo na sud

Ključni pojmovi i načela

Da bi ostvario svrhu člana 6 i zaštitio prava koja su „praktična i delotvorna“, a ne „teorijska i iluzorna“, Sud u Strazburu je razradio sledeće strukturne elemente u sklopu dalekosežnog „prava na sud“:

- ▶ pristup sudu u smislu mogućnosti da se podnese tužba i da se o toj tužbi donese sudska odluka (*Golder*);
- ▶ pravosnažnost sudskih odluka (*Brumărescu*);
- ▶ blagovremeno izvršenje pravosnažnih presuda (*Hornsby*).

Pravo na sud je kvalifikovano pravo (*Ashingdane*) i ono poprima prilično različite oblike u parničnoj i krivičnoj sferi.

3.1. PRISTUP SUDU

Ključni pojmovi i načela

Pravo na sud obuhvata četiri glavne problemske oblasti:

- ▶ nepostojanje ili neposедovanje statusa koji bi licu omogućio da podnese građanski tužbeni zahtev (*Golder*) ili žalbu u krivičnom postupku (*Papon v. France*, stavovi 90–100) ili da dobije sudska odluku (*Ganci*);
- ▶ procesne prepreke na putu pristupu sudu, kao što su ograničavajući rokovi (*Hadjianastassiou v. Greece*, stavovi 32–37) i sudske takse (*Kreuz v. Poland*, stavovi 52–67);
- ▶ praktične prepreke na putu pristupu sudu, kao što je nedostatak pravne pomoći (*Airey v. Ireland*, stavovi 22–28);
- ▶ imunitet tuženih u parničnom postupku (*Osman*).

3.1.1. Supstancijalne prepreke: *locus standi*

To je pravo da se nekom nadležnom sudu podnese zahtev da ispita činjenično stanje i merodavnu pravnu regulativu kako bi doneo obavezujuću odluku (*Le Compte, Van Leuven and De Meyere*, stavovi 54–61). U isto vreme, član 6 ne stvara supstancijalna prava (na primer, pravo na dobijanje odštete); pravo na koje se poziva lice koje se obratilo sudu mora imati osnov u unutrašnjem pravnom poretku, a lice koje to pravo polaže mora imati konkretan lični interes za ishod postupka, tj. ne može se raditi o pukoj akademskoj zainteresovanosti.

Pravo na pristup sudu ima izvorište u načelu međunarodnog prava koje zabranjuje da se pravda uskraćuje (*Golder*).

Ono se odnosi i na „građanski“, i na „krivični“ postupak (*Deweer*, stavovi 48–54) i obuhvata pravo da se dobije sudska odluka (*Ganci*).

Posle dugog perioda u kome je bilo isključeno iz polja dejstva člana 6, sada je uvedeno i pravo na pristup sudu u upravnom postupku (*Julin v. Estonia*).

Postoji izvesno preklapanje između tog prava i prava na „sud obrazovan na osnovu zakona“, u tom smislu što je i za jedno i za drugo potreban pristup pravosudnoj ustanovi koja je nadležna da donese obavezujuće odluke, a ne samo zaključke koji imaju karakter predloga (*Bentham*, stavovi 40–43).

Kada odluka zadire u „građanska“ prava ili kada „krivičnu“ optužbu iznosi upravni, disciplinski ili izvršni organ, onda mora da postoji strukturno pravo na žalbu pravosudnom organu u unutrašnjem pravu – u tom smislu, mogućnost da se podnese zahtev barem za jednu fazu sudske revizije predstavlja autonomni zahtev po članu 6 (*Albert and Le Compte*, stavovi 25–37).

U isto vreme, član 6 kao takav ne pruža pravo na žalbu višem sudu zbog odluke nižeg suda; jedino tamo gde propisi unutrašnjeg prava predviđaju takvu mogućnost član 6 se može primeniti na više faze sudske nadležnosti – zato mogućnost da se podnese zahtev kojim će se tražiti dve ili više faza sudske revizije predstavlja neautonomni zahtev po članu 6, zavisno od toga da li ga unutrašnji zakoni, u načelu, dopuštaju (*Delcourt*).

Pravo na obrazloženu odluku – mada ga je Evropski sud za ljudska prava svojevremeno ispitivao sa stanovišta „pravičnosti“ postupka (*Hirvisaari v. Finland*, stavovi 30–33)⁷ – u strukturnom smislu potpada pod pojam prava na sud, budući da i ono zahteva da se utvrde i reše merodavna činje-

7 Vidi, takođe, dole, Poglavlje 6, Pravičnost i sudske odlučivanje.

nična i pravna pitanja koja je u konkretnom slučaju pokrenuo podnosilac predstavke (*Chevol*, stavovi 76–84).

Pravo na podnošenje zahteva za isplatu materijalne i nematerijalne štete smatra se sastavnim delom prava na pristup sudu u građansko-pravnim (parničnim) predmetima, kako onda kada su podnosioci predstavke pojedinci, tako i onda kada su u pitanju korporacije (*Živilinskas v. Lithuania*, odl., gde se *mutatis mutandis* poziva na *Comingersoll S. A. v. Portugal* [VV], stav 35). Međutim, domaći sudovi su ti koji treba da odrede na šta neko lice ima pravo i koliki treba da bude iznos odštete; član 6 bavi se tim pitanjem samo ako je ono rešavano proizvoljno ili potpuno nerazumno (*Živilinskas*).

Pravo na pristup sudu je kvalifikovano pravo: države imaju slobodu da uvedu ograničenja za potencijalne parničare dokle god ta ograničenja teže ostvarenju legitimnog cilja, dokle god su srazmerna i dokle god nisu do te mere dalekosežna i sveobuhvatna da uništavaju „samu suštinu prava“ (*Ashingdane*). U nekim retkim slučajevima, jemstva pravičnog suđenja mogu zahtevati od države da primeni izuzetke na ograničenja koja su inače razumna, na primer, kada se radi o mentalno obolelom licu koje osporava odluku kojom mu se oduzima poslovna sposobnost (*Stanev v. Bulgaria*).

Svaka zakonska odredba koja dopušta diskreciono pravo izvršne vlasti da ograniči pravo na podnošenje nekog tužbenog zahteva mora urediti da i samo to diskreciono pravo podleže sudskoj kontroli (*Tinnelly*, stavovi 72–79).

Supstancijalne prepreke za pristup sudu: povreda prava

- ▶ Nemogućnost zatvorenika koji je optužen za fizički napad u zatvoru da pokrene postupak zbog klevete (*Goldner*).
- ▶ Nemogućnost inženjera da preko suda pokrene postupak za naplatu zaostalih potraživanja na ime honorara zbog zahteva da to u njegovo ime učini neka strukovna organizacija (*Philis v. Greece*).
- ▶ Nemogućnost da se uloži kasaciona žalba u krivičnom predmetu ako se lice o kome je reč ne preda vlastima, što će značiti lišenje slobode (*Papon*).
- ▶ Uzajamno isključiva tumačenja jurisdikcijskih propisa usled kojih se podnosilac predstavke našao u „pravosudnom vakuumu“ bez postojanja stvarne mogućnosti da se njegov slučaj raspravi pred sudom (*Bezmyannaya v. Russia*) ili da se slučaj prosledi drugom sudu koji očigledno nije nadležan (*Zylkov v. Russia*, stavovi 23–29).

- ▶ Primoravanje da se odštetni zahtevi podnesu *ad hoc* arbitražnom telu koje je utvrđeno u ugovoru zaključenom između preduzeća i većinskog vlasnika, ali to arbitražno telo nema karakteristike suda obrazovanog na osnovu zakona (*Suda v. the Czech Republic*).
- ▶ Nemogućnost isključivog akcionara i generalnog direktora preduzeća da ospori rešenje o likvidaciji preduzeća u situaciji kada je to pravo priznato samo *ad hoc* predstavniku (*Arma v. France*).
- ▶ Odbacivanje tužbenog zahteva podnetog zbog navodno nezakonitog pretresa do gole kože zbog toga što lice nije sledilo obaveznu proceduru za alternativno rešavanje sporova, a sudovi su podržali odbijanje zatvorske uprave da pokrene postupak bez nezavisnog preispitivanja (*Julin v. Estonia*).
- ▶ Nemogućnost lica smeštenog u psihijatrijsku ustanovu da podnese zahtev za vraćanje poslovne sposobnosti nekim drugim putem, a ne preko staratelja ili drugih lica koja su neposredno pomenuta u zakonu (*Stanev v. Bulgaria*).

Čak i tamo gde član 6 nije povređen ili tamo gde nije primenljiv, u igru mogu stupiti druge odredbe Konvencije koje jemče prava uporediva s pravom na pristup sudu, kao što su jemstva koja se daju žrtvama krivičnih dela u vidu pozitivne obaveze da se zaštiti život (*Osman*, stavovi 115–122) ili u smislu istrage smrti (*Paul and Audrey Edwards v. the United Kingdom*, stavovi 69–87) po članu 2; jemstva zaštite od zlostavljanja i istrage zlostavljanja po članu 3 (*Z and others v. the United Kingdom*); ili jemstva prava na delotvoran lek (usled ograničenog obima sudske revizije zakonskih rešenja koja su predviđena za povećanje vazdušnog saobraćaja u blizini kuća u kojima žive podnosioci predstave: *Hatton v. the United Kingdom* [VV], stavovi 116–130).

Supstancijalne prepreke za pristup sudu: nije utvrđena povreda prava

- ▶ Ograničenje pravne legitimacije mentalno obolelih pacijenata da podnesu tužbeni zahtev za naknadu štete protiv zdravstvenog osoblja za radnje izvršene usled nemara ili zle namere – uključujući ograničenje odgovornosti zdravstvenog osoblja tamo gde je dopušten *locus standi* (*Ashingdane*).
- ▶ Ograničenje pristupa – zbog obaveze da se dobije posebna dozvola od sudije da bi se uopšte mogao podneti tužbeni zahtev – kako bi se sprečilo da „dosadni“ parničar zloupotrebljava pravosudni postupak (*H. v. the United Kingdom*, 1985).

- ▶ Ograničenje individualnog pristupa akcionara nacionalizovanom preduzeću – zbog zahteva da se izabere predstavnik svih akcionara kao priznata stranka u postupku – da bi se na taj način izbeglo ponavljanje istovetnih potraživanja (*Lithgow and Others*, ali vidi *Philis*).
- ▶ Nemogućnost jednog poslanika da zahteva da se nastavi krivični postupak koji je ranije vođen protiv njega, a obustavljen je njegovim ulaskom u parlament, kada je stekao poslanički imunitet (*Kart v. Turkey*).
- ▶ Zahtevanje od zatvorenika da plati sudsku taksu za podnošenje žalbe u upravnom postupku kada se žalba odnosi na uslove pritvora (*Julin v. Estonia*).

3.1.2. Procesne prepreke: rokovi, sudske takse, žalbe u pogledu nadležnosti i druge formalnosti

U načelu je prihvatljivo da se u domaćem pravu utvrde procesna ograničenja i zahtevi radi boljeg i efikasnijeg sprovođenja pravde; ta ograničenja, međutim, ne bi smela da nanesu štetu samoj suštini prava na pristup sudu (*Hadjianastassiou*, stavovi 32–37).

Ako država ustanovi odredbu koja omogućuje žalbu višoj instanci, ona ima pravo da utvrdi uslove za ulaganje takve žalbe, uključujući kako supstancijalne, tako i procesne uslove, na primer, sudske takse, rokove, obavezno zastupanje itd. (*Stepenska v. Ukraine*).

Od podnosioca žalbe se očekuje da ispolji znatnu pažnju i marljivost kako bi se povinovao svim procesnim zahtevima unutrašnjeg prava, kao što je poštovanje žalbenih rokova (*Jodko v. Lithuania*, odl.).

Zahtev za pravnu pomoć ne utiče automatski na tok rokova i ne uvodi obavezu da se rok produži (*Bąkowska v. Poland* stavovi 48–55). U isto vreme, kada praktične prepreke, kao što je odsustvo pravne pomoći, praktično onemogućuju da se žalba uloži u utvrđenom roku, onda može biti potrebno da se odredi novi rok u skladu sa zakonom – ili *ad hoc* produženje prvobitnog roka (*Zapadka v. Poland* stavovi 62–65).

Kada unutrašnje pravo pruža mogućnost da se podnese „neoročena žalba“ da bi se i licu koje nema kompletan primerak osporene odluke u pismenoj formi omogućilo da ispoštuje rok za žalbu, onda takav podnositelj žalbe mora biti oslobođen zahteva da precizira žalbeni osnov i mora mu se omogućiti da to učini kasnije, onda kada bude dobio obrazloženje (*Krastyo Damyanov Krastev v. Bulgaria*).

Nije jasno da li kao takvo postoji pravo lica da u sudskoj odluci bude obavešteno o važećim rokovima za žalbu; međutim, takvo pravo može postojati tamo gde prema unutrašnjem pravu postoje dva naporedna roka – jedan koji se odnosi na samu žalbu i drugi koji se odnosi na vreme dozvoljeno da se žalba obrazloži (*Vacher v. France*, stavovi 22–31),⁸ ili u situaciji kada apelacioni sud propusti da obavesti lice o roku koji ima za pronalaženje novog advokata, ako je raniji advokat koji je radio po osnovu pravne pomoći odbio da u žalbenom postupku zastupa to lice (*Kulikowski v. Poland*, stavovi 60–71).

Pravo da se bude informisan o važećem roku može postojati i onda kada se novi žalbeni rok utvrđuje automatski, saglasno unutrašnjem pravu, u slučajevima u kojima se kasni sa dostavljanjem odluke nižeg suda (*Żebrowski v. Poland* stavovi 76–81). U isto vreme, ako novi rok nije automatski utvrđen kada se kasni sa dostavljanjem odluke nižeg suda, ne zahteva se uvek da lice bude informisano o tome da li se primenjuje stari (ili novi) rok (*Smyk v. Poland* stavovi 54–65).

Od lica koje je optuženo za krivično delo i koje boravi u pretpretresnom pritvoru može se osim toga zahtevati da ispolji „najbolji napor“ kako bi ustanovilo razloge za sudsku odluku na koju namerava da uloži žalbu; ne postoji pravo, kao takvo, da se dostavi pismena odluka onda kada je nju moguće dobiti u sekretarijatu suda (*Jodko*, odl.).⁹ Osim toga, član 6 se ne može tumačiti u tom smislu da strankama u sporu jemči automatsko pravo da im se na poseban način dostave sudska pismena, kao što je dostavljanje preporučenom poštom (*Bogonos v. Russia*). Međutim, tamo gde unutrašnje pravo jasno utvrđuje da su nadležni organi dužni da dostave sudsku odluku, licu ne može biti uskraćena dozvola da uloži žalbu ako je zakasnilo zato što same vlasti nisu ispunile svoju dužnost da mu dostave odluku, čak i ako je postojala teorijska mogućnost da podnosilac predstavlja iz nekog drugog izvora sazna za odluku niže sudske instance (*Davran v. Turkey*, stavovi 31–47).

Sem toga, pravila kojima se uređuje pitanje postupka pred domaćim sudovima mogu nalagati da tužbeni zahtev ili žalbu, uključujući sve njene činjenične i pravne argumente, napiše sam podnosilac tog tužbenog zahteva u skladu sa određenim obrascem. Međutim, taj zahtev ne bi smeo da se izrodi u preterani formalizam i potrebno je izvesno inkvizitorno istra-

8 Vidi takođe, dole, Poglavlje 9.1.2, Dovoljno vremena i mogućnosti za pripremanje odbrane.

9 Vidi takođe, dole, Poglavlje 5.2.4, Javna priroda sudskih odluka.

živanje domaćih sudova da bi oni mogli *proprio motu* da odlučuju o meritumu argumenata podnosioca predstavke, čak i ako ti argumenti nisu formulisani jasno ili precizno (*Dattel [No. 2] v. Luxembourg*, stavovi 36–47).

Procesne prepreke pristupu sudu: povreda prava

- ▶ Zahtev da se plati znatan iznos novca na ime sudskih troškova, tako da je taj iznos predstavljao jedan deo iznosa odštete tražene od tuženog, inače državnog organa (*Kreuz*, ali vidi *Schneider v. France*, odl.).
- ▶ Nemogućnost da se produži rok za podnošenje žalbe ili za dopunu žalbe onda kada je pismena verzija sporne odluke uz obrazloženje stigla više od mesec dana po izricanju dispozitiva presude, nakon isteka roka od pet dana koji zakon propisuje za izjavljivanje žalbe (*Hadjianastassiou*, ali vidi, takođe, *Krastev* i *Jodko*, dole).
- ▶ Kasaciona žalba podneta je blagovremeno, ali je odbijena uz obrazloženje da je podnosilac nije potkrepio dokazima u naloženom roku s obzirom na činjenicu da nije znao da postoje dva naporedna roka, jedan za izjavljivanje kasacione žalbe i drugi za dostavljanje obrazloženja žalbe (*Vacher*).
- ▶ Propust apelacionog suda da obavesti optuženog koji nije imao pravnog zastupnika da je određen novi rok za pronalaženje advokata kako bi mogao da uloži žalbu (*Kulikowski*).
- ▶ Odobrena je pravna pomoć da bi se izjavila kasaciona žalba, ali je dodeljeni advokat odbio da podnese tu žalbu jedan dan pre isteka roka – nepostojanje mogućnosti da se zatraži produžetak roka (*Zapadka v. Poland*).
- ▶ Odluka nižeg suda dostavljena je sedam dana (*Żebrowski v. Poland*) ili šest dana (*Jędrzejczak v. Poland*) pre nego što je trebalo da istakne rok za kasacionu žalbu – obaveza da se dostave informacije o primeni novog roka (ali, vidi *Smyk* dole).
- ▶ Tužbeni zahtev je odbijen zbog toga što „nije moguće shvatiti njegovu značenje i opseg” – sud nije poveo zvaničnu istragu povodom nejasno formulisane pritužbe (*Dattel [No. 2] v. Luxembourg*).
- ▶ Tužbeni zahtev je odbijen zbog toga što podnosilac nije „jasno naveo sve činjenice” slučaja – činjenice su bile u dovoljnoj meri utvrđene u prvom stepenu (*Liakopoulou v. Greece*).

- ▶ Novčane kazne za prekomernu brzinu vožnje koje je, shodno zahtevu, kažnjeno lice trebalo da deponuje unapred kako bi moglo da ospori na sudu tu odluku – zbog učestalosti žalbi na odluke o prekomernoj brzini vožnje i zbog potrebe da se spreči pretrpanost prekršajnih sudova (*Schneider*, odl., ali vidi i *Kreuz*).
- ▶ Zahtev za podnošenje građanske tužbe (supsidijarne) u krivičnom postupku – krivični postupak je prekinut zbog zastarevanja – kako bi se započeo novi postupak pred građanskopravnim sudovima (*Atanasova v. Bulgaria*).
- ▶ Odbijanje suda da prihvati kolektivni tužbeni zahtev u elektronskoj formi, u situaciji kada bi taj materijal, da je bio odštampan, iznosio 42 miliona stranica (*Lawyer Partners, a. s. v. Slovakia*).
- ▶ Zahtev da se naplati taksa od uspešne stranke kako bi dobila pismeni otporak obrazložene presude (*Cakir v. Turkey*).
- ▶ Zbog remetilačkog ponašanja podnosioca predstavke sud je u njegovo ime potpisao odricanje od prava da prisustvuje suđenju (*Idalov v. Russia*).¹⁰
- ▶ Uskraćivanje mogućnosti neposrednog pristupa licu kome je delimično oduzeta poslovna sposobnost da neposredno pristupi sudu kako bi podnelo zahtev za vraćanje poslovne sposobnosti (*Stanev v. Bulgaria*).

Nastavak parničnog postupka može biti uslovljen time da privatni tužilac ispuni određene procesne zahteve, kao što je zahtev da lično prisustvuje ročištu. Međutim, odbijanje apelacionog suda da razmotri žalbu ako je privatni tužilac usled bolesti jedan dan izostao sa suđenja, dok je njegov advokat sve vreme prisustvovao suđenju, ocenjen je kao „izuzetno kruta i stroga kazna” protivna članu 6 stav 1 (*Kari-Pekka Pietiläinen v. Finland*, stavovi 29–35).¹⁰

Zahtev da se plate sudski troškovi, kao što su sudske takse u parničnim predmetima, kompatibilan je s pravom na pristup sudu sve dotle dok ne nanosi štetu samoj suštini tog prava (*Kreuz*).

Ako se od privatnog tužioca traži da unapred plati znatan iznos na ime sudskih troškova, to je kompatibilno sa članom 6 ako je tuženi fizičko lice i ako se utvrdi zakonska veza između traženog iznosa takse i iznosa potraživanja po osnovu materijalne štete (*Jankauskas v. Lithuania*, odl.). Međutim, velik iznos sudskih troškova može predstavljati kršenje prava na

¹⁰ Vidi takođe, dole, Poglavlje 5. 2. 1, Usmeno ročište i lično prisustvo.

pristup sudu ako je jedna stranka u sporu državni organ (*Kreuz*) ili ako se na ime sudskih troškova traži i određeni deo zahteva za isplatu nematerijalne štete (*Jankauskas*, odl.).

Utvrđujući da li je član 6 bio prekršen prekomernim sudskim taksama, ESLJP je razmotrio stvarnu sposobnost podnosioca predstavke da plati taj iznos u konkretnim okolnostima datog slučaja, kao i njegove izgleda da mu se prizna izuzetak u datoj stvari; stoga, čak i sudske takse koje mogu delovati kao relativno male, mogu u stvari predstavljati povredu prava na pristup sudu (*Julin v. Estonia*, stavovi 161–162). Prema tome, ne postoji nijedan objektivni test „razumne takse“ za sve slučajeve, a test koji se primenjuje u svakom pojedinačnom slučaju inherentno je subjektivan.

Član 6 biće prekršen ne samo u slučajevima u kojima je neophodno platiti znatan iznos sudske takse da bi se započeo postupak već i tamo gde se od uspešne stranke u sporu zahteva da plati kako bi dobila pismeni primerak obrazložene presude donete u njenu korist (*Cakir v. Turkey*, stavovi 21–22). Iako se utvrđivanjem takse da bi se na taj način izbegli nepotrebni tužbeni zahtevi (i da bi se sprečilo kašnjenje u isplati dugovanja) teži cilju valjanog sprovođenja pravde, takve takse moraju biti proporcionalne (*Sace Elektrik Ticaret Ve Sanayi A. S. v. Turkey*, stavovi 29–34).

Procesne prepreke za pristup sudu: nije bilo kršenja prava

- ▶ Kada se zakonom, načelno gledano, uvedu razna formalna ograničenja na podnošenje tužbenog zahteva ili ulaganje žalbe, kao što je potreba da se žalba podnese odgovarajućem sudu (*MPP „Golub“ v. Ukraine*) i da se poštuju razni žalbeni rokovi (*Stubbings and others v. the United Kingdom*).
- ▶ Žalbeni rok je propušten zato što nije bio uložena maksimalan napor – podnosilac nije ispoljio dužnu pažnju kada je pokušao da pribavi pismenu verziju sporne odluke – bez obzira na činjenicu da je sam podnosilac u predmetnom vremenu bio u zatvoru (*Jodko*, odl.).
- ▶ Znatna deo sudske takse koji čini 5% iznosa traženog na ime naknade za materijalnu štetu u tužbi za klevetu, dok u isto vreme nije određena nikakva taksa na iznos nematerijalne štete (*Jankauskas*, odl.).
- ▶ Iznos sudskih troškova povezan je sa zahtevom za naknadu materijalne štete, iako je postojala verovatnoća da će podnosilac zahteva za naknadu štete dobiti znatno manje od traženog iznosa, zbog nesolventnosti dužnika (*Urbanek v. Austria*).

- ▶ Niži sud je znatno kasnio u navođenju svojih razloga nakon što je doneta odluka o dispozitivu – zato što je podnosilac predstavke bio dužan da ispolji neophodnu marljivost i pažnju i da izjavi „neoročenu žalbu“ u statutarnom roku (*Krastyo Damyanov Krastev v. Bulgaria*).
- ▶ Odluka nižeg (apelacionog) suda dostavljena je 24 dana pre nego što je istekao kasacioni rok – time je utvrđen novi rok (ili je podnosilac predstavke o njemu informisan) koji nije bio tražen (*Smyk v. Poland*); vidi, međutim *Żebrowski, Jędrzejczak, gore*).

Od privatnog tužitelja u parničnom postupku ili od tuženog lica koje izgubi u datom predmetu može se tražiti da pokrije troškove stranke koja je dobila spor. To nije protivno članu 6 stav 1 pod uslovom da domaći sudovi uzmu u obzir finansijske resurse stranke o kojoj je reč, kao i pod uslovom da dosuđeni iznos nije prohibitivan (*Collectif national d’information et d’opposition à l’usine Melox – Collectif stop Melox et Mox v. France*, stavovi 13–16).

U načelu, domaći sudovi su u boljem položaju da utvrde da li jesu ili nisu nadležni da rešavaju u nekom predmetu. Odbijanje suda da prihvati neki tužbeni zahtev zbog toga što nema teritorijalnu ili suštinsku nadležnost za određeni spor nije samo po sebi kršenje prava lica da se obrati sudu; međutim, ako jedan sud prebaci predmet drugome sudu koji očigledno nije nadležan, onda može da nastupi problem u vezi s pristupom sudu (*Zylkov v. Russia*, stavovi 23–29).

3.1.3. Praktične prepreke: odsustvo pravne pomoći

Ne postoji pravo na pravnu pomoć u građanskim stvarima samo po sebi, a autonomni zahtev za pružanje pravne pomoći u građanskim predmetima (*Airey*, stav 26) postavlja se samo tamo gde:

- postupak pred domaćim sudovima primorava podnosioca predstavke da ga pred određenom (višom) instancom nadležnosti, kao što je kasacioni sud, zastupa advokat;
- pravna pomoć je potrebna zbog složenosti postupka ili složenosti predmeta.

Delotvoran pristup sudu može se postići zahvaljujući besplatnoj pravnoj pomoći, kao i zahvaljujući pojednostavljenju postupaka koje će omogućiti da pokretač postupka sam sebe zastupa u građanskim predmetima (*Airey*, stav 26).

Pored toga, ako je država sama, na sopstvenu inicijativu, formirala sistem pravne pomoći u građanskopravnim predmetima, svako odbijanje pravne pomoći smatraće se mešanjem u pravo na pristup sudu (neautonomni zahtev); međutim, neće postojati povreda tog prava dokle god je država uspostavila efikasan mehanizam na osnovu koga se može utvrditi koji se slučajevi kvalifikuju za pružanje pravne pomoći, a koji se za tu pomoć ne kvalifikuju, s obzirom na to da Konvencija ostavlja prilično široko unutrašnje polje slobodne procene državama da same odluče koji predmeti spadaju u relevantnu kategoriju za pružanje pravne pomoći (*Granger v. the United Kingdom*, stavovi 43–48).

Zahtev da se obezbedi pravna pomoć u parničnim, odnosno građansko-pravnim predmetima postavlja se i onda kada su procesna pravila u unutrašnjem pravu takva da lice pred određenim (višim) nivoom nadležnosti mora da zastupa advokat (*Larin v. Russia*, stavovi 41–56).

Praktične prepreke: povreda prava

- ▶ Zatvoreniku je tek posle velikog kašnjenja bilo omogućeno da traži pravni savet kako bi pokrenuo postupak zbog fizičke povrede koja mu je naneta (*Campbell and Fell*).
- ▶ Odbijanje da se pruži pravna pomoć siromašnom podnosiocu predstavke u brakorazvodnoj parnici, kada je bilo nepraktično da on sam sebe zastupa (*Airey*, ali vidi, takođe, *Webb, Granger*, dole).
- ▶ Praktične prepreke s kojima se suočio podnosilac predstavke kada je tužio advokata jer se izvestan broj advokata angažovanih u sklopu pravne pomoći povukao iz predmeta zato što nisu bili spremni da učestvuju u parnici protiv svog kolege (*Bertuzzi v. France*).

Praktične prepreke: nije utvrđena povreda

- ▶ Odbijanje da se pruži pravna pomoć u građanskom predmetu zbog toga što nije bilo izgleda na uspeh ili zbog beznačajne ili frivolne prirode tužbenog zahteva (*Webb*, odl.).
- ▶ Zakonsko isključenje izvesnih vrsta parničnih sporova iz sistema za pružanje pravne pomoći (*Granger*).
- ▶ Utvrđivanje malih novčanih kazni kako bi se obeshrabrili pasionirani parničari i na taj način sprečili da podnose beznačajne tužbe za ispravljanje prethodno izrečenih presuda (*Toyaksi and others v. Turkey*).

Sistemi obaveznog pravnog zastupanja pred najvišim sudovima – sistemi u kojima lica bez pravnog zastupnika ne mogu da ulože žalbu višim nivoima sudske nadležnosti – nisu, kao takvi, u suprotnosti sa članom 6 stav 1 (*Webb v. the United Kingdom*, odl.), ali bi trebalo da budu praćeni procesnim mehanizmima zaštite od proizvoljnosti. Tako je odluka advokata koji je radio u sistemu pravne pomoći da ne uloži žalbu kasacionom sudu zato što je bio uveren da nema izgleda za uspeh, trebalo da bude data u pismenoj formi kako bi mogli tačno da budu utvrđeni razlozi na kojima je počivala (*Staroszczyk v. Poland*, stavovi 121–139).

3.1.4. Imunitet lica koje je tuženo u građanskom predmetu

Apsolutni imunitet od građanskopravne tužbe koji uživaju neke domaće i strane vlasti može dovesti do povrede člana 6 (*Osman and Z and others v. the United Kingdom*); u nekim slučajevima ustanovljeno je da član 6 uopšte nije prihvatljiv (*Roche*).¹¹

Najviši domaći sudovi uživaju prilično značajna diskreciona prava kada je reč o utvrđivanju da li neki takav zahtev ima osnov u domaćem zakonu i, sledstveno tome, da li se može smatrati da je član 6 primenljiv, dok su ESLJP-u potrebni veoma čvrsti razlozi da bi mogao da ospori zaključke tih domaćih sudova (*Roche*).

Imunitet tuženoga u parničnom postupku: povreda prava

- ▶ Poslanik koji uživa imunitet u vezi sa izjavama koje nemaju nikakvu suštinsku vezu s njegovim parlamentarnim aktivnostima (*Cordova v. Italy*, ali isto tako vidi *A v. the United Kingdom*).
- ▶ Građanska tužba protiv jednog poslanika zbog izjave koju je javno dao, a sud je tu tužbu odbacio pozivajući se na imunitet tuženoga uprkos činjenici da je sama izjava data van strogog konteksta političke/parlamentarne debate (*C. G. I. L. and Cofferati*).
- ▶ Imunitet koji uživa strana ambasada u vezi s navodno diskriminatornim otpuštanjem s posla, s obzirom na suštinski privatnopravni ugovorni odnos o kome se tu radi (*Cudak v. Lithuania* [VV]; *Sabeh El Leil v. France*, ali, vidi i *Fogarty*).

11 Vidi takođe, gore, Poglavlje 2.1.1, Spor oko nekog prava utemeljenog zasnovanog u unutrašnjem pravu

Kada je član 6 primenljiv, mora se razlučiti funkcionalni imunitet u odnosu na određeni tip tužbe – kao što je imunitet koji se, na primer, priznaje politici u odnosu na njenu istražnu funkciju (*Osman*), s jedne, i nešto uopšteniji strukturni imunitet u odnosu na zakonsku odgovornost, kao što je imunitet koji uživa neka strana ambasada (*Fogarty*) ili druga država (*Al-Adsani*, stavovi 52–67), s druge strane. Da bi bio prihvatljiv po osnovu člana 6, imunitet bi trebalo da bude funkcionalni, a ne strukturni: to znači da odgovor na pitanje o tome da li je imunitet opravdan zavisi od prirode samog spora, a ne od pravnog statusa stranaka koje u sporu učestvuju (*Fogarty*, stavovi 32–39). Presuda u predmetu *Jones and Others v. the United Kingdom* (stavovi 190–215) potvrdila je tendenciju da imunitet države u civilnom potraživanju protiv druge države predstavlja *jus cogens* izuzetak. Međutim, obim i razmere takvog izuzetka ESLJP još nije ustanovio, a neki drugi međunarodni autoriteti (Međunarodni sud pravde) nisu potvrdili tu tendenciju.¹²

Treba da postoji razuman odnos srazmernosti kada se procenjuju činjenice koje, s jedne strane, iznosi onaj ko želi da pokrene postupak, i potrebe za zaštitom određenog tuženog, na osnovu legitimnog cilja čijem ostvarenju teži država, s druge strane (*Osman*, stav 147).

Kada se procenjuje takav odnos srazmernosti, tuženoj državi se priznaje određeno unutrašnje polje slobodne procene (*Fogarty*, stavovi 32–39). Uprkos tom unutrašnjem polju slobodne procene, ESLJP je, međutim, sve spremniji i sve skloniji da preispita različite odluke nacionalnih vlasti – uključujući nacionalne parlamente – o tome da li je imunitet opravdan ili nije (vidi *C. G. I. L. and Cofferati v. Italy*, stavovi 63–80, gde se ESLJP nije složio sa italijanskim Predstavničkim domom kada je reč o tome da li je jedan poslanik, član tog doma, dao neku izjavu u sklopu obavljanja svoje poslaničke dužnosti).

Imunitet tuženoga: nije bilo povrede prava

- ▶ Imunitet koji lokalna vlast uživa u odnosu na tužbu koja bi bila protiv nje pokrenuta za nemar zato što nije preduzela pozitivnu meru za oduzimanje dece roditeljima koji su ih zlostavljali (*Z and others v. the United Kingdom*, ali, takođe vidi *Osman*).
- ▶ Imunitet za izjave date u parlamentarnoj debati vođenoj u zakonodavnim većima; cilj tog imuniteta jeste zaštita interesa parlamenta kao institucije, nasuprot interesima članova parlamenta kao pojedinaca (*A v. the United Kingdom*, 2002, ali takođe vidi i *Cordova, C. G. I. L. and Cofferati*).

12 MSP (ICJ), *Germany v. Italy*, Presuda od 3. februara 2012. godine

- ▶ Imunitet koji u Ujedinjenom Kraljevstvu uživa strana država u odnosu na tužbu za naknadu štete zbog navodnog mučenja koje se dogodilo u zemlji čija je to ambasada, s obzirom, između ostalog, na izvesne praktične razloge, kao što je nemogućnost da se postigne konačno izvršenje bilo koje moguće odluke (*Al-Adsani*). Zaključeno je da sličan imunitet važi za zvaničnike relevantne strane zemlje (*Jones and Others v. the United Kingdom*).
- ▶ Nemogućnost da se tuži sudija zbog odluke koju je doneo u svojstvu službenika suda (*Schreiber and Boetsch; Esposito v. Italy*, odl.).

Mada Konvenciju treba „koliko god je to moguće tumačiti u skladu sa ostalim pravilima međunarodnog prava“, uključujući i druge međunarodne angažmane tužene države, ne može se isključiti mogućnost da zahtevi po Konvenciji nadjačaju te druge angažmane (*Fogarty*, stavovi 32–39).

Test srazmernosti imuniteta podrazumeva uspostavljanje ravnoteže između konkurentnih razloga koji se tiču javnog interesa, s jedne strane, da bi se sprečio opšti, generalizovani imunitet, pa se u obzir mora uzeti priroda spora, analiza onoga što je u tom sporu na kocki za privatnog tužioca i težina navodnog činjenja ili nečinjenja onoga ko je u tom sporu optužen, s druge strane (*Osman*, stav 151).

3.2. PRAVOSNAŽNOST I IZVRŠENJE SUDSKE ODLUKE

Ključni pojmovi i načela

- ▶ *res judicata* (*Brumărescu*);
- ▶ pravna sigurnost (*Ryabykh v. Russia*, stavovi 51–58);
- ▶ delotvornost (*Hornsby*).

3.2.1. Pravosnažnost: *res judicata*

Res judicata znači da onog trenutka kada je jedna presuda u parničnom postupku ili oslobađajuća presuda u krivičnom postupku postala pravosnažna, ona odmah mora postati obavezujuća i, u načelu, ne sme postojati neopravdana opasnost da bi ta presuda mogla da bude preinačena (*Brumărescu*).

To pravo ima svoje izvorište u načelu pravne sigurnosti (*Ryabykh v. Russia*, stavovi 51–58). Glavni primeri kršenja te odredbe obuhvataju mešanje

kroz vanrednu ili specijalnu žalbu raznih visokih državnih zvaničnika radi preispitivanja i revizije predmeta nakon što su istekli svi zakonom utvrđeni žalbeni rokovi (*Brumărescu, Ryabykh*).

Načelno gledano, pravo višeg suda na reviziju treba da se ostvaruje kroz redovne faze žalbenog i kasacionog postupka, uz ograničen broj instanci i predvidljive rokove (*Ryabykh*; vidi, takođe, *OOO „Link Oil SPB” v. Russia*, odl.).

Vanredna revizija mora biti strogo ograničena na veoma ubedljive okolnosti i ona ne bi smela da se pretvori u prikrivenu žalbu; sama mogućnost da postoje dva pogleda na jedno pravno pitanje nije osnov za preispitivanje (*Ryabykh*). Međutim, osuđujuća krivična presuda može biti poništena posle vanredne revizije ako je za to postojao ozbiljan razlog u vidu nedostatka u osnovnom postupku (*Lenskaya v. Russia*, stavovi 36–44).

Države ne smeju da utiču na sudsko rešenje spora tako što će doneti neki nov zakon. Čak i ako se zakonska intervencija koja unapred određuje ishod nekog predmeta čije je rešavanje u toku može opravdati „obavezujućim osnovom opšteg interesa”, finansijski razlozi, načelno gledano, ne smeju sami po sebi predstavljati dovoljan osnov za takvu intervenciju (*Arnolin v. France*, stavovi 73–83). U isto vreme, ako stranka izgubi spor zbog promene precedentnog prava koje utiče na procesna pravila, a do te promene dođe dok je postupak u toku, onda se ne radi o povredi načela pravne sigurnosti (*Legrand v. France*, stavovi 39–43).

Postupak po nekom predmetu može biti obnovljen na osnovu novootkrivenih okolnosti; međutim, takvu „okolnost” ne predstavlja novi zakon koji je donet s retroaktivnim dejstvom (*Maggio and others v. Italy*, stavovi 44–50; *SCM Scanner de l’Ouest Lyonnais and others v. France*, stavovi 29–34). Zato bi svaki novi zakon trebalo načelno da se primenjuje samo na buduće pravne odnose.

Načelo *res judicata* samo po sebi ne zahteva od domaćih sudova da slede precedente u sličnim slučajevima; za postizanje konzistentnosti zakona može biti potrebno da prođe dosta vremena, pa se stoga mogu tolerisati, a da se time ne podriva pravna sigurnost, periodi u kojima postoji kolizija u precedentnom pravu, odnosno u sudskoj praksi. To znači da dva suda, svaki u svojoj nadležnosti, mogu da odlučuju o sličnim predmetima (sličnim u pogledu činjenica i prava) i da pritom donesu divergentne, ali ipak racionalne i obrazložene zaključke (*Nejdet Şahin and Perihan Şahin*, stavovi 61–96). Međutim, u raznim predmetima je ustanovljena povreda člana 6 zbog nedoslednosti između sudskih odluka, naročito onda kad ih je doneo isti (viši) sud (*Beian v. Romania [No.1]*), kada je pravno pitanje koje je predstavljalo

suštinu tog predmeta bilo predmet opšteg interesa – celog društva (*Tudor Tudor v. Romania*) ili kada je postojao visok stepen sličnosti u činjeničnim okolnostima različitih predmeta u sporovima u kojima su parničari pripadali jasno definisanoj grupi (*Ștefăniță and Others v. Romania*).¹³

3.2.2. Blagovremeno izvršenje pravosnažne sudske odluke

To pravo ima svoje izvoriste u načelu delotvornosti – kako bi se sprečila Pirova pobjeda stranke u predmetu u kome se ne iznese pritužba u vezi s nepravičnošću postupka (*Hornsby*).

Država ne može da se poziva na nedostatak finansijskih sredstava kao izgovor za to što nije platila dug koji je trebalo da plati na osnovu presude donete protiv nekog državnog organa (*Burdov v. Russia*, stavovi 34–38). Međutim, nedostatkom finansijskih sredstava može se opravdati činjenica da nije izvršena pravosnažna presuda protiv nekog fizičkog lica ili preduzeća (*Bobrova v. Russia*, stavovi 16–17). U takvim „horizontalnim” sporovima (gde su obe stranke u sporu privatna lica), uloga vlasti svodi se na to da uspešnoj stranci u sporu (poveriocu ili kreditoru) pruži razumnu pomoć za izvršenje presude u njegovu korist, ali ne jemči sâmo izvršenje u svim okolnostima (*Fuklev v. Ukraine*, stavovi 84–86). Takva pravna pomoć mora da bude adekvatna, dovoljna i pažljivo pružena i trebalo bi da predstavlja pravni arsenal koji je dostupan pojedincu (*Fociac v. Romania, Dachar v. France*). Ako država ne ispuni svoje obaveze na tom planu, to ne mora nužno voditi ka povredi prava, osim u slučajevima kada to pogubno deluje na postupak izvršenja (*Kunashko v. Russia*).

Iako je ESLJP priznao da obaveze države koje proglasi neki sud u isključivoj oblasti društvenoekonomskih prava – kao što je obaveza da se obezbedi stanovanje ili korišćenje infrastrukture – mogu zahtevati duži period izvršenja, sama dužina procesa izvršenja ipak ne sme da bude nerazumna (*Gerasimov and Others v. Russia*).¹⁴

Izvršenje: povreda prava

- ▶ Nije plaćena naknada koju je trebalo da isplati socijalno osiguranje na osnovu odluke domaćih sudova uprkos tome što je podnosilac predstavke šest godina kasnije dobio rešenje o izvršenju (*Burdov*).

13 Vidi takođe, dole, Poglavlje 6. 3, Nedosledna domaća sudska praksa.

14 Vidi takođe, dole, Poglavlje 7, Suđenje u razumnom roku.

- ▶ Odbijanje vlasti da izvrše sudske presude kojima je naloženo da se zatvore termoelektrane (*Okyay and others v. Turkey*).
- ▶ Ni posle više od osam godina nije izvršena sudska presuda kojom je vlast bila obavezana da podnosiocu predstavke dodeli parcelu kao naknadu na osnovu specijalnog domaćeg zakona o pravu na restituciju imovine (*Jasiūnienė*, ali vidi *Užkurėlienė*).
- ▶ Vlasti nisu obezbedile smeštaj i korišćenje komunalne infrastrukture kako su to naložili sudovi – doktrina „nerazumnog“ odlaganja i kašnjenja (*Gerasimov and Others v. Russia*).
- ▶ Neaktivnost izvršitelja u pogledu naplate zaostalih potraživanja na ime plata, u vreme dok je dužnik (bivši poslodavac podnosioca predstavke) u početku još imao neku imovinu, ali je kasnije bankrotirao (*Kunashko v. Russia*; ali vidi, takođe, *Fociac v. Romania*).
- ▶ Podnosilac predstavke nije pušten iz zatvora odmah pošto mu je izrečena oslobađajuća presuda (*Assanidze v. Georgia*).

To jemstvo je autonomno u odnosu na zahteve unutrašnjeg prava. Kršenje domaćih rokova za izvršenje ne mora nužno značiti povredu člana 6. Kašnjenje u izvršenju može biti prihvatljivo tokom određenog vremena ako se time ne izvitoperuje sama suština prava na pristup sudu (*Burdov*).

Kriterijumi na osnovu kojih se procenjuje da li je kašnjenje u izvršenju neke sudske odluke primereno nisu istovetni sa strožim zahtevima koji se postavljaju u pogledu „razumnog roka“; potonji test se primenjuje onda kada je reč o sudskom postupku u kome se rešava sam spor¹⁵ iako su neki elementi, kao što su složenost predmeta i ponašanje stranaka u sporu, relevantni i po jednom i po drugom testu (*Užkurėlienė and others v. Lithuania*, stavovi 31–37).

Budući da izvršenje sudske odluke o dodeli zemljišne parcele podrazumeva više koraka nego izvršenje odluke o plaćanju nekog novčanog iznosa (kao u predmetu *Burdov*), u takvim slučajevima može po osnovu člana 6. biti dopušteno bitno duže kašnjenje izvršenja nego u slučajevima u kojima je za obavljanje pravnog posla potrebno preduzeti manje koraka. U različitim predmetima ESLJP je pribegao tome da ukaže na različite maksimalne rokove (šest meseci, jedna godina, dve godine) koji se smatraju dovoljnim za izvršenje presuda, zavisno od vrste dodeljene naknade (*Gerasimov and Others v. Russia*, stavovi 170–171). Međutim, posebne

¹⁵ Vidi takođe, dole, Poglavlje 7, Suđenje u razumnom roku.

okolnosti svakog predmeta mogu opravdati kraće rokove onda kada se u datom predmetu radi o potrebi za posebnom pažnjom i budnošću vlasti. Stoga test traženog roka za valjano izvršenje ostaje suštinski subjektivan.

U nekim zemljama javljali su se više puta ponovljeni problemi u vezi s neizvršenjem; ESLJP je to rešavao izricanjem pilot-presude, pomoću koje može da ukaže na postojanje sistemskog problema i da ukaže na to kakve bi sve mere – uključujući i zakonodavne – mogao da traži od tužene države u vezi sa ograničavanjem roka za izvršenje domaćih sudskih odluka/presuda (*Burdov [No. 2] v. Russia*, stavovi 125–146).

Izvršenje: pravo nije prekršeno

- ▶ Kašnjenje od četiri godine u izvršenju sudske odluke u postupku za restituciju zemljišta, s obzirom na složenost koraka koji treba da budu preduzeti i na unekoliko dvosmislen stav podnosioca predstavke u celom postupku – činjenicu da oni nisu ispoljili ni dužnu pažnju ni revnost (*Užkurélienè*; vidi, takođe, *Jasiūnienè*).
- ▶ Država nije isplatila novac koji je odlukom domaćih sudova trebalo da isplati podnosiocu predstavke na osnovu tužbe koju je on podneo protiv privatnog lica koje je bankrotiralo (*Shestakov*, odl.).
- ▶ Dugo kašnjenje i delimično neizvršenje presude protiv bivšeg poslodavca podnosioca predstavke izazvano njegovim otporom iako su vlasti preduzele sve potrebne korake da pomognu podnosiocu predstavke (*Fociac v. Romania*; ali takođe vidi i *Kunashko v. Russia*).

Poglavlje 4.

Nezavisan i nepristrasan sud, obrazovan na osnovu zakona

Ključni pojmovi i načela

To pravo obuhvata tri osnovne karakteristike koje mora da ima jedan pravosudni organ, a neke od njih povremeno se preklapaju:

- ▶ sud „obrazovan na osnovu zakona“ (*H. v. Belgium*);
- ▶ „nezavisan“ sud (*Campbell and Fell*, stavovi 78–82);
- ▶ „nepristrasan“ sud (*Piersack v. Belgium*, stavovi 30–32);

Ako neki stručni, disciplinski ili izvršni organ ne ispunjava navedene zahteve, član 6 će i dalje biti poštovan ako lice nakon toga ima pristup celokupnoj pravosudnoj reviziji činjeničnih i pravnih pitanja (*A. Menarini Diagnostics S. R. L. v. Italy*, stavovi 57–67).

Zahtevi za „nepristrasnost“, „nezavisnost“ i „obrazovanje na osnovu zakona“ primenjuju se samo na pravosudne organe.

Policijski ili tužilački organi ne moraju biti nepristrasni, nezavisni, niti osnovani u skladu sa zakonom. Međutim, kada u sistemu krivičnog pravosuđa postoji institut istražnog sudije ili *juge d’instruction*, i na njega se može primeniti zahtev za nepristrasnost (*Vera Fernández-Huidobro v. Spain*, stavovi 108–114); slično tome, ako sudijski pomoćnik glavnog sudije *de facto* obavlja važne funkcije u postupku suđenja, njegov lični interes za ishod predmeta može uticati na nepristrasnost suda (*Bellizzi v. Malta*, stavovi 57–62).

4.1. NEZAVISNI SUD, OBRAZOVAN NA OSNOVU ZAKONA

4.1.1. Sud obrazovan na osnovu zakona

Ta odredba se, gledano načelno, odnosi na pitanje da li određeni disciplinski ili upravni organ koji rešava neki spor ima karakteristike „tribunala“ ili „suda“ u autonomnom značenju člana 6, čak i ako u unutrašnjem pravnom poretku nije označen terminom „tribunal“ ili „sud“ (*H. v. Belgium*, stavovi 50–55). To je jedina odredba člana 6 koja se izričito odnosi na unutrašnje pravo, nalažući da ESLJP sprovede izvestan stepen istraživanja „zakonitosti“. U isto vreme, postoji čvrsta pretpostavka da domaći sudovi bolje poznaju pravila jurisdikcije i ako se pitanje nadležnosti valjano razmotri na unutrašnjeppravnom nivou, ESLJP je sklon da se saglasi s domaćim sudovima u odlučivanju o nadležnosti za raspravu o nekom predmetu (*Khodorkovskiy [No. 2] v. Russia*, odl.).¹⁶

Tribunal obrazovan na osnovu zakona: povreda prava

- ▶ Sudije porotnici (laičke sudije) koji su izabrani da sude u nekom predmetu, a da važeći zakon ne zahteva da se oni utvrđuju žrebom i po isteku primenljivih rokova (*Posokhov v. Russia*, ali vidi, *Daktaras*, odl., za tradicionalniji pristup pod tim zaglavljem).
- ▶ Predmet koji je u rešavanju predsednik suda dodelio sam sebi i istog dana doneo odluku, u postupku koji nije bio transparentan (*DMD Group, a. s.*).
- ▶ U vreme kada je prestao da važi zakon o sudijama porotnicima, a novi zakon nije bio donet, sudije porotnici su zapravo nastavili da sude u predmetima u skladu sa utvrđenom tradicijom (*Pandjigidze and others*).

Kao polazište služi funkcija određenog organa da odlučuje o pitanjima iz svoje nadležnosti na osnovu vladavine prava (*Belilos v. Switzerland*, stavovi 62–73), s tim što pojam vladavine prava prvenstveno označava odsustvo nespутane samovolje izvršne vlasti (*Lavents v. Latvia*, stavovi 114–121).

Taj organ ne mora nužno da bude deo standardnog pravosudnog mehanizma, a činjenica da on pored sudijskih ima i neke druge funkcije ne mora da ga svrstava izvan kategorije „suda“ (*H. v. Belgium*). Izraz „obrazovan na osnovu zakona“ ima svrhu da sudska organizacija ne zavisi od samovolje izvršne vlasti, već da bude uređena zakonom koji je donet u parlamentu.

¹⁶ Vidi takođe, gore, Poglavlje 3.1.1, Supstancijalne prepreke za pristup sudu; Poglavlje 3.1.2, Procesne prepreke za pristup sudu.

Članovi tog organa ne moraju nužno biti pravnici niti kvalifikovane sudije (*Ettl v. Austria*, stavovi 36–41).

Organ mora imati ovlašćenje da donosi obavezujuće odluke (*Sramek v. Austria*, stavovi 36–42), a ne samo da daje savete ili iznosi mišljenja, čak i ako se taj savet obično sprovodi u praksi (*Bentham*, stavovi 37–44).

Ne sme postojati opasnost da odluke „suda“ poništi neki vansudski organ (*Cooper v. the United Kingdom* [VV]).

Sud obrazovan na osnovu zakona: nema povrede prava

- ▶ Razni profesionalni disciplinski organi, kao što je Savet advokatske komore, uprkos tome što se njihove funkcije često preklapaju u tom smislu da obuhvataju i samoregulatornu, i upravnu, i savetodavnu, i disciplinsku i adjudikativnu funkciju (*H. v. Belgium*; takođe vidi *Oleksander Volkov v. Ukraine*).
- ▶ Vojni i zatvorski disciplinski organi (*Engel*).
- ▶ Upravni organi koji se bave pitanjima prodaje zemljišta (*Ringeisen*) i agrarnom reformom (*Ettl*).
- ▶ Arbitražni organi koji se bave pitanjima naknade za nacionalizovanu imovinu i obaveznu kupovinu akcija (*Lithgow and others*).
- ▶ Sud za radne sporove, za koji ministar odlučuje na osnovu ovlašćenja koja ima po zakonu, gde treba da bude osnovan i kakva treba da bude njegova teritorijalna nadležnost (*Zand*, odl.).
- ▶ Nemački sud koji sudi nekom licu za genocid počinjen u Bosni (*Jorgic v. Germany*).
- ▶ Specijalni sud osnovan radi suđenja u predmetima koji spadaju u domen korupcije i organizovanog kriminala (*Fruni v. Slovakia*).

Nadležnost suda treba da bude utvrđena zakonom; nije, međutim, neophodno da svaki detalj organizacije suda bude uređen primarnim zakonodavstvom (*Zand v. Austria*, odl.). Isto tako, neprihvatljivo je da položaj i uloga sudije budu uređeni samo običajima (*Pandjigidze and others v. Georgia*, stavovi 103–111).

Procena sintagme „sud obrazovan na osnovu zakona“ podrazumeva jedno uopštenije ispitivanje zakonske strukture na kojoj počiva celokupna klasa organa o kojima je reč; po pravilu, to ne važi za ispitivanje nadležnosti određenog organa u okolnostima svakog pojedinačnog predmeta – kao što je ponovno ocenjivanje zakonitosti, prema unutrašnjem pravu, te-

ritorijalne ili hijerarhijske nadležnosti određenog suda ili sastava sudskog veća koje je rešavalo po pritužbama podnosioca predstavke (*Daktaras v. Lithuania*, odl.; vidi, takođe, doktrinu četvrte sudske instance).

Samo u nekim, sasvim izuzetnim slučajevima ESLJP ispituje sintagmu „sud obrazovan na osnovu zakona“ u tom smislu da u analizu uključi i zakonitost – prema unutrašnjem pravu – sastava sudskog veća; tu je standard dokazivanja veoma strog, a sam podnosilac predstavke (*Lavents*) dužan je da dokaže da uopšte ne postoji zakonska osnova prema unutrašnjem pravu – a ne samo da izrazi sumnju u pogledu nadležnosti određenog organa ili nekog njegovog člana.

4.1.2. Nezavisni sud

Pojam nezavisnosti suda donekle se preklapa s prvim elementom („sud obrazovan na osnovu zakona“) zato što podrazumeva postojanje procesnih jemstava kojima se sudska grana vlasti razlikuje od ostalih grana vlasti, posebno od izvršne (*Clarke v. the United Kingdom*, odl.). Nezavisnost se često analizira u spoju sa „objektivnom nepristrasnošću“, bez pravljenja jasne distinkcije između tih dvaju aspekata (*Moiseyev v. Russia*, stavovi 175–185).¹⁷

Potreban je određeni strukturni stepen razdvojenosti tog organa od izvršne vlasti; ministar ili vlada nikada se ne mogu smatrati „nezavisnim“ sudom (*Bentham*).

Sama mogućnost da izvršna vlast bude u stanju da promeni odluku tog organa ili da suspenduje njeno izvršenje lišava taj organ karakteristika „nezavisnog“ suda (*Van de Hurk v. the Netherlands*, stavovi 45–55). Odluka „suda“ nikako ne bi smela da bude u bilo kakvoj opasnosti da je može poništiti neki vansudski organ (*Cooper v. the United Kingdom* [VV]).

Sama po sebi, činjenica da sudije sudova opšte nadležnosti imenuje izvršna vlast, kao što je ministar, ili da se oni finansiraju kroz procedure i modalitete koje uređuje vlada ne znači da tim sudijama nedostaje „nezavisnost“ (*Clarke*, odl.). Pod tim zaglavljem potrebno je sprovesti sveobuhvatniju analizu načina imenovanja, mandata i zakonskih jemstava zaštite od spoljnog pritiska.

Sigurnost da izvršna vlast neće premeštati članove suda tokom njihovog mandata nužna je posledica njihove „nezavisnosti“, ali ta nepremestivost ne mora biti formalno priznata u zakonu pod uslovom da se priznaje činjenično, u praksi (*Campbell and Fell*).

17 Vidi takođe, dole, Poglavlje 4.2, Nepristrasni sud.

Nezavisni sud: povreda prava

- ▶ Preki sudovi koji imaju nadležnost nad civilima (*Incal*).
- ▶ Policijski službenik, pojedinac koji sudi kao sud, s obzirom na teorijsku subordinaciju tog policajca – makar i samo u smislu spoljnih obeležja, a ne na osnovu čvrstih dokaza – njegovim nadređenima u policiji koji su povelili postupak protiv podnosioca predstavke (*Bellilos*, ali se u okviru tradicionalnijeg pristupa pitanje izgleda obično razmatra sa stanovišta objektivnog „testa nepristrasnosti”).¹⁸
- ▶ Mešovito sudsko veće u kome se nalaze laičke sudije porotnici („sudijski pomoćnici“) za koje nema dovoljno jemstava u pogledu nezavisnosti – na primer, nema jemstva zaštite od prevremenog prekida mandata ili ograničenja u odlučivanju u slučajevima u kojima kao stranke učestvuju oni koji su ih na ta mesta imenovali (*Luka v. Romania*).
- ▶ Vojni sud u kome je sudije postavila optužena stranka (Ministarstvo odbrane) i te sudije finansijski zavise od optuženog, s obzirom na posebnu ulogu ministarstva u dodeli stanova među oficirima (*Miroshnik v. Ukraine*).
- ▶ Preki sudovi koji se sastoje od jednog oficira bez pravne pozadine i dvoje vojnih sudija – iako se to što oficir nema pravničko znanje nije smatralo problematičnim, problem je predstavljalo to što je on i dalje ostajao u vojnoj službi i što je podređen vojnoj disciplini (*Ibrahim Gürkan v. Turkey*).
- ▶ Specijalna komisija kojoj je poverena kombinacija istražnih i adjudikativnih funkcija vodi disciplinski postupak protiv jedne finansijske kuće (*Dubus S. A. v. France*).
- ▶ Veštaci procenjivači u poljskim sudovima koji mogu biti smenjeni s te dužnosti odlukom ministarstva pravde, s obzirom na to da nema adekvatnih jemstava koja bi ih štitila od proizvoljnog vršenja tog ministarskog ovlašćenja (*Henryk Urban and Ryszard Urban*).
- ▶ Pravosudni organ uprave koji odlučuje o razrešenju sudije, a sastavljen je od većine članova koji nisu „sudije koje su izabrale njihove kolege“, uključujući državnog tužioca i ministra pravde (*Olkeksander Volkov v. Ukraine*).

18 Vidi takođe, dole, Poglavlje 4.2, Nepristrasni sud.

Nije utvrđena određena dužina mandata kao nužni minimum njegovog trajanja; relativno kratak, ali ipak prihvatljiv mandat od tri godine kada je reč o disciplinskom organu u zatvoru verovatno predstavlja donji prag (*Campbell and Fell*).

Sudije koje su imenovane na dužnost, ali ostaju na probnom radu čekajući doživotno imenovanje (u nekim jurisdikcijama taj probni rad obično traje do pet godina) ESLJP nikada nije ocenjivao kao sudije kojima nedostaje karakteristika „nezavisnosti“. Ipak, i kada se to ima u vidu, valjalo bi postaviti pitanje ne bi li se probni period od 10 ili više godina mogao smatrati problematičnim, naročito tamo gde poslednju reč u vezi s doživotnim imenovanjem sudije imaju izvršne vlasti (ministar ili predsednik).

Sistem koji dopušta postojanje kombinovanih sudova, gde zajedno sude profesionalne sudije i laičke sudije porotnici (a oni mogu da budu sudijski pomoćnici, sudski činovnici, veštaci-procenitelji itd.) kompatibilan je sa zahtevima nezavisnosti samo dotle dokle postoje dovoljna jemstva da je obezbeđena nezavisnost sudija porotnika, uključujući zaštitu od prevremenog isteka njihovog mandata ili od ograničenja u vezi sa odlučivanjem u slučajevima u kojima se kao stranke pojavljuju oni koji su mogli igrati određenu ulogu u imenovanju sudija porotnika (*Luka v. Romania*, stavovi 55–61). Nepostojanje pravničkih kvalifikacija laičkog sudije (čak ni kada je reč o vojnom sudu) kao takvo ne nanosi štetu nezavisnosti (*Ibrahim Gürkhan v. Turkey*).

ESLJP je često naglašavao koliko je važno da sve ostavlja utisak nezavisnosti – tj. važno je da li nezavisni posmatrač taj organ percipira kao „nezavisni sud“ (*Belilos*). Pitanje „pojavnog obliča“ u nekom konkretnom slučaju obično se rešava u sklopu objektivnog testa „nepriistrasnosti“ (*Daktaras v. Lithuania*, stavovi 30–38) mada se, uz neke veoma retke izuzetke, na ta pitanja obično gleda sa stanovišta „nezavisnosti“ – naročito onda kada o pitanjima ne odlučuju sudovi opšte nadležnosti nego specijalizovani sudovi (*Belilos*).

Postupak imenovanja sudija u sudske veće u određenom slučaju takođe može izazvati sumnju u nezavisnost tih sudija. U predmetu *Moiseyev* (stavovi 175–185), ESLJP je ustanovio da su povređeni zahtevi koji se odnose na „nezavisnost“ i „nepriistrasnost“ zato što je sastav sudskog veća menjan (odlukom predsednika suda) 11 puta, a od toga su samo u dva navrata bili navedeni razlozi za te promene. U jednom drugom predmetu, *DMD Group, a. s.* (stavovi 62–72), veoma slična situacija je analizirana sa stanovišta odredbe o „sudu obrazovanom na osnovu zakona“.

Sud sastavljen od profesionalnih stranih sudija koji su detaširani na tu funkciju predstavlja dodatno jamstvo zaštite od spoljnog pritiska. Ni kratak mandat tih sudija ne izaziva sumnju u njihovu nezavisnost (*Maktouf and Damjanović v. Bosnia and Herzegovina*, stavovi 48–52).

Nezavisni sud: nema povrede prava

- ▶ Sud za rešavanje radnih sporova, uprkos tome što je izvršenje njegovih odluka zavisilo od diskrecionih ovlašćenja izvršne vlasti (*Van de Hurk*).
- ▶ Disciplinski organ u zatvoru čije je članove postavljao ministar, ali oni od njega nisu dobijali nikakva uputstva u vezi sa svojom adjudikativnom ulogom (*Campbell and Fell*).
- ▶ Sud koji se bavi naknadom štete, čiju je dvojicu sudija postavio ministar – u spornom postupku sam ministar je bio tužena strana – gde su stranke prethodno konsultovane i nisu izrazile neslaganje sa imenovanjem te dvojice članova (*Lithgow and others*).
- ▶ Sud specijalizovan za rešavanje zemljišnih pitanja u kome sude i državni činovnici koji imaju zakonsku obavezu da postupaju nezavisno (*Ringeisen*).
- ▶ Vojni sud koji ima nadležnost nad strankama koje su pripadnici vojnih jedinica (*Incal v. Turkey*; uporedi s predmetom *Miroshnik v. Ukraine*).
- ▶ Mešoviti preki sud u kome se nalazi jedan civilni sudija, a optuženi ima pravo da se usprotivi izvesnim imenovanjima u to telo i da izjavi žalbu višem sudu (*Cooper v. the United Kingdom*).
- ▶ Sud sastavljen od profesionalnih stranih sudija koje su njihove zemlje detaširale na kraći period rada (*Maktouf and Damjanović v. Bosnia and Herzegovina*).

Finansijska sredstva koja sudovi dobijaju budžetskim kanalima izvršne vlasti sama po sebi ne daju razlog za sumnju u njihovu nezavisnost, osim u onim predmetima u kojima je tužena država, pa se može ustanoviti uzročno-posledična veza između novca koji sud dobije na ime finansiranja i konkretnog predmeta (*Porubova v. Russia*, odl.).

Kada se dovedu u pitanje nezavisnost i nepristrasnost predsednika suda, ne radi se o kršenju člana 6 stav 1 ako taj predsednik suda nije lično učestvovao u razmatranju predmeta i nije dao konkretna uputstva ostalim sudijama u pogledu primene zakona, čak i ako je on sam sprovodio nad-

zor nad primenom strogih pravila raspodele predmeta i postavljanja izvestilaca i ako je, takođe, imao važnu ulogu u donošenju ocene o rezultatima rada i u disciplinskim postupcima (*Parlov–Tkalčić v. Croatia*, stavovi 81–97).¹⁹

Čak i ako je viši (apelacioni) sud „nezavisan“, to samo po sebi ne može nadoknaditi nepostojanje nezavisnosti nižeg suda, osim taj ako viši sud ne treba u svojoj odluci da se pozabavi konkretnim pitanjem nezavisnosti tog nižeg suda (*Henryk Urban and Ryszard Urban*, stavovi 47–56).

4.2. NEPRISTRASAN SUD

Dok pojam „nezavisnosti“ suda uključuje strukturno analiziranje zakonskih i institucionalnih jemstava zaštite od mešanja drugih grana vlasti u sudska pitanja, dotle „nepriistrasnost“ podrazumeva analizu nezavisnosti suda u odnosu na stranke u nekom konkretnom predmetu (*Piersack*). Čak i samo jedan priistrasan sudija u veću može dovesti do kršenja zahteva za „nepriistrasnost“, makar i da nema razloga za sumnju u nepriistrasnost drugih (ili većine drugih) sudija (*Sander v. the United Kingdom*, stavovi 18–35).

„Nepriistrasnost“ predstavlja odsustvo predrasuda ili unapred utvrđenog stava prema strankama. Test „nepriistrasnosti“ ima dva vida: subjektivni i objektivni (*Piersack*).

Za subjektivni test potreban je strože utvrđen nivo individualizacije/kauzalne veze zato što taj test zahteva da bilo koji član suda ispolji lične predrasude prema jednoj od stranaka; pretpostavlja se da postoji subjektivna nepriistrasnost ako nema čvrstog dokaza o suprotnome (*Piersack*). Sledi nekoliko primera nepostojanja subjektivne nepriistrasnosti:

- javne izjave sudije, člana veća, u kojima je on ocenjivao kvalitet odbrane i izgleda za ishod tog krivičnog predmeta (*Lavents*; u tom predmetu radilo se o utvrđivanju pretpostavke nevinosti na tim osnovama) ili je iznosio negativne karakteristike podnosioca predstavke (*Olujić*, stavovi 56–68);
- izjave sudija u sudnici o tome da su oni „duboko lično uvređeni“ dok su izricali kaznu za nepoštovanje suda advokatu koji je podnosilac predstavke (*Kyprianou*, 118–135, gde je ESLJP takođe stao na stanovište da nije otvoreno zasebno pitanje pod zaglavljem pretpostavka nevinosti);

¹⁹ Ovaj predmet je razmatran pod zaglavljem „nepriistrasnost“, slično predmetu *Daktaras* i drugim uporedivim slučajevima koji se dole pominju.

- istražni sudija je, obelodanjujući odluku da podnosioca predstavke uputi pred sud, rekao da postoji „dovoljno dokaza njegove krivice“, da bi potom upravo taj sudija sudio u predmetu podnosioca predstavke i proglasio ga krivim (*Adamkiewicz v. Poland*, stavovi 93–108).

Nepristrasan sud: povreda prava (objektivni test)

- ▶ Sudija rešava o meritumu krivičnog predmeta, a ranije je u istom tom predmetu postupao kao istražni sudija (*De Cubber*).
- ▶ U predmetu sudi sudija koji je ranije izdao nalog za produženje pritvora protiv podnosioca predstavke, uz pozivanje na snagu dokaza prikupljenih protiv podnosioca (*Hauschildt*); međutim, nepristrasnost se ne dovodi u pitanje jedino zbog toga što je pritvor prethodno bio produžen (*Perote Pellon v. Spain*).
- ▶ Sudije deluju i u svojstvu tužilaca i u svojstvu postupajućih sudija u lakšem krivičnom delu uvrede suda (*Kyprianou*).
- ▶ Mešanje višeg sudije koji je imenovao veće na kasacionom nivou i podneo *sui generis* žalbu u tom predmetu, ali nije sam bio član veća (*Daktaras*).
- ▶ Učešće u „revizionoj fazi“ sudije koji je inicirao reviziju (*Svetlana Narmenko v. Ukraine*).
- ▶ Niži sud dobija pisma u kojima mu viši sud daje uputstva o tome kakvu odluku treba da donese (*Baturlova v. Russia*).
- ▶ U veću koje odlučuje o krivičnom predmetu zaseda i sudija koji je ranije bio na čelu tužilaštva angažovanog u tom predmetu (*Piersack*).
- ▶ Pritisak izvršnih vlasti na sudije da primene svoja diskreciona ovlašćenja i obnove postupak (*Sovtransavto v. Ukraine*).
- ▶ Sud presuđuje o nekom zakonu, a članovi tog suda su ranije učestvovali u izradi nacrtu navedenog zakona (*Procola*, ali vidi *Kleyn v. the Netherlands*).
- ▶ Postupak po zakonu o „lustraciji“ protiv sudije Ustavnog suda koji je u svom ranijem službenom svojstvu pokušao da stavi van snage zakon o kome je reč, u kombinaciji s direktnom kritikom „komisije za lustraciju“ na račun njegovih postupaka (*Ivanovski v. „the former Yugoslav Republic of Macedonia“*).

- ▶ Sudija više sudske instance koji je ranije postupao kao pravni zastupnik protivnika podnosioca predstavke u istom postupku (*Mežnarić v. Croatia*).
- ▶ Jedan te isti sudija učestvuje u istom nizu faktički i zakonski povezanih parničnih postupaka između istih stranaka (*Golubović v. Croatia*).
- ▶ Dvoje sudija – koji su u ranijim predmetima bili izuzeti sa suđenja zbog odsustva nepristrasnosti – ispituju novi predmet protiv istog lica (*Harabin v. Slovakia*).
- ▶ Isti sudija je pozvan da odlučuje treba li podržati tumačenje supstancijalnog prava koje je on sam dao u prethodnoj odluci (u istom predmetu) (*Toziczka v. Poland*).
- ▶ Sudija koji je prethodno učestvovao u rešavanju finansijskih problema koje je muž podnositeljke predstavke imao s bankom, sada sudi o odštetnom zahtevu protiv iste te banke (*Sigurdsson*, ali vidi *Pullar*, odl.).
- ▶ Porota čiji su neki pripadnici prethodno zbijali rasističke šale na račun podnosioca predstavke, uprkos činjenici da je sama porota donijela kao nedolične odbacila te štetne izjave (*Sander*).
- ▶ Tužilac je neformalno razgovarao sa članovima porote za vreme pauze, a predsedavajući sudskog veća nije se potrudio da od porotnika sazna kakva je bila priroda razgovora (*Farhi*).
- ▶ Bliske porodične veze (ujak–sestrić) između sudije i advokata koji zastupa suprotnu stranu (*Micallef v. Malta*).
- ▶ Izuzetno „otrovna kampanja“ u medijima vođena protiv dvojice maloletnih optuženika u situaciji kada ti optuženi zapravo uopšte ne učestvuju u postupku (*T. and V. v. the United Kingdom*).²⁰
- ▶ Viši sud odbija da poništi odluku nižeg suda zbog toga što je sudija u prvoj instanci bio pristrasan (*Alenka Pečnik v. Slovenia*).

Objektivni test nepristrasnosti zahteva nešto manje strog nivo individualizacije/utvrđivanja uzročno-posledične veze, pa je, samim tim, tu znatno manji teret dokazivanja za podnosioca predstavke. Pojavno obličje predrasude ili osnovana sumnja u nepristrasnost dovoljni su sa stanovišta „običnog razumnog posmatrača“ (*Piersack*). Za razliku od subjektivnog testa, tvrdnja da nema objektivne nepristrasnosti stvara

20 Vidi takođe, dole, Poglavlje 5.2.2, Delotvorno učešće.

pozitivnu pretpostavku za podnosioca predstavke koju tužena država može da pobije samo ako dokaže da postoji dovoljan broj procesnih jemstava koja isključuju svaku takvu legitimnu sumnju (*Salov v. Ukraine*, stavovi 80–86; *Farhi v. France*, stavovi 27–32).

Legitimne sumnje u pogledu nepristrasnosti mogu se pojaviti ako je sudija ranije radio (bio zaposlen) kod jedne od stranaka u sporu (*Piersack*), ako isti čovek obavlja i tužilačku i sudijsku funkciju u raznim fazama istog postupka (*De Cubber v. Belgium*, stavovi 24–30), ako iste sudije pokušavaju da učestvuju na različitim nivoima sudske nadležnosti (*Salov*), ako se sudija koji nije član raspravnog veća u datom predmetu meša u suđenje (*Daktaras*), ako se preklapaju zakonodavno/savetodavna i sudijska funkcija (*Procola*, stavovi 41–46), ako postoje porodični, poslovni ili neki drugi odnosi između jedne od stranaka i sudije, (*Sigurdsson v. Iceland*, stavovi 37–46), kao i ako postoje iste društvene navike i praksa, kao na primer u slučaju postojanja političke afilijacije koja je istovetna za jednu stranku u sporu i jednog člana sudskog veća (*Holm v. Sweden*, stavovi 30–33).

Mora se dokazati da postoji dovoljno jaka uzročno-posledična veza između svojstva za koje se tvrdi da dovodi u pitanje objektivnu nepristrasnost suda, s jedne strane i, s druge strane, činjenica koje treba proceniti (*Kleyn*, stavovi 190–202) ili lica (*Sigurdsson*) koja su umešana u određeni slučaj. Usled svega toga, sama po sebi činjenica da jedan član sudskog veća pripada određenoj socijalnoj grupi ili udruženju – kao što je pripadništvo istoj političkoj stranci ili veroispovesti kojoj pripada i jedna od stranaka u datom predmetu – nije dovoljna da se održi legitimnost sumnje prema objektivnom testu; čak je i prema objektivnom testu potreban dovoljan nivo individualizacije/uzročno-posledične veze navodne predrasude suda (uporedi, na primer, različite zaključke u sličnim okolnostima donete u predmetima kao što su *Holm and Salaman v. the United Kingdom*, odl.; *Sigurdsson i Pullar v. the United Kingdom*, odl.; vidi primere u okvirima).

Nešto značajniji nivo individualizacije opravdane sumnje razumnog posmatrača ponekad može da zamagli liniju razgraničenja između objektivnog i subjektivnog testa (*Sander*, stavovi 22–35).

Sud u Strazburu smatra da povreda nepristrasnosti predstavlja jedan od glavnih osnova koji je sam po sebi dovoljan da na tom osnovu viši domaći sud poništi odluku nižeg suda (*Alenka Pečnik v. Slovenia*, stavovi 19–22).

Nepristrasan sud: nema povrede prava

- ▶ Isti sudija ispituje predmet u prvoj instanci u očekivanju da apelacioni sud vrati presudu na ponovno razmatranje (*Stow and Gai v. Portugal*).
- ▶ O validnosti nekog zakona odlučuju članovi suda koji su ranije bili savetnici u izradi nacрта i predloga tog zakona pre no što je on usvojen, ali nisu učestvovali u izradi onih delova zakona koji imaju razumnju vezu s potonjim sporom koji se vodi po osnovu tog zakona (*Kleyn*).
- ▶ Učešće u medicinskom disciplinskom sudu lekara koji su bili članovi stručnog tela u čije redove optuženi lekari nisu bili spremni da stupe, već su se tome usprotivili (*Le Compte, Van Leven and De Meyere*).
- ▶ Kada se sud ranije uzastopno bavio sličnim predmetima ili predmetima koji su mogli da budu u vezi sa sadašnjim predmetom, uspostavljajući na taj način određenu tendenciju u praksi (*Gillow*).
- ▶ Isti sudija koji je ispitao dva slična, ali međusobno nepovezana odštetna zahteva koja je podneo isti podnosilac predstavke – izrazio je odvojena nepovoljna mišljenja u vezi s prvim sporom tog podnosioca (*Khoniakina v. Georgia*).
- ▶ Kada je sudija koji je navodno pripadao masonima pozvan da ispita validnost testamenta jednog navodnog masona (*Salaman, odl.; ali, vidi Holm*).
- ▶ Sudija je dao porotnicima celovito i jednoznačno uputstvo da ignorišu negativnu predstavu koja se u javnosti stvorila o podnosiocu predstavke (*Mustafa Kamal Mustafa [Abu Hamza] [No. 1], odl.*)
- ▶ Time što su novinari jedne privatne televizije snimali hapšenje podnosioca predstavke nije bio prekršen član 6, niti je to moglo da se poistoveti sa „otrovnom medijskom kampanjom“, posebno s obzirom na to da nije bilo dokaza da su vlasti naložile to snimanje (*Natsvlishvili and Togonidze v. Georgia*).
- ▶ Kada je jedan od sudija porotnika, čija je nepristrasnost bila sporna, kratko vreme sedeo u veći da bi ubrzo bio izuzet iz tog postupka, zbog čega je konačna odluka doneta bez učešća tog sudije porotnika (*Procedo Capital Corporation v. Norway*).
- ▶ Kada je sudijski pomoćnik glavnog sudije ranije radio kao konsultant jedne od stranaka u sporu, zbog nedostatka dokaza da je taj pomoćnik imao bilo kakvu vezu s tim konkretnim slučajem (*Bellizzi*).

Mada je u načelu već saopšteno da izuzetno „otrovna medijska kampanja“ koja se vodi oko nekog krivičnog suđenja može negativno da se odrazi na pravičnost postupka i na nepristrasnost porote (*Hauschildt v. Denmark*, stavovi 45–53) i u nešto manjoj meri na nepristrasnost profesionalnih sudova (*Butkevičius v. Lithuania*, odl.), još nije razrađen test na osnovu koga bi se moglo utvrditi koja vrsta pozitivne obaveze nastaje za sudove ili druge organe vlasti u tom pogledu.²¹ Kada predsedavajući sudija izda uputstvo poroti da ignoriše medijsko izveštavanje o događajima i predstavu koju je o ličnosti optuženog već stvorila štampa – a u isto vreme izdaje i višekratna upozorenja medijima da su dužni da poštuju pravičnost suđenja i pretpostavku nevinosti – onda se ne otvara nikakav problem po osnovu člana 6. (*Mustafa Kamal Mustafa [Abu Hamza] [No. 1] v. the United Kingdom*, odl., stavovi 36–40).

Kada sudija neopozivo proglasi nečiju krivicu pre izricanja presude, onda je to dokaz povrede člana 6 stav 1 pod zaglavljem subjektivne nepristrasnosti i dokaz povrede pretpostavke nevinosti po članu 6 stav 2 (*Lavents; Kyprianou*).²² Međutim, u većini slučajeva, povreda člana 6 stav 2, koja nastupi usled sudijine izjave imala bi prednost i tretirala bi se kao *lex specialis*, pa bi stoga ispitivanje sa stanovišta člana 6 stav 1 bilo nepotrebno, osim ako izjava o kojoj je reč ne bi predstavljala neopozivo proglašenje krivice; u tom slučaju bilo bi još važnije ispitati nepristrasnost takve izjave (*Kyprianou*).

Sumnja izrečena u sudijskoj izjavi čija formulacija nije dovoljno oštra da predstavlja kršenje pretpostavke nevinosti po članu 6 stav 2 još može biti dovoljna da sudiju diskvalifikuje zbog pristrasnosti sa objektivnog stanovišta po članu 6 stav 1 (*Hauschildt*) ili čak sa subjektivnog stanovišta, ako je ta izjava usmerena ka nekim ličnim svojstvima optuženog i ide korak dalje u odnosu na uobičajene procesne zahteve (*Kyprianou*).²³

Odluka sudije da odbije zahtev za puštanje optuženog na slobodu uz kauciju ne mora nužno značiti da taj sudija nije sposoban da ispita meritum predmeta dotičnog optuženog. Međutim, kada zakon nalaže da sudija koji donosi rešenje o pritvoru mora imati apsolutno osnovanu sumnju da je reč o licu koje je počinilo delo koje mu se pripisuje, taj sudija ne može da sudi u postupku (*Ekeberg and others v. Norway*, stavovi 34–50). Sudija koji donosi rešenje o pritvoru mora biti krajnje oprezan u izboru reči kojima to rešenje formuliše. Nema predrasude ako sudija koji donosi

21 Vidi takođe, dole, Poglavlje 5.2.2, Delotvorno učešće.

22 Vidi takođe dole, Poglavlje 8, Pretpostavka nevinosti.

23 *Ibid.*

rešenje o pritvoru samo opiše „stanje sumnje“ prema dotičnom licu. Međutim, taj sudija je pristrasan sa stanovišta člana 6 ako u odluci kojom odbija da podnosioca predstavke pusti na slobodu uz kauciju – detaljno i jednoznačno – navede kao obrazloženje ulogu podnosioca predstavke u krivičnom delu o kome je reč i na postojanje dovoljnih dokaza koji „dokazuju njegovu krivicu“: usled toga, taj sudija ne može da sedi u veću za vreme suđenja (*Chesne v. France*, stavovi 34–40).

Poglavlje 5.

Pravičnost

REZIME

Zahtev za „pravičnost“ razlikuje se od svih drugih elemenata člana 6, prvenstveno zbog toga što se odnosi na postupak u celini, tako da se pitanje o tome da li je neko lice imalo „pravično“ suđenje sagledava kroz kumulativnu analizu svih faza, a ne samo kroz analizu određenog incidenta ili neke procesne manjkavosti; zahvaljujući tome, nedostaci uočeni na jednom nivou ili u jednoj fazi mogu se ispraviti u nekoj dočnijoj fazi (*Monnell and Morris v. the United Kingdom*, stavovi 55–70).

Pojam „pravičnost“ isto je tako autonoman u odnosu na način na koji postupak pred domaćim sudovima može dovesti do kršenja relevantnih pravila i kodeksa (*Khan*, stavovi 34–40), tako da procesni nedostatak koji predstavlja kršenje procedure pred domaćim sudovima – makar to kršenje bilo i sasvim flagrantno – samo po sebi ne mora imati za posledicu „nepravično“ suđenje (*Gäfgen v. Germany* [VV], stavovi 162–188) i, obrnuto, povreda prava po članu 6 može biti utvrđena čak i tamo gde je u potpunosti poštovano unutrašnje pravo.

S druge strane, u prilično izuzetnom slučaju *Barberà, Messegué and Jabardo v. Spain* (stavovi 67–89), ESLJP je ocenio da je postupak pred domaćim sudovima bio nepravičan zbog kumulativnog dejstva raznih procesnih nedostataka – uprkos činjenici da nijedan od tih nedostataka, sagledan zasebno, sam po sebi ne bi mogao da ubedi Sud da je postupak bio „nepravičan“.

Shodno načelu supsidijarnosti, član 6 ne dopušta Evropskom sudu za ljudska prava da preuzme ulogu četvrte sudske instance – tj. da iznova utvrđuje činjenice i okolnosti predmeta, niti da preispituje navodno kršenje unutrašnjeg prava (*Bernard*, stavovi 37–41), kao ni da sudi o prihvatljivosti dokaza (*Schenk*, stavovi 45–49). U isto vreme, način na koji su prikupljeni

dokazi i na koji su te dokaze koristili domaći autoriteti može biti relevantan za donošenje zaključka o opštoj pravičnosti suđenja, posebno onda kada je na delu kršenje člana 3 (*Jalloh v. Germany, Othman v. the United Kingdom*).

Član 6 utvrđuje veoma snažnu pretpostavku verodostojnosti činjenica koje su ustanovili domaći sudovi, osim ako postupak vođen pred domaćim sudovima redukuje suštinu zahteva iz člana 6, što se dešava u predmetima u kojima se radi o provociranju na izvršenje krivičnog dela (*Ramanauskas* [VV], stavovi 48–74).

Dodatno usavršavajući svoje tumačenje kvalifikovanog prava po osnovu člana 6, ESLJP primenjuje jedan *sui generis* test srazmernosti, poznat i pod imenom „test suštine prava” – npr. kada se u odnosu na najblaža krivična dela (to su prekršaji ili „administrativni prestupi” u nekim evropskim pravnim sistemima), nasuprot pravilima koja se primenjuju u istrazi krivičnih dela, utvrđuje drugačiji stepen zaštite po osnovu imuniteta od samooptuživanja (*O’Halloran and Francis*, stavovi 43–63); to važi i kada se u parničnim predmetima potvrđuje niži stepen ravnopravnosti stranaka („jednakosti oružja”) nego što je to slučaj u krivičnim predmetima (*Foucher*, stavovi 29–38; nasuprot tome, vidi *Menet*, stavovi 43–53).

„Pravičnost” u smislu člana 6 suštinski zavisi od toga da li je podnosiocima predstavke pruženo dovoljno mogućnosti da iznesu svoj slučaj i da ospore dokaze koje smatraju lažnima; pravičnost ne zavisi od toga da li su domaći sudovi doneli ispravnu ili pogrešnu odluku (*Karalevičius*, odl.).

Ključni pojmovi i načela

Na osnovu teleološkog tumačenja člana 6, „pravičnost” obuhvata sledeće podrazumevane zahteve u krivičnim i parničnim predmetima:

- ▶ akuzatorni postupak (*Rowe and Davis*);
- ▶ ravnopravnost stranaka (*Brandstetter v. Austria*, stavovi 41–69);
- ▶ prisustvo (*Ekbatani v. Sweden*, stavovi 24–33) i publicitet (*Riepan v. Austria*, stavovi 27–41).

Pored toga, „pravičnost” obuhvata i dodatne podrazumevane zahteve u krivičnim stvarima. To su sledeći zahtevi:

- ▶ odbrana od provociranja na izvršenje krivičnog dela (*Ramanauskas*);
- ▶ pravo svakog lica na ćutanje i na to da samog sebe ne optuži (*Saunders v. the United Kingdom*, stavovi 67–81);
- ▶ pravo lica da ne bude proterano niti izručeno u zemlju u kojoj bi se moglo suočiti s „drastičnim uskraćivanjem pravde” (*Mamatkulov and Askarov*, stavovi 82–91).

5.1. AKUZATORNO NAČELO I RAVNOPRAVNOST STRANAKA

5.1.1. Akuzatorno načelo

Zahtev da postupak bude „akuzatorni“ (adversarijalni ili optužni) po članu 6 podrazumeva da se svakoj strani pruži mogućnost da se upozna sa svim napomenama koje je druga strana prethodno dostavila i na suđenju ih prokomentariše, kao i sve njene dokaze koje predočava. „Akuzatorni“ u suštini znači da se relevantan materijal ili dokazi stavljaju na uvid obema strankama u sporu (*Ruiz-Mateos v. Spain*). To prilično usko tumačenje koje ESLJP daje pojmu akuzatornog (adversarijalnog – *adversaire*) proističe iz francuskog pravnog sistema i ne zahteva da se u domenu predočavanja dokaza i rukovanja dokaznim materijalom (u krivičnoj sferi akuzatornih sistema) uvede potpuno adversarijalni sistem, sličan onima kakvi postoje u zemljama precedentnog prava. Iako je sud u više navrata potvrdio mogućnost da akuzatorni i inkvizitorni pravni sistem koegzistiraju u skladu s raznim standardima koji su postavljeni članom 6, ipak postoje neka specifična svojstva inkvizitornih sistema – npr. u odnosu na ograničenu mogućnost stranaka da izvedu svedoke pred sud – koja su dovela do kršenja načela „pravičnosti“ (*Vidal*, stavovi 32–35).²⁴

Mada pravila o prihvatljivosti dokaza treba da utvrdi unutrašnje pravo, a domaći sudovi treba da procene te dokaze, sama priroda dokaza koji su prihvaćeni i način na koji se prema tom pitanju postupa pred domaćim sudovima relevantni su po članu 6 (*Schenk*).²⁵ Čak i „opasnost“ od korišćenja dokaza pribavljenih mučenjem može dovesti do „flagrantnog uskraćivanja pravde“ (*Othman v. the United Kingdom*).²⁶

Pristup materijalu koji je po svojoj prirodi „životno važan“ za ishod predmeta mora biti dopušten (*McMichael v. the United Kingdom*, stavovi 78–82); pristup manje važnim dokazima može biti ograničen.

Na krivičnom suđenju, zahtev za vođenje „akuzatornog“ postupka shodno članu 6, stav 1 obično se preklapa s pravima odbrane po članu 6, stav 3, kao što je pravo na ispitivanje svedoka. Stoga se navodna kršenja tih odredaba obično ispituju u uzajamnoj vezi (*Bricmont v. Belgium*, stavovi 76–93).

24 Vidi takođe, dole, Poglavlje 5.1.2, Ravnopravnost stranaka, Poglavlje 9.3, Ispitivanje svedoka.

25 Vidi takođe, dole, Poglavlje 6, Pravičnost i donošenje sudskih odluka.

26 Vidi takođe, dole, Poglavlje 5.3.3, Opasnost od flagrantnog uskraćivanja pravde u inostranstvu.

Nešto specifičniji zahtev „akuzatornog“ postupka u krivičnom predmetu jeste onaj koji nalaže da se odbrani obelodane svi dokazi, bilo da su protiv ili u korist optuženog. Međutim, pravo na obelodanjivanje ipak nije apsolutno pravo i može da se ograniči radi zaštite tajnih istražnih metoda ili zaštite identiteta agenta, odnosno svedoka (*Edwards v. the United Kingdom*, stavovi 33–39).

Korišćenje poverljivog materijala može biti neizbežno u nekim slučajevima, npr. tamo gde se radi o nacionalnoj bezbednosti ili o merama koje se preduzimaju u sklopu borbe protiv terorizma (*Khan*, stavovi 34–40). Međutim, ne može samo tužilaštvo da odlučuje o tome da li će materijal biti obelodanjen odbrani. Da bi se ispunili zahtevi člana 6, pitanje neobelodanjivanja dokaznog materijala mora biti postavljeno na sledeći način: a) mora biti izneto pred domaće sudove svakog nivoa nadležnosti, b) domaći sudovi moraju odobriti odluku tako što će uspostaviti ravnotežu između javnog interesa i interesa odbrane – i to samo tamo gde je to izričito neophodno (*Rowe and Davis*).

Teškoće koje odbrani može prouzrokovati neobelodanjivanje dokaznog materijala mogu se u dovoljnoj meri uravnotežiti postupcima koje će sprovoditi sudske vlasti (*Fitt v. the United Kingdom*, stavovi 45–46). Te procedure moraju podrazumevati da se odbrana upozna s rezimeom neobelodanjenog dokaznog materijala ili svedočenja (*Botmeh and Alami v. the United Kingdom*, stavovi 42–45).

Akuzatorno načelo: povreda prava

- ▶ Odbijanje zahteva da se dostave podnesci u parničnom postupku kada je zatražena revizija pred Ustavnim sudom (*Ruiz-Mateos*).
- ▶ Nemogućnost podnosilaca predstavke da pristupe izveštajima socijalnih službi za koje se smatralo da su od „životnog“ značaja u kontekstu postupka vođenog oko oduzetog starateljstva nad detetom (*McMichael*).
- ▶ Sudiji, članu sudskog veća, uskraćena je mogućnost da ispita poverljive dokaze kako bi mogao da donese rešenje o njihovom neobelodanjivanju (*Dowsett v. the United Kingdom*).
- ▶ Sudije Apelacionog suda nisu ispitale poverljive dokaze kako bi donele odluku o neobelodanjivanju tog materijala (*Rowe and Davis*).
- ▶ Pre suđenja su uništeni originali navodno lažnih čekova – overene kopije tih čekova poslužile su kao „krunski dokaz“ protiv podnosioca predstavke (*Georgios Papageorgiou*).

- ▶ Sudija član sudskog veća nije doneo rešenje da se bar delimično obelodani materijal koji je mogao da izazove sumnju u zakonitost primenjene mere prislušivanja (*Mirilashvili v. Russia*).
- ▶ Znatan deo spisa predmeta klasifikovan je kao „stroga tajna” odlukom tužioca, tako da odbrana nije bila u mogućnosti da razmotri taj materijal na bilo koji drugi način nego u sekretarijatu i pritom joj nije bilo dozvoljeno da ga kopira ili da vodi beleške (*Matyjek v. Poland*).

„Akuzatorni” zahtev u smislu člana 6 stoga obično podrazumeva da ESLJP analizira kvalitet procesnih pravila pred domaćim sudovima – kao što je mogućnost odbrane da pred sudove iznese argumente protiv neobelodanjivanja, kako u prvom stepenu, tako i u žalbenom postupku (*Rowe and Davis*), kao i /*da analizira*/ obavezu domaćih sudova da se late uravnotežavanja – ali ne u smislu da ispita primerenost odluke domaćih sudova o neobelodanjivanju materijala budući da on sam nije u položaju da odlučuje o strogoj neophodnosti ako nije imao uvid u tajni materijal o kome je reč (*Fitt*).

U isto vreme, test stroge neophodnosti u vezi s neobelodanjivanjem – praćen utvrđenim ograničenjima kada je reč o korišćenju drugih oblika tajnih dokaza, kao što su iskazi anonimnih svedoka (*Doorson v. the Netherlands*, stavovi 66–83) – ukazuje na to da je svaki slučaj neobelodanjivanja kompatibilan samo sa „akuzatornim” zahtevom dokle god se taj dokaz ne koristi u odlučujućoj meri da bi se utemeljila osuđujuća presuda (*Pesukic v. Switzerland*) ili dok sam nije jedan od ključnih dokaza u predmetu (*Georgios Papageorgiou v. Greece*, stavovi 35–40).²⁷

Kada nije moguće u potpunosti obelodaniti materijal koji se koristi protiv optuženoga (npr. kada bi takvo obelodanjivanje bilo u suprotnosti sa ozbiljnim javnim interesom, kao što je kontekst borbe protiv terorizma), prava odbrane mogu biti uravnotežena tako što će se imenovati specijalni advokat koji može da zastupa optuženog, a da mu pritom ne prenosi „tajne” elemente materijala koje tužilaštvo želi da zadrži za sebe. Ipak, i u tom slučaju bi trebalo da su bar neke informacije o inkriminišućem materijalu dostupne i advokatu i optuženome.²⁸

²⁷ Vidi, međutim, *Al-Khawaja and Tahery v. the United Kingdom*, stavovi 120–165; i dole, Poglavlje 9.3, Ispitivanje svedoka.

²⁸ Vidi, u kontekstu „akuzatornih” zahteva, kao deo podrazumevanih odredaba o pravu na brzo preispitivanje rešenja o pritvoru po članu 5 stav 4 Konvencije, dole pomenute predmete: *A. and others v. the United Kingdom* [VV], stavovi 212–224. i *Kurup v. Denmark* odl. Vidi takođe, dole, Poglavlje 9.2, Pravno zastupanje ili lična odbrana, za ostala opravdana ograničenja komunikacije između klijenta i njegovog advokata.

Što je važniji tajni materijal u dokaznom smislu, kao temelj osuđujuće presude, to je verovatnije da će se prema članu 6 zahtevati da on bude obelodanjen. (*Fitt*).

Neobelodanjivanje nije prihvatljivo prema članu 6 – čak i ako ga propisno preispituju domaći sudovi – ako ono može da spreči optužene u njihovom nastojanju da potkrepe afirmativnu odbranu koju pokušavaju da iznesu, kao što je pozivanje na namernu provokaciju kako bi se lice podstaklo na izvršenje nekog krivičnog dela (*entrapment*) (*Edwards and Lewis v. the United Kingdom*, Presuda veća iz 2003, stavovi 49–59).

Osumnjičenom se može ograničiti pristup spisu predmeta, tako što će se utvrditi lokacija, datumi, rokovi i mogućnost da ga kopira, dokle god je pristup tom spisu za njegove advokate neograničen (*Khodorkovskiy and Lebedev v. Russia*). Time je ESLJP izmenio svoj pređašnji stav, jer se ranije zalagao za to da se kopije celokupnog spisa predmeta mogu neograničeno pribavljati kao važno jemstvo pravičnog suđenja (*Matyjek v. Poland*, stavovi 59 i 63).²⁹

Akuzatorno načelo: nema povrede prava

- ▶ Neobelodanjivanje dokaza pomno su nadzirale i analizirale i sudije u veću na osnovnom suđenju i sudije Apelacionog suda u žalbenom postupku i taj materijal nije poslužio kao osnov za argumentaciju tužilaštva (*Fitt*).
- ▶ Delimično obelodanjivanje tajnog materijala specijalnom advokatu u postupcima vezanim za terorizam, kada je javni materijal koji je bio na raspolaganju odbrani bio dovoljno detaljan da podnosiocima predstavke omogući da se delotvorno brane (*A. and others v. the United Kingdom* [VV]).
- ▶ Optuženome su postavljeni specifični zahtevi da bi mogao da stekne uvid u spis predmeta (dokumenti su mogli da budu predočeni samo na određenom mestu, bilo je zabranjeno da se prave fotokopije), dok su njegovi advokati imali neograničen pristup spisu predmeta, a on sam je mogao da rukom napravi beleške i potom ih sačuva (*Khodorkhovskiy and Lebedev v. Russia*).
- ▶ Privremeno ograničenje pristupa spisu predmeta koji sadrži informacije klasifikovane kao tajne, dok se čekalo da advokat optuženog prođe bezbednosnu proveru (*Nikolova and Vandova v. Bulgaria*).

29 Vidi takođe, dole, Poglavlje 9.1.2, Dovoljno vremena i mogućnosti za pripremanje odbrane; i Poglavlje 9.2, Pravno zastupanje ili lična odbrana.

5.1.2. Ravnopravnost stranaka

Ravnopravnost stranaka (*equality of arms* – jednakost oružja) nalaže da svaka stranka dobije razumnu mogućnost da predoči svoj slučaj pod uslovima koji je ne dovode u suštinski nepovoljniji položaj u odnosu na drugu stranku (*Brandstetter*). ESLJP je saopštio da nije njegov zadatak da diktira način organizacije domaćeg sistema za utvrđivanje prihvatljivosti dokaznog materijala u datoj zemlji članici, već da osigura da optuženi ima na raspolaganju dovoljno zaštitnih mehanizama koji mu obezbeđuju ukupan pristup pravičnom postupku (*C. B. v. Austria*, stav 44).

Procesna pravila za uzimanje dokaza i njihovo predočavanje na suđenju ne bi trebalo da onemogućće odbrani da praktično i delotvorno ostvari prava zajemčena članom 6 Konvencije (*Khodorkovskiy and Lebedev v. Russia*, stav 731 i *Matytsina v. Russia*, stav 187).

Mada ravnopravnost stranaka u suštini označava jednaku procesnu mogućnost svake stranke da predoči svoj slučaj, ona se obično preklapa sa „akuzatornim“ zahtevom – u prilično uskom tumačenju koje ESLJP daje akuzatornom zahtevu u pogledu pristupa dokaznom materijalu i upoznavanja s dokaznim materijalom³⁰ – i nije jasno na bazi konzistentne sudske prakse ESLJP da li ta načela, u suštini, postoje nezavisno jedna od drugih (ali, vidi *Yvon v. France*, stavovi 29–40).

Sa sigurnošću se može reći da pitanja koja se odnose na to da se dokazni materijal ne obelodanjuje odbrani mogu biti analizirana kako sa stanovišta zahteva za akuzatorni karakter postupka (mogućnost da se sazna i testira dokaz pred sudijom), tako i sa stanovišta jemstva ravnopravnosti stranaka (mogućnost da se sazna i testira dokaz pod istim uslovima koji važe i za drugu stranku).

U nekim parničnim predmetima ne bi bilo neprimereno ako bi se takođe razmotrilo pitanje mogućnosti pristupa dokazu i osporavanja dokaza u sklopu opšteg zahteva za „pristup sudu“ (*McGinley and Egan v. the United Kingdom*).³¹ U predmetu *Varnima Corporation International S. A. v. Greece* (stavovi 28–35) npr. domaći sudovi su primenili dva različita vremenska merila (roka) za zahteve koje su podnele obe stranke u sporu (preduzeće koje je podnosilac predstavke s jedne, i država, s druge strane) tako da su odbili zahtev podnosioca predstavke, dok su prihvatili zahtev koji su podnele vlasti.

30 Vidi takođe, gore, Poglavlje 5.1.1, Akuzatorno načelo.

31 Vidi takođe, gore, Poglavlje 3.1, Pristup sudu.

Neka manja nejednakost koja ne utiče na pravičnost postupka u celini ne može dovesti do kršenja člana 6 (*Verdú Verdú v. Spain*, stavovi 23–29). U isto vreme, prema opštem pravilu, samo stranke mogu da odluče da li primedbe koje su dostavili predstavnici suprotne strane u postupku zahtevaju komentar, bez obzira na to kako takav podnesak može stvarno da utiče na sudije (*Ferreira Alves [No. 3] v. Portugal*, stavovi 35–43).

Iako ne postoji iscrpna definicija minimalnih zahteva u pogledu „ravnopravnosti stranaka“, jasno je da moraju postojati odgovarajuća procesna jamstva koja su primerena prirodi predmeta, i to takva da odgovaraju onome što sam predmet znači za stranke u sporu. To može da obuhvati sledeće mogućnosti: a) podnošenje dokaza, b) osporavanje protivničkih dokaza i c) predočavanje argumenata o pitanjima koja su u datom predmetu ključna (*H. v. Belgium*, stavovi 49–55).

Suprotnoj strani ne sme se pružiti dodatna povlašćena mogućnost da promovise svoje stavove, kao što je pravo da bude na sudu onda kada je odsutna druga strana (*Borgers v. Belgium*, stavovi 24–29). U tom smislu, zahtev za „ravnopravnost stranaka“ ne podudara se samo sa zahtevom za „akuzatorni postupak“, već i s pravom stranke da lično iznese svoj slučaj.

Činjenica da slično stanovište na suđenju brani nekoliko stranaka – npr. onda kada je tužilac inicirao građanskopravni postupak – ne mora nužno staviti protivničku stranu u položaj koji je „supstancijalno nepovoljan“, već u položaj koji nije bolji od onog koji ima druga strana (*Korolev [No. 2] v. Russia*). Prisustvo tužioca u građanskopravnom postupku gde su u sporu dve privatne stranke može se opravdati ako taj spor zadire i u javni interes ili ako jedna stranka pripada nekoj ranjivoj grupi kojoj je potrebna posebna zaštita (*Batsanina v. Russia*, stavovi 20–28). Prisustvo tužioca u građanskopravnom kontekstu može se dozvoliti i tamo gde tužilac deluje u odbranu velike grupe lica čiji su interesi pogođeni nekim protivpravnim činom ili kada treba zaštititi značajnu državnu imovinu i interese (*Menchinskaya v. Russia* stavovi 30–40).

Ravnopravnost stranaka: povreda prava

- ▶ Predstavniku države bilo je dozvoljeno da svoju argumentaciju iznese Kasacionom sudu bez prisustva odbrane (*Borgers*).
- ▶ Različitim strankama određeni su različiti rokovi za dostavljanje dopunskih podnesaka Kasacionom sudu (*Wynen v. Belgium*).

- ▶ Sprečavanje da se pristupi nekim dokazima na koje se oslanjala protivnička strana u parničnom postupku, u kombinaciji s procesnom privilegijom koja je priznata toj strani da dobije status veštaka u predmetu (*Yvon*).
- ▶ U postupku je suštinski važniju procesnu ulogu imao veštak koga je imenovao sud – konkretno, policijski službenik koji nije bio „neutralan“ u odnosu na optuženoga – a ne veštak koji je nastupao u ime odbrane i kome čak nije bilo dopušteno da prisustvuje celoj raspravi (*Boenisch; ali, vidi, takođe, Brandstetter*).
- ▶ Iznenadna i potpuna promena iskaza veštaka koga je imenovao sud na jednoj istoj raspravi; ta promena je imala „odlučujući uticaj“ na mišljenje porote – kršenje je nastupilo zbog toga što je sudsko veće odbilo da imenuje drugog veštaka (*G. B. v. France; ali, vidi, Boenisch, Brandstetter, gde je primenjen uobičajeniji pristup*).
- ▶ Sukob interesa između medicinskih veštaka i tuženoga u parničnom predmetu jer je zdravstvena ustanova bila pod sumnjom za nesavesno lečenje (*Sara Lind Eggertsdóttir*).
- ▶ Jedna stranka u postupku lažno je tvrdila da ne postoji dokument koji bi pomogao drugoj stranci u sporu (*McGinley and Egan; preklapanje sa „akuzatornim“ zahtevom*).
- ▶ Onemogućavanje pristupa spisu predmeta u predraspravnoj fazi postupka na osnovu toga što je podnosilac predstavke odlučio da sam sebe zastupa na suđenju, a unutrašnje pravo samo advokatu dozvoljava pristup spisu predmeta (*Foucher; ali, vidi i Menet*).
- ▶ Praktične prepreke koje su se ogledale u tome što je advokat podnosioca predstavke bio primoran da do kasne večeri čeka u hodniku da bi mu tek sutradan rano ujutro bilo dopušteno da se obrati sudu (*Makhfi v. France*).³²
- ▶ Posle spora donet je zakon kako bi se uticalo na ishod postupka (*Stran Greek Refineries and Stratis Andreadis; ali bi takvu vrstu povrede prava bilo tipičnije sagledati kroz prizmu „nezavisnosti“ suda od drugih grana vlasti*).

32 Vidi takođe, dole, Poglavlje 9.1.2, Dovoljno vremena i mogućnosti za pripremanje odbrane.

- ▶ Sud je odbio da sasluša svedoke podnosioca predstavke, a saslušao je svedoke koje je predložila suprotna strana i prihvatio njihovo svedočenje o okolnosti za koju je sam taj sud nešto ranije konstatovao da je „sasvim jasna“ (*Perić v. Croatia*).
- ▶ Sud je prihvatio kao dokazni materijal pismene izveštaje o saslušanju nekolicine svedoka koje je tužilaštvo obavilo u pretpretresnom postupku, ali je odbio da prihvati pismene izjave svedoka koje je pribavila odbrana, da bi nakon toga odbio da na raspravu pozove i svedoke odbrane, pa je ustanovljeno da je reč o kršenju prava u kombinaciji sa članom 6, stav 3, tačka d) (*Mirilashvili v. Russia*).
- ▶ Procesne teškoće s kojima se suočila optužena kada je želela da ospori zaključke veštaka tužilaštva, a ti zaključci su docnije poslužili kao osnov za argumentaciju koja je u predmetu izneta protiv nje (*Matytsina v. Russia*).
- ▶ Sudovi su odbili da ispitaju verodostojnost dokumenata koji su bili od ključnog značaja za ishod predmeta (*Nichifor v. Moldova*).³³
- ▶ Odluka nacionalnog suda da ne pozove veštaka odbrane kao svedoka na suđenju zbog toga što je mišljenje tog veštaka u pismenoj formi već pridodato spisu predmeta (*Khodorkovskiy and Lebedev v. Russia*).
- ▶ Javni tužilac interveniše u apelacionoj fazi u predmetu u kome su protivničke strane državne agencije (jednu od tih agencija zastupao je advokat) – uprkos činjenici da tužilac nije intervenisao u vezi s meritumom, već se ograničio na to da traži primenu propisa o zastarevanju (*Korolev [No. 2] v. Russia*).

Zahtev koji se postavlja u pogledu „ravnopravnosti stranaka“ uživa znatnu autonomiju, ali on ipak nije sasvim autonoman u odnosu na unutrašnje pravo zato što član 6 uzima u obzir inherentne razlike između akuzatornih sistema – npr. meru u kojoj stranke odlučuju koje će dokaze predočiti i koje će svedoke izvesti na suđenje – i inkvizitornog sistema, gde sud odlučuje koji će tip dokaza biti predodčen na suđenju i koliko će dokaza uopšte biti. Tako npr. podnosilac predstavke u inkvizitornom sistemu ne može da se osloni na zahteve u pogledu ravnopravnosti stranaka ili člana 6 stav 3 tačka d) da bi pozvao bilo kog ili svakog svedoka da svedoči na suđenju (*Vidal*).³⁴

33 Vidi takođe, dole, Poglavlje 6, Pravičnost i donošenje sudskih odluka.

34 Vidi takođe, dole, Poglavlje 9.3, Ispitivanje svedoka.

Sudska praksa u vezi s pitanjem veštaka prilično je komplikovana zbog toga što se oni, s jedne strane, moraju tretirati kao svaki drugi svedok (*Mirilashvili*), dok, s druge strane, oni moraju ispunjavati, ili se od njih može tražiti da ispunjavaju, dodatni zahtev u pogledu neutralnosti, pošto imaju „suštinski značajniju procesnu ulogu“ od običnih svedoka (*Boenisch v. Austria*, stavovi 28–35; *Brandstetter*, stavovi 41–69).

Ne postoji nijedno nekvalifikovano pravo kao takvo da se po sopstvenom izboru odredi veštak koji će svedočiti na suđenju, niti postoji pravo da se imenuje neki novi ili „alternativni“ veštak. Štaviše, ESLJP, već ustaljeno, smatra da ne postoji pravo da se zahteva neutralnost veštaka koga imenuje sud dokle god taj veštak ne uživa nijednu procesnu privilegiju koja bi podnosioca predstavke dovela u bitno nepovoljan položaj (*Brandstetter*).

Međutim, u novijoj sudskoj praksi ESLJP ipak se zahtevu za neutralnost zvaničnih veštaka posvećuje naročita pažnja, posebno tamo gde njihovo mišljenje ima presudnu ulogu u postupku (*Sara Lind Eggertsdóttir v. Iceland*, stavovi 41–55). Pravo na imenovanje „kontraveštaka“ može se pojaviti tamo gde su zaključci veštaka koga je angažovala policija poslužili kao pokretač za krivičnu istragu, a ne postoji nikakav drugi način da se njegov izveštaj ospori na sudu (*Stoimenov v. the former Yugoslav Republic of Macedonia*, stavovi 38–43). Akuzatorno načelo i ravnopravnost stranaka mogu se takođe u ograničenoj meri primeniti u procesu pripreme izveštaja veštaka (*Mantovanelli v. France*).

Ravnopravnost stranaka: nije bilo povrede prava

- ▶ Na krivičnom suđenju jedan visoki zvaničnik tužilaštva, zamenik državnog tužioca, podržao je tužbu (*Daktaras*, odl.).
- ▶ Bitniju procesnu ulogu imao je veštak koga je imenovao sud iako je on smatran „neutralnim“, uprkos tome što je zaposlen u ustanovi koja je podnela osnovni izveštaj o poslovnim aktivnostima podnosioca predstavke – upravo je taj izveštaj poslužio kao osnov tužbe (*Brandstetter*; ali, vidi i *Boenisch*).
- ▶ Onemogućavanje podnosiocu predstavke da pristupi spisu predmeta u građanskoj parnici uz obrazloženje da je on odlučio da sam sebe zastupa (*Menet*, ali vidi, takođe, *Foucher*).
- ▶ Licu optuženom u krivičnom postupku nisu bili dostavljeni pismeni podnesci u kojima su samo ponovljeni argumenti javnog tužioca (*Verdú Verdú*).

- ▶ Tužilac je prisustvovao jednom „informativnom sastanku“ sa članovima porote i tu je – u prisustvu predsednika suda i advokata – obavestio porotnike o pravilima postupka i njihovoj ulozi na suđenju (*Corcuff v. France*).
- ▶ Tužilac koji zastupa državu u parničnom postupku u kome su parničari s jedne strane privatno lice i s druge strane preduzeće u državnom vlasništvu (*Batsanina*).
- ▶ Tužilac je podneo spisak svedoka da bi te svedoke pozvao sud, dok je odbrana u svakoj prilici morala da traži dopuštenje suda da pozove svedoka (*Ashot Harutyunyan v. Armenia*).

Mogu postojati i druge izuzetne okolnosti – kao što je iznenadna i potpuna promena iskaza sudskog veštaka na jednoj istoj raspravi – i tu može iskrsnuti problem pravičnosti i prava na odbranu ako sud ne razmotri mogućnost da pozove još jednog veštaka koji bi svedočio (*G. B. v. France*, stavovi 56–70). U manje izuzetnim situacijama sud bi, u najmanju ruku, trebalo da pruži mogućnost strankama da reaguju na takvu promenu u iskazu veštaka, npr. tako što bi odložio raspravu.

Na krivičnom suđenju, zahtev za „ravnopravnost stranaka“ prema članu 6 stav 1 ponekad se preklapa s pravima odbrane po članu 6 stav 3, kao što je pravo na ispitivanje svedoka. Stoga se obično zajedno ispituju navodna kršenja tih odredaba (*Bricmont*).

U parničnim predmetima, ravnopravnost stranaka može dopustiti veći broj ograničenja nego u krivičnim predmetima; tako se npr. u parničnim predmetima može ograničiti pristup spisu predmeta parničaru koji je odlučio da sam sebe zastupa (*Menet, Foucher*).

Iako se pravo na pravnu pomoć u parničnim predmetima ne može, kao takvo, izvesti iz zahteva za „ravnopravnost stranaka“ ili „pristup sudu“,³⁵ u nekim izuzetnim slučajevima bila je ustanovljena povreda člana 6 stav 1 kada je na suđenju vođenom zbog navodne klevete odbijen zahtev za pravnu pomoć siromašnim parničarima koje je tužio veoma bogati privatni tužilac – multinacionalna korporacija – uz podršku čitavog tima advokata (*Steel and Morris v. the United Kingdom*).

35 Vidi takođe, gore, Poglavlje 3.1, Pristup sudu.

5.2. LIČNO PRISUSTVO I PUBLICITET

Ključni pojmovi i načela

Mada pravo na „javnu raspravu“ proističe iz formulacija sadržanih u samom članu 6, slučajevi iz te kategorije obično se razmatraju pod nešto uopštenijim zaglavljem „pravičnosti“ (*Ekbatani*). Taj element „pravičnosti“ sastoji se od četiri podrazumevana prava:

- ▶ pravo na usmenu raspravu i lično prisustvo parničara u građanskom postupku ili optuženog u krivičnom postupku pred sudom (*Ekbatani*);
- ▶ pravo na delotvorno učešće (*T. and V. v. the United Kingdom*, stavovi 83–89);
- ▶ pravo na publicitet, tj. pravo podnosioca predstavke da zahteva da trećim licima i medijima bude dozvoljeno da prisustvuju raspravi (*Riepan*);
- ▶ pravo na objavljivanje sudske odluke (*Preto and others v. Italy*, stavovi 20–28).

5.2.1. Usmena rasprava i lično prisustvo

Ako jedna stranka ne prisustvuje usmenoj raspravi, to se može sagledavati sa stanovišta jemstva „ravnopravnosti stranaka“ (ako je druga stranka prisutna) ili sa stanovišta kršenja podrazumevanog jemstva „pravičnosti“. U potonjem slučaju otvaraju se dva glavna problema, uključujući neprisustvovanje jedne stranke raspravi iz praktičnih razloga, zbog toga što se odrekla tog prava ili zbog toga što nije bila blagovremeno obavještena (*Yakovlev v. Russia*, stavovi 17–23), kao i pravne prepreke kada zakon pruža mogućnost da se ispitivanje odvija u pismenoj formi ili kada sam sud na osnovu svog diskrecionog prava odluči da ne održi raspravu.

Nema bitne razlike u sudskoj praksi po Konvenciji između situacija u kojima samo advokat prisustvuje raspravi (*Kremzow v. Austria*, stavovi 45–75, iako ti aspekti mogu biti relevantni i u smislu člana 6 stav 3 tačke b) i c)); i slučajeva koji se odvijaju u pismenom postupku, uz potpuno odsustvo stranaka (*Axen v. Germany*, stavovi 28–32). Kod tog prava teret dokazivanja svodi se na to u kojim situacijama član 6 jemči pravo podnosioca predstavke da lično prisustvuje raspravi. To prisustvo podrazumeva

usmenu raspravu (za razliku od pismenog postupka); međutim, ne mora svaka usmena rasprava nužno biti i javna.³⁶

Fizičko prisustvo stranaka je potrebno za: a) prikupljanje dokaza od stranaka ako su one svedoci događaja koji je važan za predmet (*Kovalev v. Russia*, stavovi 30–38); b) pružanje mogućnosti sudiji da izvede zaključke o strankama – njihovoj ličnosti, sposobnostima itd. (*Shtukaturov v. Russia*, stavovi 69–76).

Iako ne postoji pravo kao takvo da dokumenti budu poslani preporučenom poštom (*Bogonos v. Russia*), stranku bi trebalo pozvati na raspravu na način koji će joj omogućiti ne samo da bude informisana o datumu i mestu održavanja već i da ima dovoljno vremena da pripremi svoj slučaj i da prisustvuje raspravi (*Mokrushina v. Russia*, stavovi 18–24). Formalno slanje pisma sa obaveštenjem, a da pritom nije sigurno da će ono blagovremeno stići licu ne može se smatrati valjanim obaveštavanjem (*Gusak v. Russia*, stavovi 25–30). Ako obaveštenje stigne jedan dan pre rasprave (*Igor Vasilchenko v. Russia*) ili čak i tri dana pre rasprave (*Zagorodnikov v. Russia*, stavovi 18–35), to se ne može smatrati blagovremeno dostavljenim obaveštenjem zato što se licu uskraćuje mogućnost da se valjano pripremi za raspravu (*Yakovlev v. Russia*, stavovi 18–23). Pored toga, nije dovoljno samo obavestiti lice o datumu održavanja rasprave ako ono nije prisustvovalo ranijim sednicama suda, a spis predmeta ne sadrži nikakve dodatne informacije o ranijim relevantnim koracima (*Kolegovy v. Russia*, stavovi 38–45). Čak i ako se obaveštenje pošalje unapred, domaći sudovi treba da uzmu u obzir praktične okolnosti u kojima se obaveštenje dostavlja (kao što je geografska udaljenost) kako bi mogli proceniti koliko je dana potrebno da stigne obaveštenje da bi se moglo smatrati blagovremeno ili razumno poslatim obaveštenjem (*Shandrov v. Russia*, stavovi 27–32). U svakom slučaju, kada uoče da jedna stranka ne prisustvuje raspravi, domaći sudovi moraju na osnovu raspoloživih dokaza proveriti da li je ta stranka dobila obaveštenje o toj raspravi i, ako nije, da li rasprava zbog toga mora biti odložena (*Gankin and Others v. Russia*).

Pravo na usmenu raspravu ne treba automatski da podrazumeva fizičko prisustvo, a video-konferencija (npr. veza s pritvorskim objektom) može na odgovarajući način da osigura to pravo (*Vladimir Vasilyev v. Russia*, stavovi 81–90).

Postoji jedan potpuno autonoman zahtev, a to je da stranka prisustvuje barem raspravi koja se vodi na jednom nivou sudske nadležnosti (*Göç v. Turkey* [VV], stavovi 43–52). Zahtev da se prisustvuje raspravi u prvoj sudskoj instanci

36 Vidi takođe, dole, Poglavlje 5.2.3, Javna priroda rasprave: prisustvo trećih lica i medija.

stoga je gotovo apsolutan, iako je hipotetički navedeno da „izuzetne okolnosti“ mogu opravdati da se taj zahtev odbaci (*Allan Jacobsson [No. 2] v. Sweden*, stavovi 46–49). U manjim prekršajnim slučajevima (prekoračenje brzine ili neki drugi saobraćajni prekršaj), dokle god nema potrebe da se procenjuje verodostojnost svedoka, ESLJP prihvata da nije neophodna usmena rasprava i da se postupak može odvijati u pismenom obliku (*Suhadolc v. Slovenia*, odl.) sve dotle dok su relevantna pitanja „krajnje tehnička“ ili „čisto pravna“ (*Kottummel v. Austria*, stavovi 18–21).

Prema švedskom unutrašnjem pravu, sporovi koji se odnose na beneficije u sistemu socijalnog osiguranja smatraju se „tehničkim“, pa se vode pismenim putem (*Fexler v. Sweden*, stavovi 55–68). S obzirom na zahteve u pogledu delotvornosti i ekonomičnosti, sistematsko održavanje rasprava moglo bi predstavljati prepreku za posebnu pažnju i budnost koji su neophodni u rešavanju predmeta iz oblasti socijalnog osiguranja jer bi, između ostalog, mogli da dovedu do stalnog kršenja zahteva za rešavanje predmeta u „razumnom roku“, što je takođe zahtev po članu 6 (*ibid.*).

U slučajevima kada su domaći sudovi već održali pripremne rasprave i sproveli prethodnu analizu merituma predmeta, neodržavanje glavne usmene rasprave moglo bi se smatrati pravičnim (*Sporer v. Austria*, stavovi 45–54).

Stroži zahtevi mogu se postaviti kada je reč o licima koja se nalaze u zatvoru i protiv kojih se vodi krivični postupak. U takvoj vrsti predmeta domaći sudovi prvo moraju da procene da li je priroda spora takva da zahteva lično prisustvo tih lica i da donesu obrazloženu odluku o tome i, drugo, moraju obavestiti stranku o toj svojoj odluci i, treće, moraju ustanoviti procesne aranžmane koji će kompenzovati teškoću koja može nastati usled toga što zatvorenik ne prisustvuje raspravi u sudnici (*Yevdokimov and Others v. Russia*).

Nasuprot tome, pismeni postupak u apelacionoj fazi, po pravilu, prihvata se kao kompatibilan sa članom 6. Usmena rasprava može biti nepotrebna u apelacionom postupku u sledećim slučajevima: a) ne postavljaju se nikakva pitanja u vezi s verodostojnošću svedoka; b) ne osporavaju se činjenice i c) strankama je pruženo dovoljno mogućnosti da iznesu svoju argumentaciju u pismenoj formi i da ospore dokaze koji su izneti protiv njih. U isto vreme, ESLJP treba da ustanovi da li je postupak pred apelacionim sudom, u krajnjoj instanci, bio zaista „izrazito tehnički“ ili „čisto pravni“ (*Schlumpf v. Switzerland*, stavovi 66–70; *Igual Coll v. Spain*, stavovi 28–38).

Usmena rasprava i lično prisustvo: povreda prava

- ▶ Podnosilac predstavke nije prisustvovao raspravi pred sudom – to je bio jedini i konačni nivo nadležnosti – u kojoj se preispitivala valjanost izvršne odluke u vezi sa izdavanjem građevinske dozvole (*Allan Jacobsson [No. 2]*).
- ▶ Optuženi u krivičnom postupku nije prisustvovao kada su pred Apelacionim sudom raspravljana kako činjenična, tako i pravna pitanja (*Ekbatani*).
- ▶ Optuženi u krivičnom postupku nije lično prisustvovao raspravi vođenoj na osnovu njegove žalbe na izrečenu kaznu, kada je Apelacioni sud razmatrao zahtev tužilaštva za izricanje strože kazne (*Kremzow*).
- ▶ Roditelj koji je tražio da mu se omogući kontakt s detetom nije prisustvovao žalbenom postupku (*X v. Sweden, 1959*).
- ▶ Diskvalifikovani lekar nije prisustvovao raspravi u prvoj instanci, a to nije ispravljeno ni na apelacionom nivou, jer u toj fazi nije bilo potpunog preispitivanja valjanosti odluke donete u prvom stepenu (*Diennet*).
- ▶ Nije sa sigurnošću ustanovljeno da li se lice optuženo u krivičnom postupku odreklo prava na prisustvovanje raspravi time što je pokušalo da se brani na maternjem jeziku (njegov maternji jezik nije jezik suda) uprkos tome što ga je sud upozorio da može izgubiti pravo na prisustvovanje raspravi na osnovu toga što govori „pogrešnim“ jezikom (*Zana v. Turkey*).
- ▶ Niži sud je u usmenoj raspravi odlučio da oslobodi optuženoga budući da nije pronašao *mens rea*, ali je viša sudska instanca bez usmene rasprave donela osuđujuću presudu zato što je ta viša instanca ispitivala namere podnosioca predstavke i njegovo ponašanje, čime je izašla iz okvira činjenica utvrđenih u glavnom postupku (*Igual Coll*).
- ▶ Pošto je kasno dobila obaveštenje, podnositeljka predstavke je bila lišena mogućnosti da prisustvuje raspravi o njenoj žalbi (*Mokrushina v. Russia*).
- ▶ Obaveštenje je poslato 12 dana pre rasprave licu koje stanuje 1.600 kilometara daleko od suda, a pritom nije bila odobrena ni pravna pomoć (*Shandrov v. Russia*).

Iako član 6 kao takav ne jemči pravo na žalbu u građanskim ili krivičnim stvarima, on se primenjuje na žalbeni postupak kroz jedno neautonomno

pravilo – kada je pravo na žalbu zajemčeno unutrašnjim pravom;³⁷ da li je potrebno prisustvo podnosioca predstavke pred Apelacionim sudom zavisi od sledećeg: a) od prirode postupka i uloge apelacionog suda (*Ekbatani*, stavovi 24–33) i b) od toga koliko je sve to suštinski važno za podnosioca predstavke (*Kremzow*).

Prema tradicionalnom pristupu koji ESLJP zastupa, prisustvo pred Apelacionim sudom traži se onda kada sud raspravlja i o činjeničnim i o pravnim pitanjima, kao i kada taj sud ima sva ovlašćenja da poništi ili izmeni odluku niže instance (*Ekbatani*). Do danas, ESLJP nije utvrdio nikakvu grešku u raznim žalbenim sistemima koji funkcionišu kroz pismeni postupak, posebno u slučajevima u kojima je Apelacioni sud zakonom dobio diskreciono pravo da sam odluči da li će održati raspravu (*Súsanna Rós Westlund v. Iceland* stavovi 33–42; *Manner v. Finland*). Pored toga, utvrđeno je da postoji veća potreba da se održi usmena rasprava u apelacionom postupku kada je reč o slučajevima koji se odnose na „samu suštinu krivičnog prava“, dok je potreba za održavanjem takve rasprave manja kod „drugih kategorija krivičnih predmeta“ ili kada je reč o postupku koji se primenjuje u građansko-pravnim predmetima (*Jussila v. Finland* stavovi 29–49; *Suhadolc v. Slovenia*; *Rippe v. Germany*).

Prisustvo pred Apelacionim sudom traži se i onda kada postoji opasnost da se položaj lica bitno pogorša u žalbenoj instanci, čak i ako se Apelacioni sud bavi isključivo pravnim pitanjima (*Kremzow*), ili tamo gde je, na primer, ocena karaktera lica ili njegovog zdravlja neposredno važna za formiranje pravnog mišljenja Apelacionog suda (*Salomonsson v. Sweden*, stavovi 34–40). Fizičko prisustvo lica potrebno je i onda kada Apelacioni sud menja prethodnu odluku Osnovnog suda o oslobađajućoj presudi i kada preispituje dokaze, naročito kada je sam optuženi važan izvor činjeničnih dokaza (*García Hernández v. Spain*, stavovi 26–36).

U parničnim predmetima, ako se Apelacioni sudovi bave pravnim pitanjima, prisustvo lica, po pravilu, nije potrebno ako je to lice prisustvovalo u prvoj instanci ili ako se odreklo tog prava (*Keskinen and Veljekset Keskinen Oy v. Finland* stavovi 31–44). Dokle god treba da se odlučuje o pitanjima pravne prirode, postupci pred Ustavnim sudom uvek se mogu voditi u pismenoj formi, čak i tamo gde se član 6 primenjuje na takve postupke (*Kugler v. Austria* stavovi 35–60).

37 Vidi takođe, gore, Poglavlje 3.1, Pristup sudu; i član 2 Protokola br. 7.

Ako je postupak u prvom stepenu vođen u odsustvu podnosioca predstavlke, to se može ispraviti na žalbenom nivou samo ako je Apelacioni sud ovlašćen da donese odluku i o činjeničnim i o pravnim pitanjima i da u potpunosti preispita valjanost odluke nižeg suda (*Diennet v. France*, stavovi 33–35).

Lice se može odreći prava na prisustvo raspravi, ali to odricanje mora biti neopozivo formulisano i mora ispuniti bar one minimalne mere zaštite koje su u skladu s važnošću samog tog odricanja (*Poitrimol v. France*, stavovi 29–39).

Usmena rasprava i lično prisustvo: nije bilo povrede prava

- ▶ Domaći sudovi su uspjeli da „steknu lični utisak“ i o jednoj i o drugoj stranci na pripremnoj raspravi, čime je opravdano to što je u prvom stepenu primenjen pismeni postupak (*Sporer v. Austria*).
- ▶ Optuženi u krivičnom predmetu nije fizički prisustvovao raspravi u žalbenom postupku vođenom po njegovom zahtevu za poništenje (ali ga je zastupao advokat) (*Kremzow*).
- ▶ Razmatranje žalbe podnete povodom procesnopravnih pitanja u parničnom predmetu odvijalo se u odsustvu stranaka (*Axen*).
- ▶ Tuženi u parničnom predmetu nije prisustvovao raspravi s obzirom na to da ga nije bilo moguće naći na adresi koju su naveli privatni tužitelji, pa mu se nije moglo ući u trag uprkos naporima domaćih vlasti, koje su, između ostalog, čak dale oglas u novinama i sprovele policijsku potragu (*Nunes Dias*, odl.).

Međutim, pravo na prisustvovanje raspravi ne znači i obavezu vlasti da dovedu stranke na suđenje, ako one same ne ulože dovoljno truda da učestvuju u postupku (*Nunes Dias v. Portugal*, odl.). Vlasti su dužne da ih obaveste o predstojećim raspravama; međutim, član 6 ne daje strankama u sporu automatsko pravo da im na neki poseban način budu dostavljena sudska pismena, kao što je, npr. slanje preporučenom poštom (*Bogonos v. Russia*, odl.).

Suđenja koja se odvijaju *in absentia* dozvoljena su samo: a) ako su vlasti uložile najveće moguće napore da uđu u trag optuženima i obaveste ih o predstojećoj raspravi i b) ako su optužene strane zadržale pravo na kompletnu obnovu postupka u slučaju da se ponovo pojave (*Colozza v. Italy*, stavovi 26–33; *Krombach v. France*, stavovi 82–91).

5.2.2. Delotvorno učešće u postupku

Stranka u parničnom postupku ili okrivljeni u krivičnom postupku moraju biti kadri da delotvorno učestvuju u sudskoj raspravi, koja mora biti organizovana tako da uzima u obzir njihovo fizičko i mentalno stanje, uzrast i druga lična svojstva (*Stanford v. the United Kingdom*, odl.).

Postoji izvesno preklapanje između tog zahteva i zahteva po članu 6 stav 3, tačke b), c) i e) Konvencije s obzirom na to da se uz pomoć advokata može obezbediti protivteža ličnoj nemogućnosti ili nesposobnosti podnosioca predstave da aktivno učestvuje u raspravi (*Stanford*).

Optuženi u krivičnom postupku mora se osećati u dovoljnoj meri neinhbiran atmosferom koja vlada u sudnici – posebno ako je ceo predmet privukao prekomernu pažnju javnosti – da bi se mogao valjano konsultovati sa svojim advokatom i delotvorno učestvovati u raspravi (*T. and V. v. the United Kingdom*).³⁸

Za krivične predmete u kojima učestvuju maloletnici moraju biti osnovani specijalni sudovi koji će posvetiti punu pažnju toj činjenici, vodeći računa o svim hendikepima s kojima su suočeni ti optuženi i shodno tome prilagoditi postupak (*S. C. v. the United Kingdom*, stavovi 27–37).

Okolnosti nekog predmeta mogu nalagati da strane ugovornice preduzmu pozitivne mere kako bi omogućile licu da delotvorno učestvuje u postupku – ali se čini da je to načelo ipak ograničeno, barem u jednom svom delu, na potrebu da se obezbedi efikasna komunikacija između klijenta i njegovog advokata, a ne da se obezbede neke finansijske ili praktične olakšice za bolesnog ili hendikepiranog podnosioca predstave ili za onoga ko je na neki drugi način doveden u nepovoljan položaj (*Liebreich v. Germany*, odl.).

Od lica se traži da na svoj fizički ili neki drugi nedostatak skrene pažnju raspravnom veću koje sudi u prvom stepenu, kao i Apelacionom sudu kada je reč o celokupnom žalbenom postupku, kako bi sudu omogućio da izabere najbolji način da mu osigura delotvorno učešće (*Timergaliyev v. Russia*, stavovi 50–60).

Kada dobije obaveštenje o teškom fizičkom ili mentalnom oštećenju stranke, sud mora zatražiti mišljenje medicinskog veštaka kako bi mogao da donese zaključak o tome u kojoj je meri to lice spremno da delotvorno učestvuje u postupku (*Timergaliyev*).

38 Vidi takođe, gore, više o uticaju prekomernog publiciteta i usijane atmosfere u kojoj se odvija neko suđenje, Poglavlje 4.2, Nepristrasni sud.

Optuženi može učestvovati u raspravi i preko video-konferencije, ali to treba opravdati veoma uverljivim razlozima (npr. razlozima bezbednosti). Sistem treba valjano da funkcioniše da bi se osigurala poverljivost komunikacije između optuženih i njihovih advokata, tako da taj kontakt ne ometa nijedna praktična, niti kakva druga prepreka (*Marcello Viola v. Italy*, stavovi 63–77; *Golubev v. Russia*, odl.).

Delotvorno učešće u postupku: povreda prava

- ▶ Slučaj dvojice jedanaestogodišnjaka podnosilaca predstavke kojima se sudilo za ubistvo u redovnom krivičnom postupku, gde je njihov situaciju dodatno otežao prekomerni publicitet koji je suđenje izazvalo, kao i posttraumatski stresni poremećaj podnosilaca predstavke (*T. and V. v. the United Kingdom*).
- ▶ Podnosilac predstavke s teškim oštećenjem sluha koji nije dobio slušni aparat na apelacionom nivou, u kombinaciji s time što se njegovi advokati određeni po službenoj dužnosti nisu pojavili u raspravi pred Apelacionim sudom (*Timergaliyev*; ali vidi *Stanford*).
- ▶ Kumulativna procena negativnog uticaja rasprava vođenih svakog radnog dana po ceo dan gotovo bez ikakvih pauza ili uz veoma kratke pauze, kao i uz ograničene posete advokata tokom vikenda i uz smanjenu komunikaciju sa advokatom na suđenju kroz šipke metalnog kaveza u neposrednoj blizini ostalih učesnika u postupku (*Insanov v. Azerbaijan*; ali, vidi takođe *Yaroslav Belousov v. Russia* i *Simon Price v. the United Kingdom*).

Delotvorno učešće u postupku: nije bilo povrede prava

- ▶ Podnosilac predstavke koji ima oštećen sluh nije mogao da čuje neke dokaze iznete na suđenju zbog loše akustike u sudnici – nije bilo povrede prava zato što je on sedeo dalje od svedoka suprotne strane, da bi im se obezbedila poverljiva razmena uputstava sa advokatom odbrane (*Stanford*; ali vidi i *Timergaliyev*).
- ▶ Podnosilac predstavke koji je bio pod dejstvom antidepresiva učestvovao je u raspravi – nije bilo povrede prava s obzirom na to što je imao mogućnost da se slobodno konsultuje sa advokatom (*Liebreich*, odl.)

- ▶ Komunikacija sa advokatom na suđenju kroz šipke metalnog kaveza – iako je samo stavljanje u kavez ocenjeno kao povreda člana 3, nije utvrđeno da ono negativno utiče na pravičnost postupka (*Ashot Harutyunyan v. Armenia*; suštinski istovetan zaključak donet je i u vezi sa staklenim kavezima na suđenju u predmetu *Belousov v. Russia* i *Simon Price v. the United Kingdom*).

5.2.3. Javna priroda rasprave – prisustvo trećih lica i medija

Svrha ovog pravila jeste da se zaštite parničari u građanskom postupku i optuženi u krivičnom postupku od tajnog suđenja i da se obezbedi veća vidljivost pravde, što doprinosi održavanju poverenja društva u pravosuđe (*Axen*). Navedena odredba omogućava medijima da obavljaju svoju funkciju čuvara javnog interesa (public watchdog), koja je takođe zajemčena i članom 10 Konvencije. Međutim, član 6 predstavlja *lex specialis* u odnosu na ograničenja za prisustvo medija na suđenjima.

To je očigledno kvalifikovano pravo budući da je član 6 stav 1 formulisano tako da jasno navodi izuzetke; međutim, pretpostavka uvek mora biti u korist javne rasprave, dok isključenje sa rasprave mora biti strogo naloženo okolnostima samog predmeta – to je strogi test nužnosti (*Campbell and Fell*, stavovi 86–92).

To što predmet ima samo „tehnički“ karakter nije dovoljno dobar razlog za isključenje javnosti (*Vernes v. France*).

U porodičnim predmetima, posebno ako se radi o deci, suštinski je važno da se stranke i svedoci osećaju slobodni da iskreno govore o krajnje ličnim pitanjima bez straha od znatiželje ili komentarisanja javnosti (*B. and P. v. the United Kingdom*, stavovi 32–49).

Iako disciplinski postupci koji se odvijaju u zatvorima uglavnom opravdavaju da se rasprava drži *in camera*, to ne važi za postupke u kojima se radi o novim krivičnim optužbama protiv zatvorenika (*Campbell and Fell*). U disciplinskim postupcima u zatvorima ESLJP je, pre svega, prepoznao izvesno polje slobodne procene, odnosno diskrecionih prava vlasti kako na njihova pleća ne bi bio prebačen „nesrazmeran teret“ (*Campbell and Fell*).

Kada u samom zatvoru treba da se održi novo krivično suđenje, vlast mora da preduzme posebne mere da bi obezbedila da javnost bude oba-

veštena o tom suđenju, o tome gde se ono odvija i o činjenici da javnost ima pravo da prisustvuje suđenju (Riepan, stavovi 25–41).

Osim disciplinskih postupaka u zatvorima, nema nijednog drugog tipa postupka koji treba da se po pravilu odvija *in camera*; sud mora da individualizuje svoju odluku o isključivanju javnosti u onim slučajevima u kojima jedna strana pripada grupi koja je posebno osetljiva na publicitet: opšte pozivanje na zakonsku odredbu koja npr. štiti lekarske tajne pacijenata nije dovoljno da bi javnost bila isključena u predmetima u kojima se sudi zbog nesavesnog lečenja, sem ako se može uspostaviti razumna veza između tog konkretnog predmeta i statusa podnosioca predstavke kao pripadnika osetljive grupe (*Diennet*).

Ako u prvom stepenu nije održana javna rasprava, to ne može biti ispravljeno javnom raspravom u žalbenom postupku, osim ako Apelacioni sud nema nadležnost da celovito preispita postupak (*Diennet*). U isto vreme, ne postoji pravo na javnu raspravu u žalbenom postupku ako je rasprava u prvom stepenu bila javna, osim ako je reč o celovitoj žalbi, a ne samo o žalbi izjavljenoj iz formalnopravnih razloga (*Axen*).

Javna rasprava: povreda prava

- ▶ Javnost je po automatizmu koji važi u disciplinskim postupcima isključena s rasprave protiv jednog lekara, uz opšte obrazloženje da postoji opasnost od obelodanjivanja lekarskih tajni, a pritom uopšte nije uzeta u obzir činjenica da se tu radi o načinu zakazivanja pregleda dopisnim putem, a ne o konkretnom zdravstvenom kartonu bilo kog pacijenta – odsustvo individualizacije (*Diennet*).
- ▶ Isključenje javnosti po automatizmu iz rasprave u postupku koji se odnosio na konfiskaciju imovine za koju je pretpostavljeno da je mafijaškog porekla, pa je postupak zatvoren za javnost u skladu sa zakonskim zahtevima (*Bocellari and Rizza v. Italy*).
- ▶ Zatvoreno suđenje po novoj optužbi protiv jednog već osuđenog zatvorenika, a vlast nije preduzela nikakve korake da obavesti javnost o datumu i mestu održavanja tog suđenja u zatvoru (*Riepan*).
- ▶ Rasprava je održana u zatvoru u kome vladaju pojačane mere bezbednosti – predstavnici javnosti morali su da pribave dozvolu od zatvorske uprave da bi prisustvovali raspravi i bili su podvrgnuti fizičkom pretresu (*Hummatov v. Azerbaijan*).

Javna rasprava: nije bilo povrede prava

- ▶ Rasprava zatvorena za javnost u porodičnom predmetu u kojem se odlučivalo o tome gde će živeti deca, s obzirom na potrebu stranaka u postupku i svedoka da govore o sasvim ličnim stvarima (*P. and B. v. the United Kingdom*).
- ▶ Disciplinski postupci protiv zatvorenika koji se po automatizmu vode *in camera* – nije bilo povrede prava s obzirom na razloge bezbednosti i praktične razloge zbog kojih bi svaki drugi pristup bio nepraktičan i stavio nesrazmeran teret na pleća vlasti (*Campbell and Fell*).
- ▶ U žalbenom postupku po žalbi izjavljenoj iz procesnopravnih razloga rasprava je vođena *in camera*, ali nije bilo povrede prava s obzirom na to da je prvostepena rasprava bila otvorena za javnost (*Axen*).

5.2.4. Javna priroda sudske odluke

Ne postoji obaveza bilo kog suda da u raspravi koja je otvorena za javnost pročita celu presudu; dovoljno je da je objavi u pismenom obliku (*Pretto and others*).

Međutim, odluka mora biti dostupna u sekretarijatu suda da bi se tu mogla pročitati (*Pretto and others*).

Činjenica da je rasprava koja se odvija *in camera* opravdana po članu 6 takođe može podrazumevati ograničen pristup sudskim odlukama koje se donose u takvim postupcima ako postoji dovoljno zaštitnih mehanizama koji javnosti omogućuju da podnese *ad hoc* zahteve za pristup (*P. and B. v. the United Kingdom*).

Država nije obavezna da plati za izradu pismene verzije sudske presude, niti da stranci dostavi pismenu verziju sudske odluke. Stranka je ta koja treba da ispolji znatnu revnost u svojim naporima da otkrije razloge sporne odluke, uključujući, u slučaju potrebe, raspitivanje kod advokata ili u sekretarijatu suda o presudi (*Jodko v. Lithuania*). U tom smislu, nivo revnosti koji se očekuje od aktera koji se bave komercijalnim aktivnostima može biti viši od nivoa vrednosti koji se očekuje od fizičkih lica (*Elcomp sp. z. o. o. v. Poland* stavovi 40–45).³⁹

39 Vidi takođe, gore, Poglavlje 3.1.2, Procesne prepreke za pristup sudu.

Prema tome, član 6 ne nalaže da unutrašnje pravo predvidi da se dostavlja odluka (*Jakelaitis v. Lithuania*). Mogu biti uspostavljeni takvi sistemi u kojima su stranke same dužne da se postaraju za pribavljanje sudske odluke. Štaviše, član 6 ne obavezuje domaće sudove, po automatizmu, da pripreme detaljan pismeni osnov za svoje presude (*Pietka v. Poland*). U tom predmetu ESLJP nije utvrdio da je predstavljalo prekršaj to što podnositeljka predstavke nije mogla da iskoristi pravo da zatraži da bude pripremljen detaljan pismeni osnov presude u celosti, uključujući kako činjenični, tako i formalnopravni osnov.

Javna priroda odluka: povreda prava

- ▶ Na sudu je pročitana samo dispozitiv odluke na javnoj raspravi, dok je cela pismena verzija presude (sa obrazloženjem) docnije dostavljena samo strankama; javnost nije imala mogućnost da pristupi arhivi sekretarijata suda (*Ryakib Biryukov v. Russia*).
- ▶ Presuda nije bila dostupna u sekretarijatu suda, niti na njegovom veb-sajtu, niti je optuženome dugo bilo omogućeno da dobije primerak presude usled toga što je ceo spis predmeta automatski klasifikovan kao tajni, a da domaći sudovi nisu procenili opravdanost te mere (*Nikolova and Vandova v. Bulgaria*, stavovi 75–85).

Javna priroda odluke: nije bilo povrede prava

- ▶ Presuda nije pročitana na Kasacionom sudu na javnoj raspravi (*Pretto and others v. Italy*).
- ▶ Ograničen pristup javnosti odluci suda u predmetu o starateljstvu nad detetom i o detetovom boravištu – nije bilo povrede prava jer su sudovi bili ovlašćeni da na zahtev dopuste uvid u odluku jednom pripadniku javnosti koji je pokazao „utvrđen interes“ (*P. and B. v. the United Kingdom*).
- ▶ I prvostepeni i apelacioni sud opravdano su odustali od javne rasprave, a celokupno obrazloženje presude moglo je da se pročita *in camera* (*Welke and Bialek v. Poland*).
- ▶ Nije dostavljena pismena verzija sudske presude u zatvor u kome je podnositelj predstavke izdržavao kaznu zato što je utvrđeno da on nije preduzeo nijedan korak (marljivost/trud i napor) da pribavi tu odluku (*Jodko, odl.*).

5.3. SPECIFIČNE ODLIKE PRAVIČNOSTI U KRIVIČNOM POSTUPKU

Postoje tri problemske oblasti od kojih se sastoje dodatni podrazumevani zahtevi za „pravičnost“ u krivičnim stvarima:

- ▶ odbrana od provociranja na izvršenje krivičnog dela (*Ramanauskas*);
- ▶ pravo na ćutanje i imunitet od samooptuživanja (*Saunders*);
- ▶ pravo svakog lica da ne bude proterano ili izručeno u zemlju u kojoj bi moglo biti suočeno s „flagrantnim uskraćivanjem pravde“ (*Mamatkulov and Askarov*).

5.3.1. Odbrana od policijskog podsticanja na vršenje krivičnog dela

U sudskoj praksi ESLJP koristi se termin hvatanje u zamku (*entrapment*) (*Khudobin v. Russia*, stavovi 128–137) naizмениčno s terminom „policijsko podsticanje ili provociranje“ (*police incitement*) (*Ramanauskas*) – taj drugi izraz izveden je iz francuskog termina *provocation policière* (*Teixeira de Castro v. Portugal*, stavovi 34–39) – ali se ta dva izraza, po svemu sudeći, za potrebe Konvencije tumače kao sinonimi.

Iako se u sudskoj praksi ESLJP u podjednako meri koriste i izrazi „policijsko podsticanje“ (*police incitement*) i podsticanje (*incitement*) u jednom istom predmetu, što može da zbunjuje, očigledno je da između tih izraza postoji suštinska razlika, kako u smislu pravnog statusa dela (policijsko podsticanje odnosi se na podsticanje na krivično delo u kontekstu zvanične istrage), tako i u činjeničnom smislu: ponuda mita može predstavljati podsticanje, ali ona ne mora nužno značiti i postavljanje zamke, odnosno hvatanje u zamku (*Miliniénė v. Lithuania*, stavovi 35–41).

Policijsko podsticanje je kao pojava prvi put prepoznato u predmetu *Teixeira de Castro*, i od samog početka se smatralo da ono lišava lice prava na pravično suđenje (stav 39). Docnije je policijsko podsticanje definisano, u predmetu *Ramanauskas* (stav 55), kao pojava do koje dolazi kada se državni organi ne ograniče na istragu krivične delatnosti na jedan suštinski pasivan način, već vrše uticaj na lice koje je predmet njihove istrage ne bi li ga podstakli da počinji krivično delo koje inače ne bi bilo počinjeno, a da bi oni na taj način prikupili dokaze i pokrenuli krivično gonjenje.

U predmetu *Khudobin*, ESLJP je još napomenuo da svi dokazi prikupljeni policijskim podsticanjem moraju biti isključeni (stavovi 133–135; nasuprot tome, vidi uobičajeniji i znatno uzdržaniji pristup prihvatljivosti drugih tipova dokaza koji nisu propisno prikupljeni u predmetu *Schenk, Khan and Bykov v. Russia* [VV], stavovi 88–105).

Iako u praksi ESLJP nije izričito rečeno da je pogrešna osuđujuća presuda doneta na temelju metoda policijskog podsticanja, to se može svrstati u jedno od retkih kršenja zahteva za „pravičnost“ za koje je ESLJP dosuđivao i naknadu za materijalnu štetu (gubitak zarada), pored naknade za nematerijalnu štetu po članu 41 (*Ramanauskas*, stavovi 87–88).

Zaštita od policijskog provociranja na izvršenje krivičnog dela apsolutna je po svojoj prirodi budući da čak ni javni interes za borbu protiv organizovanog kriminala, krijumčarenja droge ili korupcije ne može da opravda osuđujuću presudu zasnovanu na dokazima koji su dobijeni metodima policijskog podsticanja na vršenje krivičnog dela (*Teixeira de Castro*, stav 36; *Ramanauskas*, stavovi 49–54).

Početni pristup koji je ESLJP primenjivao u ispitivanju slučajeva policijskog podsticanja karakterisao se kombinovanim testom koji je sadržao subjektivne elemente – postavljano je pitanje da li je lice bilo „predisponirano“ da poćini krivično delo pre intervencije tajnih agenata, čime se težište prebacuje na razvoj subjektivne predispozicije lica koje je bilo predmet te operacije pod uticajem tajne istrage – i objektivne elemente, kao što je postojanje procesnih mehanizama zaštite i intruzivnost metoda koje su primenili policijski agenti i tako razotkrili da je policija propustila da istragu vodi na „suštinski pasivan način“ (*Teixeira de Castro*, stavovi 36–39).

Otkako je izrečena presuda u predmetu *Ramanauskas* (stav 56), čini se da se jednom za svagda odustalo od subjektivnog testa budući da je ESLJP stao na stanovište da nije važno to da li je lice koje je bilo predmet policijske operacije imalo latentnu krivičnu nameru (da li je bilo „predisponirano“) pre nego što su agenti intervenisali. Prema tome, ovde nema razlike između toga da li je država isprovocirala krivičnu nameru koje ranije nije bilo ili je razotkrila latentnu krivičnu nameru koja je i ranije postojala. Stoga je pristup ESLJP suštinski objektivan jer se usredsređuje na ponašanje policijskih organa kako bi se sprečila opasnost od krivičnog dela koje bi moglo da poćini bilo koje razumno lice, a ne na razvoj krivične namere u mislima lica koje je predmet određene operacije.

U potonjoj presudi izrečenoj u predmetu *Bannikova v. Russia* (stavovi 66–79), ESLJP je predložio test koji se sastoji od dva koraka: a) suštin-

skog elementa (uz objektivni pristup), gde relevantno pitanje glasi da li su tajni agenti ostali u granicama „suštinski pasivnog“ ponašanja ili su te granice prekoračili i b) procesnog elementa, gde se postavlja pitanje da li je podnositeljka predstavke u postupku pred domaćim sudovima mogla delotvorno da pokrene pitanje policijskog provociranja na izvršenje krivičnog dela i na koji su način domaći sudovi postupili prema tom zahtevu.

Odbrana na osnovu policijskog provociranja na izvršenje krivičnog dela: povreda prava

- ▶ Bez ikakvog nadzora vođena je istraga u kojoj su dvojica policajaca pribavila manju količinu droge od podnosioca predstavke koji pre toga nije imao krivični dosije, bez ijednog valjanog policijskog razloga za organizovanje cele operacije (*Teixeira de Castro*).
- ▶ Osuđujuća presuda po optužnici za delo u vezi s narkoticima koja je postignuta tako što se apelovalo na dobročiniteljske porive podnosioca predstavke da pomogne licima koja su patila od apstinencijalnih simptoma (*Vanyan; Lagutin and others v. Russia*).
- ▶ Nije bilo valjanog policijskog razloga za pokretanje istrage, a podnosilac predstavke je bio slučajna, a ne unapred određena meta operacije kupovine droge (*Khudobin*).
- ▶ Osuđujuća presuda izrečena za pokušaj prodaje velike količine droge, u svetlu činjenice da podnosilac predstavke ranije nije bio ni na koji način umešan u poslove s drogom, a ponuđena cena bila je znatno viša od tržišne vrednosti (*Malininas v. Lithuania*).
- ▶ Domaći sudovi nisu pridali nikakav značaj ulozi koju je u istrazi imao doušnik koji je podstakao podnosioca predstavke da primi mito (podnosilac predstavke je tužilac) pre nego što je o tome obavestio vlasti, a da bi potom dobio ovlašćenje da radi kao agent (*Ramanaukas*, ali vidi i *Miliniene*).
- ▶ Podmićivanje lekara specijaliste da donese stručno mišljenje u slučaju u kome se radilo o vožnji pod uticajem alkohola, gde je pravo povređeno s obzirom da nije bilo proverenih informacija o njegovoj prethodnoj umešanosti u slične incidente, kao i da domaći sudovi nisu u odgovarajućem obimu i razmerama preispitali pritužbe u vezi s podsticanjem na izvršenje krivičnog dela (*Nosko and Nefedov v. Russia*)

- ▶ Nepostojanje odgovarajućeg regulatornog okvira za tajne operacije zbog čega je bilo moguće da se neformalno i spontano naredi i postavi policijska klopka za kupovinu narkotika (*Veselov and Others v. Russia*).
- ▶ Pokretanje imitacije kriminalnog poduhvata bez valjanog policijskog osnova (*Sepil v. Turkey*).
- ▶ Lice koje je postupalo pod policijskim nadzorom ponudilo je mito kako bi podstaklo veterinara da ubrza izdavanje potvrde o vakcinaciji kućnog ljubimca, gde je pravo povređeno s obzirom na to da je policijski doušnik možda imao skrivene motive koje nisu istražili organi nadležni za sprovođenje istrage (*Sandu v. Moldova*).

„Suštinski“ element analize vodi ka tome da ESLJP preispita sve činjenice predmeta, kao i kvalitet domaćih unutrašnjepравниh odredaba kojima se uređuju tajne policijske operacije. Objektivni pristup ESLJP tako dovodi do prilično komplikovane kumulativne analize različitih elemenata koji spadaju u istraživanje činjenica i okolnosti predmeta – treba se usredsrediti na to da li su organi vlasti svojim postupcima izazvali opasnost da svako razumno lice može da počini krivično delo pod uticajem istrage o kojoj je reč – kao i strože normativno ispitivanje da bi se sprečile vlasti da koriste neprimerene metode koje mogu dovesti do policijske provokacije na izvršenje krivičnog dela, što zahteva aktivniju ulogu domaćih sudova u zaštiti od takvog ponašanja (*Ramanauskas*, stavovi 49–74; *Bannikova*). Najrelevantniji elementi koje u tom smislu treba uzeti u obzir su sledeći:

- da li su se specijalne aktivnosti tajnih agenata koje su dovele do izvršenja krivičnog dela odvijale pod propisnim nadzorom, po mogućstvu pod nadzorom sudije (*Teixeira de Castro*, stavovi 37–38);
- da li su vlasti imale valjan policijski osnov za započinjanje istrage, kao što je npr. postojanje određene, prethodno jasno utvrđene, a ne slučajne mete (*Khudobin*, stav 134); i, pored toga, da li su imale informacije koje su im davale solidan osnov za sumnju da je meta umešana u kriminal (*Teixeira de Castro*, stavovi 37–38);
- da li je sprovedena temeljna analiza razloga zbog kojih su policijski organi planirali i sproveli tajnu operaciju – kao i da li su postojale proverljive informacije koje leže u korenu tih razloga – kako bi se ustanovilo da su zaista postojali „konkretni i objektivni dokazi“ koji ukazuju na to da su preduzeti „početni koraci“ za

izvršenje inkriminisanog dela zbog koga je lice potom krivično gonjeno (*Nosko and Nefedov v. Russia*, stav 52);

- da li je meta počela da izvršava krivična dela – što bi na kraju sve postalo deo dokaznog materijala protiv nje – pre nego što su organi vlasti uopšte intervenisali (*Eurofinacom v. France*, odl.);
- da li su vlasti ostale „suštinski pasivne“ tokom istrage – što treba ustanoviti pre svega na osnovu sagledavanja činjeničnih razmera umešanosti organa vlasti (*Ramanauskas*, stav 71);
- da li vlasti, ako su kao agenta koristile doušnika tokom istrage, preuzimaju odgovornost za motive i akcije tog lica kako bi sprečile „privatizaciju operacije podsticanja na izvršenje krivičnog dela“ (*Ramanauskas*, stavovi 62–65);
- da li je izvršena valjana provera kako bi se utvrdilo da li je doušnik, koji je preuzeo inicijativu da se obrati organima vlasti iznoseći tvrdnje o navodnoj sklonosti mete ka kriminalu, imao neke skrivene motive (*Miliniènè*, stavovi 37–41);
- da li je, kada se koristi tajni doušnik, temeljno ispitana celokupna činjenična pozadina, vraćajući se na sam početak krivičnog poduhvata, bez obzira na fazu zvanične intervencije države u tom trenutku; iako je utvrđeno da vlasti ne mogu *ex post facto* da koriste rezultate tajnog podsticanja na izvršenje krivičnog dela (*Ramanauskas*, stavovi 62–65), nije sasvim jasno šta su dopustive razmere akcija podsticanja koje preduzme tajni doušnik u početnoj fazi pre intervencije vlasti, niti da li se te dopustive razmere razlikuju (recimo po tome što su manje krute) od onih koje su dopuštene u istragama koje se vode bez učešća doušnika (*Miliniènè*, stavovi 37–41);
- da li su vlasti ostale „suštinski pasivne“, što se može utvrditi tako što će se uzeti u obzir činjenica da policijski organi u vršenju pritiska nisu primenjivali nepropisne metode, kao što su:
 - grubo i otvoreno podsticanje na izvršenje krivičnog dela (*Ramanauskas*, stav 67),
 - pozivanje na humanitarne porive i ljudsko saosećanje (*Vanyan*, stavovi 46–47, *Veselov*, stav 92),
 - podsticanje čija je jedina svrha da se dobije dokazni materijal za teže krivično delo koje će se licu staviti na teret (*Vanyan*),

- obećanja izuzetno velike finansijske dobiti (*Malininas v. Lithuania*);
- da li se licu koje je meta jedne takve operacije nude konkretni podsticaji za izvršenje krivičnog dela – kao što je novac da bi se snimio čin primanja mita – što samo po sebi ne predstavlja kršenje zahteva za „suštinski pasivan“ stav u istrazi (*Miliniene*, stavovi 37–41).

Ako se ispostavi da je gore navedeni „suštinski“ element analize nepotpun (*Bannikova*), tek onda ESLJP može da pristupi „procesnoj“ analizi mogućnosti podnosioca predstavke da se pred domaćim sudovima pozove na odbranu od policijske provokacije u smislu navođenja na krivično delo i pritom mora da uzme u obzir sledeće bitne aspekte:

- podnosilac predstavke morao je imati pravo po domaćim zakonima da na suđenju pokrene pitanje „zamke“ koja mu je postavljena, bilo tako što će izraziti primedbu, bilo tako što će izneti afirmativnu odbranu ili da to pitanje pokrene na neki drugi način (*Ramanauskas*, stav 69); domaći sudovi moraju veoma brižljivo da analiziraju celokupan materijal u predmetu kako bi mogli da isključe dokaze pribavljene provokacijom na izvršenje krivičnog dela (*Khudobin*, stavovi 133–135);
- podnosilac predstavke je taj koji je trebalo da se pozove na *prima facie* odbranu od provokacije na izvršenje krivičnog dela (*Khudobin*, stav 69); teret dokazivanja tada bi prešao na tužilaštvo koje bi bilo dužno da parira navodima podnosioca predstavke (*Ramanauskas*, stav 70);
- tužilaštvo je dužno da poštuje visok standard dokazivanja kako bi dokazalo da su navodi podnosioca predstavke o policijskom provociranju na izvršenje krivičnog dela „potpuno neverovatni“; ako postoji sumnja, domaći sudovi moraju da izvedu zaključke iz činjenica koje nisu jasno precizirane (*Ramanauskas*, stav 70), ali verovatno polaze od izvesne pretpostavke da je podmetanja i provokacije bilo onda kada su takvi zaključci u dovoljnoj meri potkrepljeni *prima facie* argumentacijom podnosioca predstavke; čini se da je standard dokazivanja za tužilaštvo u jednoj takvoj situaciji malo iznad standarda razumne sumnje ili, u najmanju ruku, da doseže standard jasnog i uverljivog dokaza;
- ispitivanje pred domaćim sudovima mora biti „akuzatorno, temeljno, sveobuhvatno i takvo da iz njega proisteknu jasni zaključci“ kada je reč o pitanju provociranja na izvršenje krivičnog

dela; kada procenjuju pozivanje na to da je policija podsticala na izvršenje krivičnog dela, domaći sudovi ne smeju da izvode zaključke oslanjajući se na neproverene informacije koje su u isključivom posedu tužilaštva (*Baltiņš v. Latvia*, stavovi 63–65);

- dokazi kojima se potkrepljuje tvrdnja o policijskom podsticanju na izvršenje krivičnog dela ne mogu se isključiti iz razloga javnog interesa, niti po bilo kom drugom imunitetskom osnovu (*Edwards and Lewis v. the United Kingdom*, stavovi 49–59);⁴⁰
- moraju postojati mehanizmi zaštite, kao što je mogućnost da se vodi *ex parte* postupak u kome sudija mora da odredi koja će pitanja biti izneta na celovitoj javnoj raspravi, a koji aspekti mogu biti relevantni za advokate odbrane (*Bannikova*, stav 63).

Odbrana pozivanjem na policijsku provokaciju za izvršenje krivičnog dela: nije bilo povrede prava

- ▶ Vlasti su imale valjane razloge da posumnjaju da je podnosilac predstave umešan u operaciju i na njega nije vršen pritisak da obavi posao krijumčarenja droge u kontekstu istrage koja se odvijala pod propisnim nadzorom (*Sequiera*, odl.).
- ▶ Ponude policijskih istražitelja u vezi s protivzakonitim uslugama prostitutki koje je reklamiralo preduzeće koje je podnosilac predstave predstavljale su samo jedan deo dokaznog materijala protiv tog preduzeća; štaviše, te ponude su učinjene nakon što je optuženo preduzeće već preduzelo korake za izvršenje krivičnih dela zbog kojih je donije bilo podvrgnuto krivičnom gonjenju (*Eurofinacom*, odl.).
- ▶ Sudija je primio mito od doušnika, koji je postupao u svojstvu tajnog agenta – nije bilo povrede prava s obzirom na valjan policijski osnov za pokretanje takvog tipa istrage – naime, doušnik se prvo požalio da podnosilac predstave traži mito, da bi potom bila organizovana propisna istraga kako bi se utvrdilo da doušnik možda nema neke skrivene motive, a tek potom je preduzeta istraga pod nadzorom, ali je tu istragu vodilo tužilaštvo, a ne sud (*Miliniènè*, ali vidi *Ramanauskas*).
- ▶ Policijski doušnik se „pridružio” i učestvovao u kupovini narkotika u situaciji kada je vlast već imala snimljene prethodne razgovore podnosioca predstave s trećim licem o planiranoj kupoprodaji i s obzirom da su pred domaćim sudovima temeljno istraženi navodi o policijskoj provokaciji (*Bannikova*; vidi, takođe, *Baltiņš v. Latvia*).

40 Vidi takođe, gore, Poglavlje 5.1.1, Akuzatorno načelo.

5.3.2. Pravo na ćutanje i imunitet od samooptuživanja

5.3.2.1. Opšta načela: teret i standardi dokazivanja

Pravo na ćutanje i imunitet od samooptuživanja shodno ćlanu 6 stav 1 sprećavaju tužilaštvo da pribavi dokaze tako što će kršiti volju optuženoga da ne svedoći protiv sebe samog. Pravo na ćutanje ne mođe se ogranićiti samo na neposredno priznanje nezakonitog dela, već i na svaku izjavu koja bi docnije mogla biti iskorišćena u krivićnom postupku u prilog argumentaciji tužilaštva (*Aleksandr Zaichenko v. Russia*, stavovi 52–60).

Imunitet od samooptuživanja ne štiti od davanja inkriminišuće izjave kao takve, već od pribavljanja dokaza prinudom ili kršenjem volje (*Ibrahim and Others v. the United Kingdom*).

Sudska praksa ESLJP pokazuje tri osnovna tipa situacija u kojima je za beleženo kršenje volje optuženih koji su odlučili da ne svedoće: a) obaveza da se svedoći nametnuta zakonom pod pretnjom kazne (*Saunders*); ta kategorija obuhvata i nepravilno prebacivanje tereta dokazivanja kada se od optuženoga traži da dokaže svoju nevinost; b) prinuda, koja mođe biti fizićka (*Jalloh v. Germany*, stavovi 103–123; *Ashot Harutyunyan*, stavovi 58–66) ili psihološka (*Gäfgen v. Germany*, stavovi 169–188); i c) prinuda pomoću prevare kada se koriste tehnike prikrivene, tajne istrage (*Allan v. the United Kingdom*, stavovi 45–53).

Standard dokazivanja koji se zahteva od tužilaštva da bi se dokazala krivica optuženoga mora, po pravilu, biti standard izvan razumne sumnje (*Barberà, Messegue and Jabardo*).

Pravo na ćutanje preklapa se s pretpostavkom nevinosti saglasno ćlanu 6 stav 2. Neki slućajevi razmatrani su upravo pod tim zaglavljem (*Salabiaku v. France*, stavovi 26–30), ali je većina drugih predmeta razmatrana prema prvom stavu ćlana 6 (*Funke v. France*, stavovi 41–45).

Doktrina ćetvrte sudske instance ne dopušta, po pravilu, da se po ćlanu 6 preispituje prihvatljivost dokaznog materijala (*Schenk*), sem u izuzetnim slućajevima, kao što su oni u kojima se radi o provociranju na izvršenje krivićnog dela⁴¹ ili o tome da su domaći sudovi oćigledno proizvoljno prihvatili dokaze (*Osmanoglu v. Turkey*, stavovi 47–52).

Iako se u praksi ESLJP retko dešava da se ukađe na to da je pravo na pravićno suđenje po ćlanu 6 neuslovljeno pravo, sam pristup koji primenjuje

41 Vidi takođe, gore, Poglavlje 5.3.1, Odbrana od policijskog podsticanja na izvršenje krivićnog dela.

ESLJP – barem pod zaglavljem prava na ćutanje – znatno je uslovljeniji, tako što obićno nalaže test na osnovu koga će se utvrditi da li je povređena suština tog prava. Na osnovu te analize „suštine prava“, ono što predstavlja pravićno suđenje ne mođe biti predmet jednog jedinog nepromenljivog pravila, već u izvesnoj meri zavisi od okolnosti svakog konkretnog predmeta. Zato je ponekad potreban *sui generis* test srazmernosti, posebno kada je reć o manjim prestupima, da bi se opravdao zaključak da u datom predmetu nije prekršen ćlan 6 (*O'Halloran and Francis*).

Taj test „suštine prava“ koristi tri glavna kriterijuma da se utvrdi da li su prinuda ili kršenje volje optuženog dopustivi prema ćlanu 6: a) priroda i stepen prinude koji su primenjeni za pribavljanje dokaza; b) težina javnog interesa u datoj istrazi i kađnjavanja krivićnog dela o kome je reć; c) postojanje bilo kakvih relevantnih zaštitnih mehanizama u samom postupku i naćin na koji se koristi bilo koji materijal koji je na taj naćin pribavljen (*Jalloh*, stav 117).

Opšte je pravilo da dokazi pribavljeni pod prinudom ne smeju imati presudnu ili bitnu težinu u postupku izgradnje osuđujuće presude (*Saunders*). Prihvatanje dopunskih ili nesuštinskih dokaza, osim tamo gde je reć o dokazima koji su pribavljeni zlostavljanjem, ne mora nalagati da se donese zaključak da je povređen ćlan 6, ćak i ako je reć o dokazima koji su pribavljeni kršenjem unutrašnjeg prava (*Khan*, stavovi 35–37) ili kršenjem autonomnih zahteva po Konvenciji (*Gäfgen*).⁴²

Dokazi pribavljeni mućenjem nisu ni pod kakvim okolnostima prihvatljivi, ćak ni ako ti dokazi nisu presudni ili ključni u argumentaciji protiv optuženog ako je sam ESLJP konstatovao ćinjenicu mućenja (*Yusuf Gezer v. Turkey*, stavovi 40–45).

Međutim, ćlan 6 ne nalaže uvek da se iskljuće dokazi dobijeni protivno volji optuženog ako je prinuda bila samo labavo povezana sa optuđućim dokazima na kojima se temelji osuđujuća presuda. Tako, na primer, korišćenje materijalnih dokaza koje je policija otkrila pomoću informacija dobijenih pretnjama mućenjem nije, kako je ocenjeno, protivno ćlanu 6 stav 1 u predmetu u kome je optuđeni, suoćen s težinom svih dokaza koji su protiv njega predoćeni, još jednom priznao krivicu u postupku pred domaćim sudovima u kasnijoj fazi postupka, a prinuda nije bila korišćena da bi se dokazala krivica, već da bi se spasla ųrtva zloćina (*Gäfgen*).

42 Vidi takođe, dole, Poglavlje 5.3.2.3, Intruzivni metodi istrage.

Iz sudske prakse ESLJP implicira se da policija treba da obavesti osumnjičenog o tome da ima pravo na ćutanje i imunitet od samooptuživanja. Međutim, ako vlasti to ne učine, pravičnost „suđenja u celini“ i dalje treba da bude podvrgnuta pomnoj analizi (*Ibrahim and Others v. the United Kingdom*). Čini se da je neposredni pristup advokatu jedna od mera koje mogu da isprave potencijalnu nepravičnost u takvim situacijama (*ibid.*).

Kada je osuđujuća presuda zasnovana na svedočenju dobijenom od jednog saoptuženog – a to podrazumeva tešku povredu njegovog prava na ćutanje – „pravičnost“ suđenja u odnosu na drugog optuženog može biti dovedena u pitanje (*Lutsenko v. Ukraine*, stavovi 44–53). U isto vreme, međutim, treba reći da su u praksi takvi slučajevi veoma retki.

5.3.2.2. Zakonom predviđene obaveze i pretpostavke

Konvencija, uključujući članove 3, 5 i 6, dopušta postojanje zakona koji utvrđuju „građanske obaveze“, što obuhvata dužnost da se državi pod pretnjom kazne pruže razne vrste informacija. Na primer, čovek treba da obavesti policiju o svom identitetu (*Vasileva v. Denmark*, stavovi 32–43) – što je dodatno podržano njegovom obavezom da se podvrgne hapšenju bez opiranja i bez dovođenja u pitanje autoriteta policije; to je obaveza koja, ako se prekrši, može imati negativne posledice po pritužbe podnosioca predstavlke u vezi s primenom sile po osnovu člana 3. (*Berlinski v. Poland*, stavovi 59–65); treba da prijavi prihode poreskim organima (*Allen v. the United Kingdom*, odl.); ili da dâ iskaz na suđenju u svojstvu svedoka (*Serves v. France*, stavovi 43–47).

Iako u većini pravnih sistema postoje činjenične i pravne pretpostavke, kao što su one utvrđene zakonima o striktnoj odgovornosti, one moraju imati razumne granice (*Salabiaku* stav 28).

Pod prvim zaglavljem koje se odnosi na dopustivu prinudu ili test opresije – konkretno, na prirodu i stepen prinude – više pažnje treba posvetiti slučajevima u kojima postoji neposredna prinuda, kao što je opasnost od plaćanja novčane kazne ako se lice ne odazove pozivu na svedočenje (*O'Halloran and Francis*, stav 57).

Nešto širi manevarski prostor po članu 6 postoji tamo gde je policija imala zakonom ograničen obim dejstva kada je od potencijalnog osumnjičenog zatražila da iznese precizne informacije, kao što je davanje podataka o identitetu vozača (*O'Halloran and Francis*, stav 58); obrnuta situacija bila je u slučaju u kome je od podnosioca predstavlke zatraženo da dostavi dokumente „koji bi na bilo koji način mogli biti zanimljivi za istražitelje“ (*Funke*, stav 30), gde je državi ostavljen manji manevarski prostor.

Na osnovu drugog elementa testa – „razlozi javnog interesa” – treba posebno naglasiti težinu dela koje je predmet istrage i prirodu i obim zaprećene kazne za to delo, tako da, što je zaprećena kazna blaža, može biti dopušteno više prinude po članu 6 (*O’Halloran and Francis*, stav 58); u isto vreme, ako je izrečena novčana kazna van konteksta krivičnog postupka koji je u osnovi svega, onda čak ni beznačajna novčana kazna ne može sprečiti da se donese zaključak da je povređen član 6 (*Funke*), bez obzira na konačno oslobađanje od prvobitnih optužbi (*Shannon v. the United Kingdom*, stavovi 26–40).

Kada se radi o težim krivičnim delima, iako može biti nametnuta građanska obaveza da se lice pojavi na suđenju i dâ iskaz u svojstvu svedoka radi valjanog sprovođenja pravde (*Serves v. France*, stavovi 43–47), vlast, po pravilu, ne treba da očekuje saradnju optuženog (*Funke; Shannon*, stavovi 32–41), osim kada je reč o lakšim delima (*O’Halloran and Francis*).

Imunitet od samooptuživanja (zakonske obaveze i pretpostavke): povreda prava

- ▶ Podnosioci predstavke osuđeni su da plate novčanu kaznu zato što nisu dostavili razne finansijske izveštaje (*Funke*), dokumente koji svedoče o njihovim ulaganjima (*J. B. v. Switzerland*), nisu dali iskaz istražitelju (*Shannon*) – pravo je povređeno iako su te kazne bile izrečene van konteksta krivičnog postupka koji je protiv njih vođen i bile beznačajne po vrednosti, kao i bez obzira na konačno oslobađanje od prvobitnih optužbi.
- ▶ Podnosilac predstavke bio je u zakonskoj obavezi da saraduje u vladinoj istrazi o poslovnim potezima preduzeća, i potom je bio osuđen za proneveru uz znatno oslanjanje na iskaze koje je on sam dao u toj istrazi (*Saunders*).
- ▶ Prebacivanje tereta dokazivanja – obaveza vlasnika vozila koje je učestvovalo u saobraćajnom udesu da obelodani identitet vozača (*Telfner*; vidi, međutim, *O’Halloran and Francis*).

Sudska praksa ESLJP u vezi s dopustivom prinudom prilično je komplikovana baš kada je reč o blažim prestupima, kao što su saobraćajni prekršaji, gde je raznim vidovima javnog interesa – na primer, potrebi da se osigura javna bezbednost tako što će se sprečiti prekomerna brzina vožnje – ponekad pridavan veći značaj, pa je bilo dopušteno da se teret dokazivanja gotovo potpuno prebaci na optuženog (*O’Halloran and Francis*); u nekim drugim situacijama nije bilo opravdano takvo prebacivanje tereta dokazivanja na optuženog (*Telfner v. Austria*, stavovi 15–20).

U kontekstu trećeg elementa testa – to su, konkretno, primenljiva proceduralna jemstva – glavni kriterijum jeste to da li je svedočenje bilo od presudnog i ključnog značaja za utvrđivanje krivice optuženog (*Saunders*).

Uvek će više pažnje biti posvećeno krivičnim delima koja podrazumevaju striktnu odgovornost nego delima u kojima ne postoje automatske pretpostavke (*O'Halloran and Francis*, stav 59; *Salabiaku*; stavovi 26–30).

Predvidljivost pravnog režima u kojem je svedočenje obavezno – na osnovu toga je zaključeno da je lice koje je kupilo vozilo, u izvesnom smislu, trenutkom kupovine pristalo na obavezu da svedoči u vezi s nekim saobraćajnim prekršajem u kome to vozilo bude učestvovalo – takođe je pomenuta kao relevantan činilac zahvaljujući kome je dopušteno uvesti obavezu da se svedoči (*O'Halloran and Francis*, stavovi 57–62) iako je teško shvatiti kako bi, kada se radi o nekom težem krivičnom delu, kao što je ubistvo ili bilo kakvo delo protiv drugog lica, ta veza između vlasništva nad oružjem koje je upotrebljeno i pravne obaveze da se svedoči bila uopšte održiva.

U predmetima u kojima se postupci optuženog lica mogu okvalifikovati kao čitav niz različitih, ali međusobno povezanih krivičnih dela dopušteno je prebaciti teret dokazivanja na optuženoga onda kada je reč o sekundarnom krivičnom delu: ako je van razumne sumnje dokazano da je optuženi izvršio primarno krivično delo i ako pretpostavka u odnosu na sekundarno (dopunsko) krivično delo nije nesporna (*Salabiaku*).

Takođe je dopušteno da sudija ostavi poroti mogućnost da izvede negativne zaključke iz ćutanja optuženog kao deo razloga za potvrđivanje optužnice, pod uslovom da uputi porotu u sve prethodne procesne korake koji bi mogli da joj pruže uvid u to da li su razlozi za ćutanje optuženog zaista autentični (*Beckles v. the United Kingdom*, stavovi 57–66).

U mnogim evropskim jurisdikcijama sada su uvedeni alati namenjeni otkrivanju dobiti ostvarene krivičnim delima *in rem*, uporedo s gonjenjem krivičnih dela protiv počinitelaca *in personam* – ili kao alternativa potonjem. Takvim tipom zakonske regulative zakonom se u osnovi utvrđuje nekoliko različitih pretpostavki: a) „neobjašnjeno sticanje bogatstva“ državnog službenika može se pripisati korupciji; b) imovina pojedinca koji podržava kriminalnu organizaciju smatra se imovinom koja je na raspolaganju toj kriminalnoj organizaciji (Švajcarska); c) „društvena opasnost“ od lica koje je osuđeno za određena teška krivična dela (Italija); d) sva imovina stečena i svi troškovi u periodu od šest godina pre izricanja osuđujuće presude (za određena teška krivična dela) smatraju se prihodom od kriminala (Holandija); e) „raskošan način života“ koji ne odgovara zvaničnoj zaradi ili poslovnim aktivnostima svedoči o nezakonitim prihodima (Ujedinjeno

Kraljevstvo); f) pretpostavke zasnovane na „strukturisanim bankarskim ulozima“, devijacijama regularnih bankarskih transakcija, transferi insajderskim trećim licima itd. (vidi *Riela v. Italy* [odl.], *Walsh v. the United Kingdom*, *Gogitidze and Others v. Georgia*, *Dassa Foundation v. Liechtenstein*, *Phillips v. the United Kingdom*, *Van Offeren v. the Netherlands*). Iako je ESLJP u izvesnoj meri nedosledan u svojoj sudskoj praksi kada je reč o utvrđivanju jasnog polja dejstva po osnovu Konvencije u pogledu analiziranja takve vrste predmeta – povremeno se njima bavio pod zaglavljem člana 6 stav 1 (imunitet od samooptuživanja), člana 6 stav 2 (pretpostavka nevinosti), člana 7 (kažnjavanje samo na osnovu zakona) ili člana 1 Protokola br. 1 (srazmernost mešanja u prava na imovinu) – u žiži pažnje ESLJP uvek je raspodela tereta dokazivanja i način na koji je nacionalni sud postupao s dokazima u datom procesnom kontekstu kako bi dokazao ili osporio određenu zakonsku pretpostavku.

U takvim situacijama, teret dokazivanja može se neminovno prebaciti u nekoj tački – nakon izricanja osuđujuće presude u predmetima koji obuhvataju proširenu konfiskaciju ili neposredno posle samog početka postupka u slučajevima kada je konfiskacija sprovedena bez izricanja osuđujuće presude – na osumnjičenog ili treće lice, kada se od njih očekuje da dokažu zakonitost izvora svoje imovine ili troškova. ESLJP u načelu ne nalazi nikakav problem u tim novim pristupima sprečavanju kriminala, dokle god su vlasnicima (imovine) na raspolaganju „adekvatni procesni mehanizmi zaštite“, uključujući pre svega jasne i predvidljive standarde dokazivanja (*ibid.*). Zato sa stanovišta člana 6 prihvatljiv režim obuhvata to da se teret dokazivanja prebaci na osuđeno lice od koga se očekuje da pruži dokaz zakonitosti izvora svoje imovine kada se radi o proširenoj konfiskaciji u kontekstu osuđujuće presude za dela iz oblasti organizovanog kriminala (*Phillips v. the United Kingdom* stavovi 40–47). Isti taj obrnuti teret dokazivanja može se primeniti i kada se izračunava iznos novčane kazne ili rešava o konfiskaciji pomoću analize imovine osuđenog lica ili čak analize njegovih troškova u godinama koje su prethodile krivičnom delu (*Grayson and Barnham v. the United Kingdom* stavovi 37–50).

Standard koji se traži da država primeni kada dokazuje nezakonito poreklo imovine da bi donela rešenje o konfiskaciji *in rem* može biti prilično nizak, tako da odgovara „ravnoteži verovatnoća“ (*ibid.*), mada se većina jurisdikcija strana ugovornica Konvencije opredelila za stroži standard („van razumne sumnje“ ili „intimno uverenje“ profesionalnog sudije) kod donošenja domaćeg rešenja o konfiskaciji, posebno tamo gde je u pitanju krivični, a ne parnični postupak. U svakom slučaju, čini se da razjašnjenje standarda dokazivanja i za državu i za osumnjičenog/treće lice kao vlasnika – bez ob-

zira na režim koji je na kraju odabran (tj. bez obzira na to koji će standard biti primenjen) – predstavlja ključni element za obezbeđivanje „adekvatnih procesnih zaštitnih mehanizama“ u smislu člana 6 (*ibid.*).

Načelno gledano, ne postavlja se pitanje kada se primenjuje režim konfiskacije koja nije zasnovana na osuđujućoj presudi („građansko pravno oduzimanje“, „administrativna konfiskacija“ itd.) za oduzimanje imovine lica koje se sumnjiči da je mafijaš (*Riela*), niti neki drugi sumnjivi vlasnik (*Walsh*). U isto vreme, čak i kada se naporedo primenjuju režim konfiskacije koji nije zasnovan na izrečenoj osuđujućoj presudi i redovni krivični postupak, iz predmeta *Saunders (ibid.)* može se izvesti zaključak da se nijedna informacija dobijena pod prinudom od osumnjičenog vlasnika imovine u kontekstu konfiskacije koja nije bila zasnovana na osuđujućoj presudi ne može koristiti protiv njega u docnijem krivičnom postupku. Retroaktivna i ekstrateritorijalna primena režima konfiskacije *in rem* takođe je dozvoljena u načelu, što se zasniva na uverenju da nezakonita imovina nikada nije propisno ili zakonito „stečena“, pa stoga mora biti konfiskovana bez obzira na prvobitni izvor (*mutatis mutandis, Gogitidze and Others v. Georgia*, 12. maj 2015, stav 126).

U isto vreme, u nekim izuzetnim slučajevima ESLJP je ustanovio povredu pretpostavke nevinosti na uskom osnovu specifičnih okolnosti (kao u predmetu *Geerings v. the Netherlands*, 1. mart 2007).⁴³ u kome se radilo o nepropisnom postupanju sa zakonskim pretpostavkama. Stoga se može tvrditi da, u sadašnjoj fazi razvoja, pristup ESLJP oduzimanju imovine koje je zasnovano na izrečenoj osuđujućoj presudi i njegov pristup oduzimanju imovine koje nije zasnovano na takvoj presudi još nije sasvim iskristalisan sa stanovišta zahteva prava na pravično suđenje.

Imunitet od samooptuživanja (zakonske obaveze i pretpostavke): nije bilo povrede prava

- ▶ Zakonska obaveza vlasnika vozila koje je fotografisano radarom da obelodani podatke o tome ko je upravljao vozilom u vreme prekoračenja brzine uz pretnju da mu, ako ne obelodani te podatke, preti novčana kazna – nije bilo povrede prava s obzirom na blažu prirodu prestupa i malu vrednost zaprečene kazne, kao i s obzirom na interes javnosti za osiguranje bezbednosti saobraćaja i činjenicu da je već u trenutku kupovine vozila bilo moguće predvideti primenu regulatornog režima koji uvodi obavezu svedočenja (*O'Halloran and Francis*; ali, vidi *Telfner*).

43 Vidi takođe, dole, Poglavlje 8, Pretpostavka nevinosti.

- ▶ Novčana kazna izrečena vlasniku vozila koje je prekoračilo dozvoljenu brzinu zbog toga što je istražiteljje naveo na pogrešan put jer je kao podatke o vozaču u trenutku izvršenja dela saopštio podatke nepostojećeg lica – nije bilo povrede prava, ne uzimajući u obzir samo prekoračenje brzine za koje je podnosilac predstavlke osuđen (*Weh*).
- ▶ Kazna izrečena svedoku zbog toga što je odbio da svedoči na krivičnom suđenju trećem licu, bila je opravdana razlozima valjanog sprovođenja pravde (*Serves*).
- ▶ Prebacivanje tereta dokazivanja na podnosioca predstavlke koji je na aerodromu uhvaćen s paketom narkotika u odnosu na *mens rea* krivičnog dela krijumčarenja i uvoza (sekundarna krivična dela) nije predstavljalo povredu prava pod uslovom da su i *actus reus* i *mens rea* posedovanja droge (što je primarno krivično delo) dokazani van razumne sumnje, i s obzirom na to da zakonska pretpostavka u odnosu na sekundarna dela nije bila nesporna (*Salabiaku*).
- ▶ Prebacivanje tereta dokazivanja na optuženoga radi izračunavanja vrednosti imovine obuhvaćene rešenjem o konfiskaciji u predmetu koji se odnosio na krijumčarenje droge (*Grayson and Barnham v. the United Kingdom*) ili zahtev upućen osuđenom trgovcu drogom da dokaže zakonitost izvora imovine kako bi se utvrdila vrednost obuhvaćena konfiskacijom (*Phillips*) – nije bilo povrede prava jer su i u jednom i u drugom slučaju optuženi mogli da dokažu zakonitost svoje imovine/troškova primenom standarda ravnoteže verovatnoća.
- ▶ Korišćenje „metoda analize imovine“ primenom pretpostavke nezakonitosti izvora imovine stečene u periodu od nekoliko godina pre izricanja osuđujuće presude – prebacivanje tereta dokazivanja na osuđenika nije bilo nesrazmerno, u tom smislu da nije mogao da ospori navode tužilaštva (*Van Offeren v. Netherlands*).
- ▶ Konfiskacija imovine visokih zvaničnika u situaciji kada ta imovina nije odgovarala njihovim zvaničnim prihodima, a konfiskacija je sprovedena bez izrečene osuđujuće presude (*in rem*) – zaključeno je da je tu primenljiv član 6 pod „parničnim“ zaglavljem, a prebacivanje tereta dokazivanja na podnosioca predstavlke ocenjeno je kao prihvatljivo (*Gogitidze and Others v. Georgia*).

5.3.2.3. Intruzivni metodi istrage

Tradicionalni stav ESLJP glasi da dokazi pribavljeni prinudom ne smeju imati „odlučujući“ ili „presudni“ značaj u sklapanju osuđujuće presude (*Saunders*, stavovi 67–76). Međutim, poslednjih godina ESLJP pokazuje tendenciju da čak i prihvatanje dopunskih ili nebitnih dokaza smatra faktorom koji može diskreditovati ukupnu „pravičnost“ postupka, dokle god su ti dokazi pribavljeni zlostavljanjem u smislu člana 3 (*Levinta v. Moldova*, stavovi 101–106). U takvim slučajevima nebitno je da li je dokaz bio ključni ili odlučujući za osuđujuću presudu (*Ashot Harutyunyan*, stavovi 58–66).

Osim strožeg pristupa prihvatanju optužujućih dokaza pribavljenih zlostavljanjem, sudska praksa ESLJP ne ukazuje na neku suštinsku razliku između stepena zaštite kada je prinuda rezultat obaveza propisanih zakonom (vidi gornji odeljak) i praktične prinude koja je rezultat primene intruzivnih metoda istrage (*O’Halloran and Francis*, stav 54).

Izrazito intruzivno ponašanje vlasti ne mora nužno da predstavlja kršenje imuniteta od samooptuživanja ako postoji dobar policijski osnov za to i ako se ne radi o zlim namerama, kao i sve dok postupci o kojima je reč ne predstavljaju najteži oblik kršenja člana 3. – mučenje – čak i ako mogu da predstavljaju blaži oblik zlostavljanja (*Jalloh*, stavovi 103–123; vidi, takođe, *Bogumil v. Portugal*, stavovi 43–50).

Može se ustanoviti da je došlo do povrede pravičnosti ne samo tamo gde su pred domaćim sudom dokazane činjenice zlostavljanja (ili je to dokazao ESLJP svojom zasebnom analizom) već i tamo gde u postupku pred domaćim sudovima nije odbačena ozbiljna sumnja da je bilo zlostavljanja (*Gladyshev v. Russia*, stavovi 76–80).

Izvestan stepen fizičke prinude može biti dopušten po članu 6 da bi se pribavili materijalni ili „stvarni“ dokazi, ako ti dokazi postoje nezavisno od volje optuženog – kao što je dah, urin, otisak prsta, glas, vlas kose, uzorak tkiva za analizu DNK – ali nije dopušteno izvlačiti priznanje ili materijalne (dokumentarne) dokaze dovoljno teškim narušavanjem fizičke autonomije optuženog (*Jalloh*, stavovi 103–123).

Kada se izvlače materijalni dokazi, kao što je droga, protiv volje osumnjičenog, medicinski razlozi i medicinske procedure za taj postupak moraju pretegnuti nad policijskim osnovama kako bi se sve odvijalo u skladu sa članom 6 (*Bogumil*).

Imunitet od samooptuživanja (intruzivni metodi istrage): povreda prava

- ▶ Prisilno davanje emetika (sredstava za povraćanje) podnosiocu predstavlja kako bi se pribavili materijalni dokazi krivičnog dela (droga) ispumpavanjem stomaka, na način koji je i sam po sebi predstavljao povredu člana 3 (*Jalloh*; ali vidi, takođe, *Bogumil*).
- ▶ Prihvatanje inkriminišućih iskaza trećeg lica dobijenih mučenjem usled koga je ceo postupak bio nepravičan, bez obzira na to da li je taj dokaz bio odlučujući za obezbeđivanje osuđujuće presude (*Kaciu and Kotorri v. Albania*).
- ▶ Negativni zaključci koje je porota izvukla iz ćutanja optuženog kao jedan od razloga zbog kojih je on bio osuđen, s obzirom da je sudija propustio da poroti izda uputstva o određenim procesnim koracima koji su mogli da joj omoguće da zaključi kako su razlozi za ćutanje optuženog bili autentični (*Beckles*; ali vidi takođe i nešto tradicionalniji pristup nesuštinskim dokazima u predmetu *Gäfgen*).
- ▶ Negativni zaključci izvedeni iz ćutanja optuženog koji nije imao pravnog zastupnika tokom početnog saslušanja, neposredno po hapšenju, a što je docnije korišćeno kao osnova za osuđujuću presudu (*John Murray*).
- ▶ Priznanje dobijeno neposredno po hapšenju u okolnostima zastrašivanja i bez prava na pristup advokatu (*Magee v. the United Kingdom*).
- ▶ Uskraćivanje mogućnosti pristupa advokatu (zasnovano na zakonskoj odredbi) u ranoj fazi saslušavanja osumnjičenog za terorizam (*Salduz v. Turkey*; ali vidi *Ibrahim and Others v. the United Kingdom*).
- ▶ Priznanje dobijeno od svedoka u odsustvu advokata i potonja osuđujuća presuda doneta uglavnom na toj osnovi (*Shabelnik*).
- ▶ Podnosilac predstavlja nije imao mogućnost da stupi u kontakt sa advokatom pre no što je dao izjavu o „predaji i priznanju“ dok je bio u policijskom pritvoru, a potonji činilac je bio odlučujući uprkos tome što podnosilac predstavlja nije imao zvanični status osumnjičenog kada je davao priznanje (*Turbylev v. Russia*).
- ▶ Osuđujuća presuda zasnovana na izjavi koju je „pod zakletvom“ dao svedok u policijskom pritvoru, bez pravne pomoći i bez propisnog upozorenja u vezi s pravom na ćutanje (*Brusco*).

- ▶ Korišćenje doušnika koji se u ćeliju podnosioca predstavke zadržanog u istražnom pritvoru infiltrirao kao zatvorenik „cimer“ da bi pribavio dokaze o pljački koju je podnosilac predstavke navodno počinio – pravo je povređeno time što je glavovina priznanja podnosioca predstavke bila isprovocirana upornim ispitivanjem za koje je doušnika prethodno obučio istražitelj (*Allan*; međutim, vidi *Bykov* za manje stroge standarde kada je van konteksta zatvora primenjeno slično lukavstvo).

Član 6 ne dopušta da se kao dokazni materijal koristi priznanje dobijeno tokom saslušanja sprovedenog u okolnostima zastrašivanja neposredno po hapšenju ili u situaciji kada je optuženom bio uskraćen pristup advokatu (*John Murray*), sem u slučaju da optuženi nije uložio razumne napore/ispoljio znatnu marljivost da sazna svoja procesna prava kada je davao priznanje (*Zhelezov v. Russia*, odl.; *Latimer v. the United Kingdom*, odl.).⁴⁴

Zakonska ograničenja pristupa advokatu u veoma ranim fazama postupka, kao što je faza koja nastupa neposredno po hapšenju, mogu imati za posledicu povredu člana 6 stavovi 1 i 3, tačka c) (*Salduz v. Turkey*), naročito ako ta ograničenja dodatno pogoršavaju ionako sumnjiv činjenični osnov u kombinaciji s navodnim zlostavljanjem i potonjim priznanjima (*Turbylev v. Russia*).⁴⁵

Nije uvek sasvim jasno da li se neko lice ispituje u svojstvu svedoka ili u svojstvu osumnjičenog zato što osumnjičeni ima pravo da čuti, dok svedok to pravo nema. Kada analizira takve slučajeve, ESLJP uzima u obzir ne samo formalno svojstvo saslušavanog lica već i činjenične okolnosti tog saslušanja da bi utvrdio da li je lice o kome je reč razumno moglo da se smatra potencijalnim osumnjičenim, jer u tom slučaju ono takođe polaže pravo na ćutanje (*Brusco v. France*, stavovi 44–55).

Nikakav pritisak ne bi smeo da se vrši na lice koje nema pravnog zastupnika kako bi se od njega dobilo priznanje, čak ni ako to lice još nema formalni status osumnjičenog na spornom saslušanju (*Shabelnik v. Ukraine*, stavovi 51–60).

Priznanje dobijeno uz pretnju mučenjem (a ne stvarnim zlostavljanjem) ili materijalni dokaz pribavljen kao neposredna posledica tog priznanja

⁴⁴ Vidi takođe, dole, Poglavlje 9.2, Pravno zastupanje ili lična odbrana.

⁴⁵ Vidi takođe, dole, Poglavlje 9.2, Pravno zastupanje ili lična odbrana.

(doktrina „plodova otrovnog drveta“, tj. dokaza izvedenih iz nezakonito pribavljenih dokaza) može predstavljati povredu prava na ćutanje ako su to priznanje ili taj materijalni dokaz imali odlučujuću ili ključnu ulogu u osuđujućoj presudi (*Gäfgen*).

Osuđujuće presude zasnovane na iskazima svedoka kada su ti iskazi dobijeni mučenjem ili pretnjom mučenjem takođe mogu predstavljati povredu člana 6 u odnosu na optuženog (*Osmanağaođlu v. Turkey, Lutsenko*, stavovi 44–53).⁴⁶

Imunitet od samooptuživanja (zakonske obaveze i pretpostavke): nije bilo povrede prava

- ▶ „Izvlačenje“ droga skrivenih u telu – relevantnu odluku doneli su lekari, a ne policajci – u situaciji kada ta droga nije predstavljala suštinski značajan dokaz u datom predmetu, a pritom se vodilo računa o obavezi da se zaštiti zdravlje podnosioca predstavke (*Bogumil*; ali vidi *Jalloh*).
- ▶ Priznanje dato pod pretnjom mučenjem koje je sudsko veće na kraju isključilo iz dokaznog materijala – dok neki drugi materijalni dokazi koji su prikupljeni i korišćeni kao neposredni rezultat spornog priznanja nisu bili isključeni – nije bilo povrede prava s obzirom na činjenicu da je taj materijalni dokaz imao samo dopunski, nesuštinski uticaj na osuđujuću presudu (*Gäfgen*).
- ▶ Ispitivanje osumnjičenih neposredno posle pokušaja terorističkog napada u hitnim „bezbednosnim saslušanjima“ pre no što su oni imali pristup pravnom savetu advokata – nije bilo povrede prava jer se tu radi o „imperativnim razlozima“ za ograničenja u kombinaciji sa odgovarajućim procesnim mehanizmima zaštite na samom suđenju (*Ibrahim and Others v. the United Kingdom*; ali vidi *Salduz*).
- ▶ Priznanje dobijeno neposredno posle hapšenja iskorišćeno je da bi se delimično utemeljila osuđujuća presuda, a optuženi nije ispoljio najbolje napore/znatnu revnost da se upozna sa svojim procesnim pravima, uključujući i pravo na advokata (*Zhelezov*, odl.; *Latimer*, odl.).

46 Vidi takođe, dole, Poglavlje 9.3, Ispitivanje svedoka.

- ▶ Korišćenje tajno snimljenih dodatnih dokaza kojima je potkrepljena osuđujuća presuda – nije bilo povrede prava uprkos činjenici da su ti dokazi pribavljeni kršenjem postupka koji je predviđen u unutrašnjem pravu i kršenjem prava podnosioca predstavke na poštovanje njihovog privatnog života, saglasno članu 8 (*Schenk; Khan*).
- ▶ Kanabis pronađen za vreme delimično nepropisnog pretresa, izvršenog bez naloga, što je između ostalog podrazumevalo i upad na privatni posed podnosioca predstavke – nije bilo povrede prava jer je kanabis predstavljao odlučujući dokaz za konačnu osuđujuću presudu (*Lee Davies*).
- ▶ Korišćenje doušnika da bi se podnosilac predstavke na prevaru naveo da prizna da je organizovao ubistvo i da bi se dobila dodatna priznanja kojima on sam sebe optužuje – nije bilo povrede prava uprkos činjenici da su ta dodatna priznanja predstavljala odlučujući dokaz za njegovu konačnu osudu za pokušaj ubistva (*Bykov*; ali vidi takođe *Allan, gde su primenjeni stroži standardi za sličnu prevaru izvedenu u zatvorskom okruženju*).

Tajno praćenje ili korišćenje tajnih snimaka ne predstavlja samo po sebi povredu člana 6, čak ni kada je reč o radnjama koje mogu kršiti domaće zakone ili član 8, sve dok dokazi koji su na taj način pribavljeni nisu iskorišćeni u odlučujućoj ili presudnoj meri za donošenje osuđujuće presude protiv okrivljenog lica (*Khan*, stavovi 35–37).

Slično tome, dokazi prikupljeni zahvaljujući delimično nepropisnom pretresu ne moraju predstavljati povredu člana 6 čak ni kada su odlučujući za osuđujuću presudu. Nije suština u tome da li su dokazi prihvatljivi po unutrašnjem pravu, nego su bitne procesne mogućnosti koje optuženi ima na raspolaganju da na osnovnom suđenju i u žalbenom postupku ospori način na koji su dokazi pribavljeni i korišćeni (*Lee Davies v. Belgium*, stavovi 40–54).⁴⁷

Korišćenje tajnog doušnika koji prevarom navede optuženog na priznanje – čak ni kada to priznanje predstavlja odlučujući dokaz u datom predmetu – nije nespojivo s pravom na ćutanje, sve dok je to priznanje dobijeno u kontekstu javne aktivnosti (*Bykov*, stavovi 94–105; *Heglas v. the Czech Republic*, stavovi 89–93) i van zatvora (*Allan*, stavovi 42–47). U isto

47 Vidi takođe, gore, Poglavlje 5.2.1, Usmena rasprava i lično prisustvo; i Poglavlje 5.2.2, Delotvorno učešće.

vreme, prevara osumnjičenog u istrazi može se koristiti samo za dobijanje dokaza o već učinjenom krivičnom delu, a ne za to da osumnjičeni izvrši novo krivično delo.⁴⁸

5.3.3. Opasnost od flagrantnog uskraćivanja pravde u inostranstvu

ESLJP je u svojoj sudskoj praksi priznao da opasnost od flagrantne povrede pravičnog suđenja u inostranstvu nameće državi pozitivnu obavezu po članu 6 da ne izruči ili ne protera podnosioca predstavke koji je osumnjičen za neko krivično delo (*Mamatkulov and Askarov*).

U isto vreme, teret i standard dokazivanja na osnovu koga podnosilac predstavke treba da dokaže da postoji ta opasnost veoma je zahtevan. U predmetu *Mamatkulov and Askarov*, proterivanje podnosioca predstavke u Uzbekistan nije ocenjeno kao tursko kršenje člana 6 uprkos činjenici da su podnosioci predstavke na kraju u Uzbekistanu osuđeni, a da im prethodno nije omogućen pristup advokatu i da je suđenje bilo zatvoreno za javnost.

Kada se podnosilac predstavke suočava sa izručenjem u drugu zemlju koja je strana ugovornica Konvencije, pretpostavlja se da će on u toj zemlji imati pravično suđenje, pre svega s obzirom na to da postoje pravni lekovi kao zaštita od bilo kakve nepravichnosti, uključujući i moguću predstavku po Evropskoj konvenciji za zaštitu ljudskih prava i osnovnih sloboda (*Stapleton v. Ireland*, odl.).

ESLJP je prvi put ustanovio povredu člana 6 pod ovim zaglavljem u kontekstu deportacije u predmetu *Othman (Abu Qatada) v. the United Kingdom* (stavovi 258–287) s obzirom na opasnost da na mogućem budućem ponovnom suđenju podnosiocu predstavke budu prihvaćeni kao optužujući oni dokazi koji su u Jordanu dobijeni mučenjem trećih lica. Test opasnosti od flagrantnog uskraćivanja pravde prevazilazi obične neregularnosti ili nepostojanje mehanizama zaštite u sudskom postupku, kao što su one nepravilnosti koje bi mogle nastupiti u nekoj zemlji potpisnici Konvencije. Ono što je ovde potrebno jeste povreda načela pravičnog suđenja koja je do te mere suštinska da zapravo predstavlja poništenje ili razaranje same suštine prava zajemčenih članom 6 (*Othman (Abu Qatada)*, stav 260).

48 Vidi takođe, gore, Poglavlje 5.3.1, Odbrana od policijskog podsticanja na izvršenje krivičnih dela.

Zaključci izvedeni u predmetu *Othman (Abu Qatada)* (stavovi 258–287) dodatno su razrađeni u predmetu *El Haski v. Belgium* (stavovi 90–99), gde je potvrđeno da onda kada pravosudni sistem neke države koja nije strana ugovornica Konvencije ne nudi nikakva sadržajna jamstva nezavisnog, nepristrasnog i temeljnog ispitivanja navoda o mučenju i nečovečnom ili ponižavajućem postupanju, podnosilac predstavke ne mora da dokazuje da u konkretnom slučaju postoji individualizovana opasnost, kao i da bi bilo nepravično nametnuti mu išta veće breme dokazivanja (stav 88).

Poglavlje 6.

Pravičnost i sudsko odlučivanje

6.1. OBRAZLOŽENA ODLUKA

Pravo na obrazloženu odluku vuče koren iz jednog uopštenijeg načela koje je utvrđeno Konvencijom, onoga koje štiti pojedinca od proizvoljnosti; odluka domaćih sudova treba da sadrži razloge koji su dovoljni da odgovore na suštinske aspekte činjenične i pravne, supstancijalne i procesne – argumentacije stranaka u sporu (*Ruiz Torija v. Spain*, stavovi 29–30).

Obrazložena odluka: povreda prava

- ▶ Propust domaćih sudova da odgovore na argument podnosioca predstavke o tome da je žalba koju je izjavila druga stranka u sporu oko zakupa sigurno bila podneta nakon isteka roka (*Ruiz Torija*).
- ▶ Propust apelacionog suda da utvrdi da li je robni žig podnosioca predstavke bio „etabliran“, dok se prvostepeni sud bavio tim pitanjem i na toj osnovi doneo odluku u korist podnosioca predstavke (*Hiro Balani v. Spain*).
- ▶ Ni u konkretnoj odluci, kao ni u celokupnoj sudskoj praksi domaćih sudova nije razrađen pojam „izuzetnih okolnosti“, čije bi postojanje trebalo da, po zakonu, dokaže podnosilac predstavke da bi mogao tražiti da bude vraćen u članstvo advokatske komore po isteku zakonskog ograničenja od 10 godina (*H. v. Belgium*).

- ▶ Kratkoća obrazloženja odluke o pravu podnosioca predstavke na invalidsku penziju, kojom je dosuđena samo delimična invalidnina uprkos činjenici da je istovremeno utvrđeno kako se zdravstveno stanje podnosioca predstavke pogoršava (*Hirvisaari*).
- ▶ „Nepouzdana doneta osuđujuća presuda“ zasnovana isključivo na osnovu prepoznavanja koje su organizovale vlasti i tokom koga se optuženi razlikovao od ostalih postrojenih lica po tome što je nosio plavu masku, dok su svi ostali imali crne maske na licu (*Laska and Lika v. Albania*).
- ▶ Domaći okružni sudovi koji sude kao poslednja instanca u predmetima vezanim za kolektivno otpuštanje nedosledno tumače zakon (*Štefaničá and others*).
- ▶ Neadekvatna su procesna jemstva koja je trebalo da omoguće optuženome da sagleda razloge zbog kojih je porota donela osuđujuću presudu, u situaciji kada nije bilo detaljne optužnice i kada porotnicima nisu data uputstva ni pitanja (*Taxquet v. Belgium* [VV]).
- ▶ Prvostepeni sud je svoju presudu, između ostalog, zasnovao na jednom međunarodnom ugovoru za koji nije bliže objasnio nikakve relevantne okolnosti i nije naveo državljanstvo podnositeljke predstavke (*Tatishvili v. Russia*).
- ▶ Domaći sud je produžio rok u kome su vlasti mogle da izjave reviziju pred višim sudom, a da pritom nije ni na koji način obrazložio tu svoju odluku (*Agurdino S. R. L. v. Moldova*).

Iako je reč o pravu koje se povremeno analizira sa stanovišta „pravičnosti“ postupka (*Hirvisaari*, stavovi 30–33), ono u strukturnom smislu takođe spada u pojam prava na pristup sudu zato što je i za jedno i za drugo pravo potrebno da se reše činjenična i pravna pitanja koja u određenom predmetu pokreće stranka (*Chevrol*).⁴⁹

Svrha prava na obrazloženu odluku jeste da se strankama dokaže da je njihova argumentacija stvarno saslušana (*Fomin v. Moldova* stavovi 22–34). Osim toga, obrazložena odluka pruža stranci o kojoj je reč mogućnost da izjavi žalbu na tu istu odluku, kao i mogućnost da zatraži da odluku preispita apelacioni organ. Jedino ako je odluka obrazložena može postojati javni nadzor nad sprovođenjem pravde (*Suominen v. Finland*, stavovi 25–38).

⁴⁹ Vidi takođe, gore, Poglavlje 3.1.1, Supstancijalne prepreke za pristup sudu.

Prema tome, pravo stranke da njena argumentacija bude saslušana ne odnosi se samo na mogućnost da se sudu dostave podnesci već i na odgovarajuću dužnost suda da u svom obrazloženju dokaže da je prihvatio ili odbacio sve razloge koji su bili navedeni u tom podnesku. Ta obaveza suda uvek podleže odredbi kojom je utvrđeno da sud može smatrati za nepotrebno da odgovori na argumentaciju ako je očigledno beznačajna, neutemeljena, uvredljiva ili iz nekog drugog razloga neprihvatljiva, na osnovu jasnih zakonskih odredaba ili dobro utvrđene sudske prakse u odnosu na sličan tip argumentacije (*Fomin v. Moldova* stavovi 22–34).

U celini gledano, svaka odluka bi trebalo da bude jasna i da omogući svakoj zainteresovanoj strani da shvati zbog čega sud zastupa određeno stajnište (*Seryavin and others v. Ukraine*, stavovi 55–62).

Takođe moraju biti navedeni razlozi za ponovno pokretanje postupka ili za produžetak procesnih privilegija drugoj stranci (*Agurdino S. R. L. v. Moldova* stavovi 18–36).

U skladu s ustaljenim pristupom doktrini „četvrtе sudske instance“, oduvek se smatralo da član 6 ne dopušta pritužbe koje bi se odnosile na nadležnost domaćih sudova u domenu utvrđivanja činjenica i sprovođenja relevantnih zakonskih odredaba u tom smislu da bi se u takvim pritužbama navelo da su domaći sudovi doneli pogrešnu odluku (*Karalevičius*, odl.). Zbog toga je test obrazložene odluke znatno redukovan u tom smislu da se svodi na kvantitativnu, a ne na kvalitativnu procenu: dokle god su neki razlozi navedeni, predmetna odluka bi u načelu bila kompatibilna s članom 6 (*García Ruiz v. Spain*, stavovi 26–30). Samo u nekoliko sasvim izuzetnih slučajeva, prema tradicionalnom pristupu, ESLJP se nije suočio s potpunim nepostojanjem navedenih razloga, nego sa očiglednom nekoherentnošću tih razloga (*Tatishvili v. Russia*, stavovi 59–63; *Antică and „R“ company v. Romania*, stavovi 32–39), što je protumačio kao još jedan primer proizvoljnosti. Međutim, ima već nekoliko godina kako je ESLJP odstupio od tog ranije ustaljenog kvantitativnog pristupa članu 6 i kako sve češće analizira i kvalitet sudske odluke i sa činjeničnog i s pravnog aspekta.⁵⁰

Pravo na obrazloženu odluku ne zahteva da se u presudi detaljno odgovori na svaki argument koji iznesu stranke u postupku; osim toga, to pravo dopušta višim sudovima da samo podrže razloge koje su niži sudovi naveli kao obrazloženje, bez potrebe da ih ponavljaju (*Hirvisaari*, stav 32).

50 Vidi takođe, dole, Poglavlje 6.2, Nepouzdana dokazi; kao i Poglavlje 6.3, Nedosledna domaća sudska praksa.

Apelacioni sud može da ispravi to što nisu navedeni razlozi u prvom stepenu (*Hirvisaari*). Isto tako i obrnuto, veoma kratko obrazloženje dato za odluku da se ne dopusti da se uloži žalba – uz isticanje da se viši sud u potpunosti oslanja na zaključke nižeg suda – ne znači da je prekršeno pravo na obrazloženu odluku (*Gorou [No. 2]*, stavovi 38–42).

Razlozi ne moraju biti navedeni u nekom određenom (pismenom) obliku. Sasvim je prihvatljivo da sud iznese svoje razloge izvesno vreme posle donošenja odluke, sve dok se time ne poriče pravo podnosiocu predstavke da delotvorno ostvari svoje pravo na izjavljivanje žalbe (*Hadjianastasiou; Jodko*, odl.).⁵¹

Ako u presudi koju je donela porota nisu navedeni razlozi, to se može opravdati onda kada se ti razlozi mogu utvrditi iz drugog materijala datog predmeta, konkretno iz optužnice i iz pitanja i uputstava koje je predsednik veća uputio poroti (uporedi *Taxquet v. Belgium [VV]* i *Judge v. the United Kingdom*, odl.).

Obrazložena odluka: nije bilo povrede prava

- ▶ Domaći sudovi naveli su sasvim kratko obrazloženje u pogledu činjenica u predmetu u kome je podnosilac predstavke bezuspešno tvrdio da je obavio izvesne plaćene usluge za tuženu stranku u parničnom postupku, dok su viši sudovi podržali zaključke koje je donela prva sudska instanca (*García Ruiz*).
- ▶ To što u presudi koju je donela porota nije navedeno obrazloženje uravnoteženo je procesnim jemstvima, nije bilo povreda prava s obzirom na to da su razlozi mogli da se izvedu iz obraćanja stranaka i iz uputstava koja je predsedavajući sudskom veću dao poroti, kao i s obzirom na to da je sam sudija prihvatio obavezu da poroti objasni pravne okolnosti, pa je mogao saopštiti da nema potrebe da se nastavlja taj postupak (*no case to answer*) (*Judge*, odl.).

6.2. NEPOUZDANI DOKAZI

Kada je osuđujuća presuda u bitnoj ili odlučujućoj meri zasnovana na dokazima koji su pribavljeni nepravično sa stanovišta autonomnih načela

⁵¹ Vidi takođe, gore, Poglavlje 3.1.2, Procesne prepreke za pristup sudu; kao i Poglavlje 5.2.4, Javna priroda sudske odluke.

utvrđenih u članu 6 – na primer, priznanje je dobijeno kršenjem imuniteta od samooptuživanja – postupak je nepravičan.⁵²

Međutim, oslanjanje domaćih sudova na dokaze pribavljene kršenjem nekog drugog člana Konvencije (na primer člana 8) ne mora nužno negativno da utiče na pravičnost postupka po članu 6 (*Khan*, stavovi 34–40; *Bykov*, stavovi 94–105). U isto vreme, korišćenje dokaza pribavljenih na način koji predstavlja teško kršenje člana 3 verovatno će biti ocenjeno kao povreda člana 6, posebno ukoliko se tu radilo o mučenju.

Saglasno načelu supsidijarnosti i doktrini koju to načelo implicira i po kojoj ESLJP ne može da postupa kao sud četvrte instance u pitanjima koja se odnose na član 6, korišćenje dokaza pribavljenih kršenjem unutrašnjih supstancijalnih ili procesnih pravila nije samo po sebi suprotno zahtevu za „pravičnost“. Kada se sudovi oslanjaju na nezakonito pribavljene dokaze, ESLJP proverava sledeće: a) da li je „nezakonitost“ u smislu unutrašnjeg prava koincidirala s „nepravičnošću“ u autonomnom smislu Konvencije i b) da li je podnosilac predstavke imao mogućnost da pokrene to pitanje pred domaćim sudovima (*Schenk v. Switzerland*, stavovi 47–51; *Heglas*, stavovi 89–93).

Slično tome, pitanja procene činjenica, koja mahom proističu iz navodne nepouzdanosti dokaza, ESLJP gotovo uvek prepušta diskrecionom pravu odlučivanja domaćeg sudije. Kada postoje ozbiljne sumnje u pogledu kvaliteta dokaza koje je u krivičnim predmetima iznelo tužilaštvo, ESLJP uzima u obzir procesna jemstva koja se odnose na pribavljanje i razmatranje takvih dokaza, ali ih on sam ne ocenjuje ponovo (*Cornelis v. the Netherlands*, odl.).

Samo u sasvim izuzetnim slučajevima ESLJP je bio spreman da zaključi kako je neki dokaz, suprotno stanovištu koje je zauzeo domaći sud, bio sasvim nepouzdan zbog sumnjivih okolnosti u kojima je pribavljen (*Lisića v. Croatia*, stavovi 47–62). U predmetu *Laska and Lika v. Albania* (stavovi 63–72) npr. osuđujuća presuda izrečena podnosiocu predstavke bila je zasnovana na rezultatima identifikacije osumnjičenih koje je organizovala policija tako što je stojeći u vrsti podnosilac predstavke nosio belo-plavu kapuljaču s maskom (identičnu onoj koju su nosili navodni kriminalci), dok su sva ostala lica koja su stajala u istoj vrsti za prepoznavanje nosila crne maske. U takvim okolnostima bilo je sasvim prirodno da žrtva identifikuje podnosioca predstavke kao počinioa. ESLJP je zaključio da prepoznavanje organizovano na taj način nije moglo da ima nikakvu dokaznu vrednost, pa je samim tim cela osuđujuća presuda bila sasvim neverodostojna. Međutim, takvi slučajevi su izuzetno retki i sem ispitivanja predmeta u kojima

52 Vidi takođe, gore, Poglavlje 5.3.2, Pravo na ćutanje i imunitet od samooptuživanja.

je policija provocirala i podsticala neko lice na izvršenje krivičnog dela,⁵³ po pravilu, nijedna druga kategorija predmeta ne nalaže da ESLJP, po osnovu člana 6, preispituje činjenice koje su utvrdili domaći sudovi.

Nepouzdana dokazi: povreda prava

- ▶ Važni dokazi (koji nisu bili posredni) pribavljeni su tokom pretresa vozila izvršenog bez naloga i bez prisustva osumnjičenog ili njegovog advokata, a policija nije dokazala da je bilo neophodno da postupi tako hitno, naročito ako se ima u vidu da je identitet počinitelca bio poznat i da traženi dokazi nisu po svojoj prirodi bili takvi da su mogli da nestanu (*Lisica v. Croatia*).
- ▶ Dokazi su navodno bili podmetnuti u automobil podnosioca predstavke, a relevantni činoci bili su policijsko zlostavljanje po hapšenju, kao i pretres automobila jedan sat nakon hapšenja, činjenica da nisu obavljani administrativni poslovi radi dokumentovanja hapšenja, kao i propust domaćih sudova da razmotre relevantne pritužbe (*Layijov v. Azerbaijan*).
- ▶ Vlasti nisu brižljivo razmotrile verodostojnost iskaza svedoka koji je bio strani državljanin, niti su te iskaze potkrepile dovoljnim (verodostojnim) dokazima (*Tseber v. Czech Republic*).

Nepouzdana dokazi: nije bilo povrede prava

- ▶ Korišćeni su dokazi dobijeni od svedoka koji se nagodio s tužilaštvom kako bi dobio imunitet – nije bilo povrede prava s obzirom na to da je podnosiocu predstavke pruženo dovoljno mogućnosti da ospori te dokaze, a sudovi su veoma detaljno razmatrali njihovu prihvatljivost (*Cornelis v. the Netherlands*, odl.).
- ▶ Uprkos tome što su neki dokazi pribavljeni u pretresu koji je izvršen na osnovu nezakonitog naloga (u odvojenom krivičnom postupku), pravo po Konvenciji nije prekršeno s obzirom na to da su domaći sudovi veoma brižljivo razmotrili pritužbe podnosioca predstavke i razloge javnog interesa za borbu protiv krivičnih dela u vezi s narkoticima (*Prade v. Germany*).

53 Vidi takođe, gore, Poglavlje 5.3.1, Odbrana od policijskog podsticanja na izvršenje krivičnog dela.

6.3. NEDOSLEDNA DOMAĆA SUDSKA PRAKSA

Član 6 suštinski se bavi time da li je podnosiocu predstavke pruženo dovoljno mogućnosti da iznese svoj predmet i da ospori dokaze koje smatra lažnima, a ne time da li su domaći sudovi doneli ispravnu ili pogrešnu odluku (*Karalevičius v. Lithuania*, odl.). U skladu s načelom supsidijarnosti, član 6 ne dopušta da ESLJP deluje kao četvrta sudska instanca – da ponovo utvrđuje činjenice datog predmeta ili da preispituje navodna kršenja unutrašnjeg prava (*Bernard v. France*, stavovi 37–41).

Države su i dalje slobodne da primenjuju krivično pravo na svaki postupak (u meri u kojoj time ne krše druga prava zaštićena Konvencijom), kao i da utvrde sastavne činioce krivičnog dela koje na taj način nastaje. Iz toga sledi da nije uloga ESLJP da diktira sadržaj unutrašnjeg krivičnog prava, uključujući i to da li optuženome treba da bude na raspolaganju bilo koja određena odbrana (*G. v. the United Kingdom*, odl., stavovi 28–30).

Međutim, poslednjih godina se u nekoliko prilika dogodilo da je ESLJP ustanovio kršenje prava po članu 6 zbog toga što su u okviru jednog istog apelacionog suda donošene konfliktne sudske odluke (*Tudor Tudor v. Romania*, stavovi 26–33) ili zbog toga što su različiti okružni sudovi odlučivali u žalbenom postupku (*Ştefănică and others v. Romania*, stavovi 31–40), naglašavajući pritom da je „istinska i davnašnja” priroda nepodudarnosti o kojima je ovde reč suprotna načelu pravne sigurnosti u širokom značenju tog pojma. Osim toga, ESLJP je utvrdio da je za postizanje konzistentnosti zakona potrebno da prođe izvesno vreme, pa se stoga periodi konfliktne sudske prakse mogu tolerisati kao periodi u kojima se ne podriava načelo pravne sigurnosti (*Albu and others v. Romania*, stav 42). U isto vreme, Veliko veće je nedavno naglasilo da svaki pravni poredak treba da, po Konvenciji, omogući postojanje mehanizma za podsticanje pravne sigurnosti, iako nije zadatak samog ESLJP po članu 6 da poredi različite odluke domaćih sudova kao takve – osim u predmetima u kojima se radi o očiglednoj proizvoljnosti (*Nejdet Şahin and Perihan Şahin v. Turkey* [VV], stavovi 59–96).

Postojanje nekoliko vrhovnih sudova – koji ne podležu uobičajenoj hijerarhiji sudova u pravnom poretku – ne može nalagati da se primeni mehanizam vertikalnog preispitivanja potencijalno različitih pravnih pristupa za koje se ti sudovi opredeljuju. Stoga je ESLJP pokušao da izbegne da se bavi pitanjem organizacije pravnih sistema u stranama ugovornicama. Odgovornost za konzistentnost domaćih sudskih odluka snose domaći

sudovi, i svako intervenisanje ESLJP u tom smislu mora biti samo izuzetak (*Nejdet Şahin and Perihan Şahin v. Turkey [VV]*).

Postojanje divergentnosti odluka u praksi ne može se smatrati povredom člana 6 ako viši sud bez odlaganja (npr. u roku od godinu dana) primeni delotvoran metod usklađivanja kako bi objedinio tu divergentnu praksu (*Albu and others v. Romania, stavovi 35–44*).

Međutim, istinske i davnašnje varijacije u praksi najvišeg suda mogu same po sebi biti suprotne načelu pravne sigurnosti, što je načelo koje se u Konvenciji podrazumeva i koje predstavlja jedan od osnovnih elemenata vladavine prava (*Vrabec v. Slovakia, stav 27*). Konačno, ESLJP je takođe prihvatio da predmeti u kojima se radi o tome da su dva domaća suda – svaki u okviru svoje nadležnosti – donela divergentne, ali ipak obrazložene i racionalne zaključke u pogledu istog pravnog pitanja pokrenutog u sličnim činjeničnim okolnostima, predstavljaju neminovnost i, kao takvi, nisu povreda člana 6 Konvencije (*Stoilkovska v. "the former Yugoslav Republic of Macedonia", stav 46*).

Nedosledna domaća sudska praksa: povreda prava

- ▶ U kontekstu restitucije nacionalizovane imovine, odsustvo zakonodavne koherentnosti i konfliktna sudska praksa u tumačenju nekih aspekata zakonodavstva pred najvišim sudom, što je stvorilo opštu atmosferu nepostojanja pravne sigurnosti – bila je povreda prava zato što nema mehanizama pomoću kojih bi se pred Vrhovnim sudom rešavala kolizija između odluka koje su doneli niži sudovi (*Tudor v. Romania*).
- ▶ Ustavni sud je propustio da se pozabavi nedoslednošću jurisprudencije vrhovnog suda u predmetima koji se tiču restitucije imovine (*Vrabec v. Slovakia*).

Nedosledna domaća sudska praksa: nije bilo povrede prava

- ▶ Visoki sud je hitno razmatrao pitanje o platama državnih službenika i dao je nedvosmislena uputstva za ispravno tumačenje zakona, čime je delotvorno otklonio postojeću neusaglašanost i omogućio da domaći sudovi na jednoobrazan način tumače zakon (*Albu and others v. Romania*).

- ▶ Vrhovni upravni sud i Upravni vojni sud (najviše sudske instance u sistemu upravnog i vojnog sudstva koje u Turskoj postoje i nemaju zajedničku najvišu sudsku instancu) doneli su različite presude u sličnim predmetima koji su se odnosili na dve žrtve jedne iste avionske nesreće – nije bilo povrede prava s obzirom na to da su postupci koji su pred njima vođeni bili pravični i da odluke nisu bile proizvoljne (*Nejdet Şahin and Perihan Şahin v. Turkey*).
- ▶ Odbijanje da se sledi domaća sudska praksa u pogledu primene jurisprudencijskih načela Evropskog suda za ljudska prava (*Salduz v. Turkey*)⁵⁴ – nije bilo povrede prava s obzirom na to da je ta odluka bila u dovoljnoj meri obrazložena (*Borg v. Malta*).

54 Vidi takođe, gore, Poglavlje 5.3.2, Pravo na ćutanje i imunitet od samooptuživanja; i dole, Poglavlje 9.2, Pravno zastupanje ili lična odbrana.

Poglavlje 7.

Suđenje u razumnom roku

Ključni pojmovi i načela

Koliki je „razuman“ rok procenjuje se na osnovu kumulativnog testa koji obuhvata tri glavna kriterijuma (*Pretto and others*, stavovi 30–37):

- ▶ priroda i složenost predmeta;
- ▶ ponašanje podnosioca predstavke;
- ▶ ponašanje vlasti.

7.1. OPŠTA NAČELA

To pravo proističe kako iz formulacije člana 6 Konvencije, tako i iz načela delotvornosti (*H. v. France*, 1989).

Član 6 je potpuno autonoman u odnosu na način na koji se u postupku pred domaćim sudovima utvrđuje dužina procesnih radnji, iz čega sledi da prekoračenje rokova u unutrašnjem pravu ne mora nužno da znači povredu člana 6. Za razliku od mnogih domaćih sistema, u praksi ESLJP ne postoje utvrđeni rokovi ni za jedan određeni tip postupka, već se svaka situacija razmatra zasebno u svakom pojedinačnom predmetu.

Zahtev „razumnog roka“ odnosi se i na parnične i na krivične predmete, ali se on ne sme brkati sa strožim testom dužine pritvora koji se primenjuje samo u situacijama u kojima je lice u pretpretresnom postupku lišeno slobode. Standardi za prihvatljivu dužinu celine krivičnog postupka nisu tako strogi kao standardi u pogledu „razumnog roka“ kada je reč o pritvoru (*Smirnova*, stavovi 67–88).

Dužina predmeta je prva oblast za koju je ESLJP doneo pilot-presude u kojima se nije bavio okolnostima određenog predmeta, već je ukazao na sistemske povrede u državi o kojoj je reč (*Kudła v. Poland*, stavovi 119–131).

Saglasno članu 13 Konvencije, država ima pozitivnu obavezu da uvede pravni lek za svaki parnični ili krivični predmet, i to lek koji će omogućiti da se ubrza dugotrajna procedura u smislu člana 6 (*Kudła*).

Početak od kada teče rok koji treba uzeti u obzir u smislu „razumnog roka“ određuje se na sledeći način:

- u parničnom predmetu rok teče od dana podnošenja tužbe, sem kada je podnosilac predstavke zakonom sprečen da je podnese – npr. predstavka u kojoj se navodi da tužba kojom se osporava oduzimanje dozvole za bavljenje medicinom nije mogla biti podneta do isteka prethodne istrage u upravnom postupku – u tom slučaju rok bi počeo da teče od trenutka kada je podnet prvi prigovor (*Koenig*, stavovi 97–111);
- u krivičnom predmetu rok teče od datuma obaveštenja o „optužbi“; npr. od datuma kada je pokrenuta istraga u kojoj je podnosilac predstavke tretiran kao osumnjičeni, sem kada je njegov položaj bio bitno pogođen i pre formulisanja „optužbe“ – u tom slučaju kao početni datum može biti uzet datum njegovog hapšenja, pretresa ili saslušanja, čak i ako je saslušan u svojstvu svedoka (*Eckle*, stavovi 73–74).

Završetak perioda u smislu zahteva za „razumni rok“ jeste datum obaveštenja o pravosnažnoj odluci višeg suda kojom je rešen spor, što, međutim, ne obuhvata izvršni postupak (*Burdov*), ali obuhvata postupak po ustavnoj žalbi onda kada taj postupak može neposredno da utiče na ishod spora (*Buchholz v. Germany*, stavovi 46–63). ESLJP je promenio svoj prvobitni pristup od osamdesetih godina 20. veka, kada je uzimao u obzir i izvršni postupak (*Martins Moreira v. Portugal*, stav 44). Danas se na kašnjenje u izvršenju presude gleda kao na zaseban problem, tj. kao na moguću povredu prava na blagovremeno izvršenje presude pod zaglavljem prava na sud.⁵⁵

Ako je neki predmet zatvoren da bi postupak potom bio ponovo otvoren – npr. radi nadzorne revizije – vreme u kome nije bio u toku nijedan postupak ne ulazi u vreme koje se računa kao ukupni rok (*Skorobogatova v. Russia*, stavovi 37–42).

55 Vidi takođe, gore, Poglavlje 3.2, Pravnosnažnost i izvršenje sudske odluke.

Iako nisu utvrđene opšte smernice za rok koji bi trebalo da bude dopušten po članu 6, to prvenstveno zavisi od broja sudskih instanci koje su u postupku postojale. Po pravilu, stroža merila se primenjuju kada je reč o predmetima koji traju više od tri godine u jednoj instanci (*Guincho v. Portugal*, stavovi 29–41), pet godina kada je reč o postupcima koji se odvijaju kroz dve instance i šest godina kada se radi o postupcima koji su imali tri nivoa sudske nadležnosti.

Procena „razumnog roka“ u velikoj meri zavisi od okolnosti svakog pojedinačnog predmeta. Najkraći rok za koji je ipak utvrđeno da je predstavljao povredu prava iznosio je dve godine i četiri meseca u postupku koji se odvijao pred dve sudske instance, a ticao se zahteva za nadoknadu podnosioca predstavke koji je bio zaražen virusom HIV (*X v. France*, 1982), dok je najduži rok za koji je utvrđeno da njime ipak nije prekoračen zahtev za „razumni rok“ iznosio čak osam godina za postupak koji se odvijao pred dve sudske instance.

Primeri rokova koji su ocenjeni kao povreda zahteva „razumnog roka“ bez detaljnije analize bilo kog drugog aspekta:

- deset godina za krivični postupak koji se odvijao pred jednom instancom (*Milasi v. Italy*) ili 13 godina za postupak pred jednom instancom i žalbeni postupak (*Baggetta v. Italy*);
- četiri godine apelacionog postupka (*Capuano v. Italy*).

7.2. PRIRODA I SLOŽENOST PREDMETA

Sud uzima u obzir koliko je za podnosioca predstavke važno pitanje na koje se odnosi predmet u domaćem postupku („šta je na kocki“). Predmeti koji zahtevaju posebnu budnost, tj. predmeti čija je priroda takva da sama po sebi zahteva da se ubrza postupak, obuhvataju sledeće primere:

- postupci za starateljstvo nad decom (*H. v. the United Kingdom*, 1987);
- zahtev za naknadu štete zbog infekcije virusom HIV (*X v. France*, 1992);
- tužba zbog teške povrede u saobraćajnoj nezgodi (*Martins Moreira*, 1990).

Priroda i složenost predmeta: povreda prava

- ▶ Period od dve godine i sedam meseci u dvostepenom postupku u predmetu koji se ticao usvajanja i mogućnosti ostvarivanja kontakta između roditelja i deteta predstavlja povredu prava, a pritom je uzeta u obzir posebna pažnja koju je trebalo posvetiti celom predmetu (*H. v. the United Kingdom*).
- ▶ Period od tri godine i deset meseci u postupku koji se odvijao pred jednom instancom, a ticao se naknade štete izazvane saobraćajnom nezgodom (*Guincho*).
- ▶ Period od tri godine i šest meseci u žalbenom postupku u predmetu koji se odnosio na smetnju izazvanu zagađenjem vazduha (*Zimmermann and Steiner v. Switzerland*).

Nasuprot tome, veća složenost predmeta dopušta i veći manevarski prostor vlastima da opravdaju duže kašnjenje.

Složenost se pre svega odnosi na mnogobrojne činjenične elemente koje treba utvrditi, kao što su predmeti u kojima je objedinjen veliki broj optužbi (*Vaivada v. Lithuania*, odl.) ili pak predmeti s velikim brojem optuženih lica (*Meilus v. Lithuania*, stav 25). Često su složeni i oni predmeti koji se odnose na utaju poreza, proneveru preduzeća, pranje novca itd., ali ako postupak koji je u toku onemogućuje preduzeće da normalno posluje, onda su vlasti dužne da ispolje naročitu budnost i pažnju (*De Clerk v. Belgium*, stavovi 53–73).

Pravna složenost, kao što je nesigurnost u pogledu domaće sudske prakse s obzirom na potrebu da se primeni zakon koji je odskora na snazi, takođe može da opravda duže trajanje postupka (*Pretto and others v. Italy*, stavovi 30–37).

Priroda i složenost predmeta: nije bilo povrede prava

- ▶ Period od pet godina i dva meseca u predmetu koji se odnosio na proneveru, a obuhvatio je i obnovu prvostepenog postupka nakon što je viša instanca prihvatila izjavljenu žalbu (*Ringeisen*).
- ▶ Period od sedam godina i četiri meseca u krivičnom predmetu koji se odnosio na poresku utaju, gde su se domaće vlasti suočile s mnogobrojnim teškoćama u komunikaciji s vlastima i licima u inostranstvu (*Neumeister*).

7.3. PONAŠANJE STRANAKA: KAŠNJENJA ZBOG POSTUPAKA VLASTI

ESLJP uzima u obzir samo ona kašnjenja koja se mogu pripisati vlastima (ponekad se takva kašnjenja nazivaju „suštinski periodi neaktivnosti“). Kašnjenja koja se mogu pripisati podnosiocu predstave, bez obzira da li su izazvana namerno ili nehotice, ne uzimaju se u obzir u proceni „razumnog roka“ (*H. v. the United Kingdom*). U isto vreme, država ne može da opravda ukupnu dužinu postupka tako što će se pozvati na žalbe, podneske, zahteve koje je podnosio ili ulagao podnosilac predstave, ako ti procesni koraci nisu predstavljali zloupotrebu. Optuženom licu ne može se zameriti zbog toga što u potpunosti koristi sve resurse i sredstva koja mu stavlja na raspolaganje unutrašnje pravo ne bi li odbranio svoje interese (*Kolomiyets v. Russia*, stavovi 25–31).

Od vlasti se zahteva dužna pažnja i revnost u svakom procesnom koraku, kao što je arhiviranje dokaza i dostavljanje primedaba, kako u svim krivičnim predmetima, tako i onda kada je vlast jedna od stranaka u parničnom postupku (*Baraona*, stavovi 46–57).

Kašnjenja koja se mogu pripisati vlastima: povreda prava

- ▶ Višekratno vraćanje predmeta istražiteljima radi novih istraga po jednom istom pravnom osnovu (*Šleževičius v. Lithuania*).
- ▶ Višekratni bezuspešni pokušaji da se isti svedoci dovedu na suđenje (*Kuvikas v. Lithuania*).
- ▶ Spor oko nadležnosti između tužilaštva i osnovnog suda (*Simonavičius v. Lithuania*).
- ▶ Spor oko nadležnosti između Apelacionog i nižeg suda, koji su jedan drugome prebacivali predmet sve dok vrhovni sud nije odlučio da je apelacioni sud nadležan da presudi o meritumu (*Gheorghe v. Romania*).
- ▶ Česte promene u sastavu sudskog veća (*Simonavičius v. Lithuania*).
- ▶ Vreme koje je sudija uzeo između ročišta na kome su obe stranke iznele svoju argumentaciju i donošenja odluke (*Martins Moreira*) ili vreme između odlučivanja u predmetu i završetka rada na kompletnoj pismenoj verziji presude (*B. v. Austria*, 1990).
- ▶ Kašnjenja u dostavljanju predmeta s prvostepenog suda apelacionom sudu (*Martins Moreira*).

Kašnjenja koja se mogu pripisati vlastima: nije bilo povrede prava

- ▶ Kašnjenja u sprovođenju neophodnih lekarskih pregleda, čak i tamo gde se ne može reći da vlast nije ispoljila dovoljnu pažnju i budnost, već se krivica mogla pripisati preopterećenosti poslom i nedostatku resursa (*Martins Moreira*).

Kada u građanskopravnom predmetu kašnjenje nije izazvala država, nego privatna stranka, sud treba da preduzme korake da ubrza postupak, a ne da produžava rokove bez valjanog razloga, onako kako odgovara toj stranci (*Guincho*).

Obustava postupka da bi se sačekao ishod srodnog slučaja (*Zand*, izveštaj Komisije) ili rešenje o ustavnosti nekog zakona prihvatljiva je u načelu ako je odlaganje dopušteno samo zato da bi kašnjenje bilo najkraće moguće.

Čak i kada teže zaštititi prava na odbranu, kao što je potreba da se na suđenje pozovu svedoci u ime odbrane, vlasti mogu biti proglašene odgovornima za povredu zahteva „razumnog roka“ ako ne sprovedu svoj zadatak s dužnom pažnjom (*Kuvikas v. Lithuania*, stav 50).

Opšta odlaganja koja povremeno izaziva veliki broj predmeta koji opterećuju sud mogu biti prihvatljiva dok nisu preduga i samo ako vlasti preduzimaju razumne korake da bi utvrdile redosled prioriteta među predmetima na osnovu njihove hitnosti i važnosti (*Zimmerman and Steiner*, stavovi 27–32).

U isto vreme, od strana ugovornica se, na osnovu člana 1. Konvencije, zahteva da svoj pravni poredak organizuju tako da mogu obezbediti poštovanje člana 6 i nikakvo pozivanje na finansijske ili praktične teškoće ne može biti dopušteno kao opravdanje za strukturni problem prekomerne dužine postupka (*Salesi*, stavovi 20–25).

Ako se neki predmet u više navrata ponovo otvara ili ako se prebacuje s jednog suda na drugi (takozvana „jo-jo praksa“), ESLJP je sklon da to protumači kao ozbiljnu otežavajuću okolnost usled koje je moguće da se izvede zaključak o povredi prava, čak i ako ukupna dužina postupka ne deluje prekomerno (*Svetlana Orlova v. Russia*, stavovi 42–52).

Nakon što su u raznim zemljama potpisnicama Konvencije uvedeni namenski (*dedicated*) pravni lekovi da bi se kompenzovao i ubrzao sudski

postupak u skladu s presudom donetom u predmetu *Kudła v. Poland*, ESLJP je razradio pristup saglasno kome podnositelj predstavke može izgubiti status žrtve ako je na domaćem nivou razmotren zahtev za suđenje u razumnom roku i ako mu je pritom obezbeđen dovoljan stepen pravnog zadovoljenja – uključujući mogućnost da se postupak ubrza putem sudskog naloga za izvršenje (npr. ugovornih obaveza).

Poglavlje 8.

Pretpostavka nevinosti

Ta odredba prvenstveno sprečava svakog državnog službenika da u svojoj izjavi preuranjeno proglasi krivicu. Proglašenje krivice može imati sledeće oblike: a) izjava štampi o krivičnoj istrazi koja je u toku (*Allenet de Ribemont v. France*, stavovi 39–41); b) procesna odluka u krivičnom postupku, pa čak i u onom postupku koji po svojoj prirodi nije krivični (*Daktaras v. Lithuania*, stavovi 42–45) ili c) čak i određeni bezbednosni aranžman na samom suđenju (*Samoilă and Cionca v. Romania*, stavovi 93–101, gde je podnosilac predstave izveden pred javnost u zatvorskoj uniformi tokom postupka u kome se odlučivalo o tome da li će on biti pušten na slobodu uz kauciju).

„Državni službenik” ne mora da bude već izabrani predstavnik ili službenik državnih organa u predmetnom vremenu. Izuzetno, taj pojam može da obuhvati i lica koja imaju priznat položaj u javnosti, bilo da su na nekoj važnoj javnoj funkciji ili da su ranije imala takvu funkciju ili da se kandiduju za dužnost izabranog funkcionera (*Kouzmin v. Russia*, stavovi 59–69).

Većina primera indirektnog ometanja pretpostavke nevinosti, kao što je prebacivanje tereta dokazivanja na optuženog, retko je razmatrana pod ovim zaglavljem (*Salabiaku*) jer su takve pojave mahom analizirane sa uopštenijeg stanovišta prava na ćutanje ili na imunitet od samooptuživanja, saglasno članu 6 stav 1.⁵⁶

Član 6 stav 2 ne primenjuje se samo na „krivične” postupke u celosti već i na pretpretresni postupak i vreme koje teče po okončanju krivičnog postupka, bez obzira u kojoj je fazi sâm postupak, čak i bez obzira na njegov ishod (*Minelli v. Switzerland*, stavovi 25–41); u tom smislu standard prime-

56 Vidi takođe, gore, Poglavlje 5.3.2, Pravo na ćutanje i imunitet od samooptuživanja.

ne člana 6 stav 2 razlikuje se od standarda u primeni člana 6 stav 1.⁵⁷ Povreda člana 6 stav 2 može nastupiti čak i ako nema pravosnažne presude.

Član 6 stav 2 primenjuje se i na parnične postupke, kao što su zahtevi za naknadu lica koja su ranije bila osumnjičena ili optužena za izvršenje krivičnih dela; odšteta se traži po prekidu postupka (*Lutz v. Germany*, stavovi 50–64), po oslobađanju (*Sekanina v. Austria*, stavovi 20–31) ili po okončanju parničnog ili disciplinskog postupka – ako su ti parnični postupci vođeni kao posledica prethodnog krivičnog postupka ili ako su vođeni naporedo s krivičnim postupkom (*O. v. Norway*, stavovi 33–41; nasuprot tome, vidi *Agosi v. the United Kingdom*, stavovi 64–67).

Povreda člana 6 stav 2 biće konstatovana i tamo gde lice oslobođeno u krivičnom postupku uloži građanskopravnu tužbu sa zahtevom za naknadu za pretpretresni pritvor, ali mu ta naknada bude uskraćena uz obrazloženje da je oslobođeno zbog „nedostatka dokaza“. Tako izrečena konstatacija, bez ijedne ograde, dovodi u sumnju nevinost podnosioca predstave (*Tendam v. Spain*, stavovi 35–41). U isto vreme, ako se optuženom protiv kojeg je odbačena tužba odbije zahtev za naknadu sudskih i ostalih troškova uz obrazloženje da je svojim ponašanjem „sam sebi natovario tužbu na vrat“, to ne predstavlja povredu pretpostavke nevinosti (*Ashendon and Jones v. the United Kingdom*, odl., stavovi 50–55).

Pretpostavka nevinosti: povreda prava

- ▶ Ministar unutrašnjih poslova i dvojica visokih policijskih zvaničnika izjavili su na konferenciji za novinare koju je televizija prenosila da je podnosilac predstave bio „jedan od onih koji su podsticali“ na ubistvo (*Alenet de Ribemont*).
- ▶ Predsednik parlamenta je neposredno po hapšenju podnosioca predstave, u to vreme poslanika, javno izjavio da je uhapšen „čovjek koji je primio mito“ (*Butkevičius*).
- ▶ Javne izjave poznatog bivšeg generala koji je u predmetnom vremenu bio kandidat na izborima – čime se priroda doktrine pretpostavke nevinosti povezuje sa kvazijavnim ličnostima (*Kouzmin*).
- ▶ Javne izjave sudije u postupku koji je ocenjivao kvalitet odbrane i izgleda za ishod krivičnog predmeta (*Lavents*).

57 Vidi takođe, gore, Poglavlje 2.2, Krivična optužba.

- ▶ Sud je naložio da se opozove rešenje o puštanju podnosioca predstavke na uslovnu slobodu i da se on uputi na nastavak izdržavanja kazne, obrazloživši tu svoju odluku „novim krivičnim delima“ počinjenim za vreme uslovnog otpusta – u suštini, tada još nisu bili privedeni kraju postupci u kojima se rešavalo o tim optužbama (*Bohmer v. Germany*).
- ▶ Kada je posle oslobađajuće presude podnet zahtev za odštetu, u obrazloženju je izražena sumnja da je delo ipak počinjeno i zbog toga je odbačen zahtev (*Sekanina*, ali vidi i *Lutz*).
- ▶ U građanskopravnom postupku za naknadu štete lice koje je ranije bilo optuženo za krivična dela moralo je da dokaže istom sudskom veću koje je odlučivalo o krivičnoj optužbi protiv njega – na osnovu ravnoteže verovatnoća – da nije počinilo to delo. Na taj način se parnični postupak odvijao naporedo s krivičnim postupkom (*O. v. Norway*, ali, vidi, takođe *Ringvold*).
- ▶ Posle bezuspešno podnete tužbe podnositeljke predstavke protiv njenog bivšeg šefa za seksualno uznemiravanje, nakon koje je dotični šef uspeo da dobije parnicu koju je poveo protiv podnositeljke predstavke zbog zlonamernog pokretanja postupka, domaći sudovi su zaključili da su, pošto ona ranije nije uspela da dokaže seksualni napad, njene optužbe u vezi s ponašanjem bivšeg šefa automatski neistinite (*Klouvi*).
- ▶ Imovina podnosioca predstavke bila je konfiskovana kao „nezakonito stečena dobit“ uprkos tome što je on bio oslobođen po optužbi za krađu i provalu (*Geerings v. Netherlands*).
- ▶ Domaći sudovi doneli su rešenje o zapleni imovine, a podnosilac predstavke nije proglašen krivim ni za kakvo krivično delo (*Paraponiaris v. Greece*).
- ▶ Opozvano je rešenje o suspenziji kazne za vreme uslovnog boravka na slobodi zbog priznanja koje je dato u vezi s drugim krivičnim delom, pre no što je ta optužba potvrđena u pravosnažnoj presudi (*Kaada v. Germany*).
- ▶ Tužilaštvo i sud su dali izjave u vezi s krivicom podnosioca predstavke uprkos tome što je krivični postupak protiv njega zastareo (*Carian v. Romania*).
- ▶ Odluka o izručenju sadržala je izjavu da je podnosilac predstavke „počinio krivična dela“, a da u vezi s tim nije bila doneta pravosnažna presuda u državi koja ga izručuje (*Eshonkulov v. Russia*).

Član 6 stav 2 ne primenjuje se na parnične postupke koji se vode po privatnim tužbama za naknadu štete posle oslobađajućih presuda koje su izrečene u krivičnom postupku zato što su takve tužbe zasnovane na različitim standardima dokazivanja u odnosu na one koji se primenjuju u deliktном pravu. U jednom takvom slučaju lice koje je ranije bilo optuženo u krivičnom postupku ima samo jemstva po članu 6 stav 1 kao „građanskopravna” stranka u postupcima, ali ne kao optuženi u „krivičnom” smislu (*Ringvold v. Norway*, stavovi 36–42).

Član 6 stav 2 ne sadrži pozitivnu obavezu države u vezi sa izjavama o krivici nekog lica ako te izjave daju fizička lica i mediji. Međutim, ponekad se ipak mogu otvoriti pitanja u toj oblasti po članu 6 stav 1 kada se stvari sagledaju iz određenih uglova (*Hauschildt; Butkevičius*, odl.; *T. and V. v. the United Kingdom*).⁵⁸

Povreda člana 6 stav 2 može da posluži i kao dokaz povrede člana 6 stav 1 u smislu subjektivne nepristrasnosti ako je spornu izjavu dao sudija (*Lavents*).⁵⁹ Međutim, u većini slučajeva, povreda člana 6 stav 2 koja nastupi kroz izjavu nekog sudije imala bi prvenstvo kao *lex specialis*, pa bi zbog toga bilo nepotrebno razmatrati predmet i sa stanovišta člana 6 stav 1.

Pretpostavka nevinosti: nije bilo povrede prava

- ▶ Izraz „dokazana krivica” koji je tužilac upotrebio u odgovoru na tvrdnje podnosioca predstavke o suprotnom, obrazlažući procesnu odluku u vezi s dokazima prikupljenim tokom istrage, bio je potreban da bi se njime potkrepilo uverenje tužioca da slučaj treba izneti pred sud, a ne obustaviti postupak (*Daktaras*).
- ▶ Podnosilac predstavke izgubio je status žrtve kada ga je predsednik vlade proglasio krivim na jednoj konferenciji za novinare – nije bilo povrede prava pošto je ustavni sud prihvatio da je u tom slučaju bila prekršena pretpostavka nevinosti i na to skrenuo pažnju nadležnom sudu (*Arrigo and Vella*).
- ▶ Nepostojanje naknade ili nadoknade troškova za protivpravno krivično gonjenje kao rezultat obustavljenog postupka – nije bilo povrede prava jer je postojala jaka sumnja u vreme istrage (*Adolf v. Austria*).

58 Vidi takođe gore, Poglavlje 4.2, Nepristrasni sud; i Poglavlje 5.2.2, Delotvorno učešće.

59 Vidi takođe gore, Poglavlje 4.2, Nepristrasni sud.

- ▶ Rešenje kojim je odbijen zahtev lica za naknadu pošto je obustavljena istraga protiv njega obrazloženo je postojanošću sumnje u to lice za vreme i po prekidu istrage (*Lutz*; ali, vidi i predmet *Sekanina*).
- ▶ Stalno korišćenje metalnog kaveza kao mere bezbednosti u raspravama u žalbenom postupku (*Ashot Harutyunyan*).
- ▶ Odbijanje da se podnosiocu predstavke nadoknade sudski troškovi nakon što je oslobođen u predmetu u kome je on sam svojim postupcima doveo do toga da se posumnja u njega i naveo tužilaštvo na pogrešan put jer ga je uverio da je argumentacija protiv njega jača nego što je stvarno bila (*Ashendon and Jones*).
- ▶ Zaključeno je da se član 6 stav 2 ne može primeniti nakon što je odbačen zahtev za naknadu štete u parničnom postupku; taj zahtev je podnela navodna žrtva tražeći nadoknadu od podnosioca predstavke (lica koje je bilo optuženo u prethodnom krivičnom postupku) na osnovu odštetnog/deliktnog prava (*Ringvold*; ali, vidi i *O. v. Norway*).
- ▶ Osuđujuća presuda doneta u skladu sa zakonom kojim se seksualni odnos s maloletnim licem u određenom uzrastu automatski smatra protivzakonitim bez obzira da li je počilac bio svestan da je žrtva maloletna – tu nije bilo povrede prava po Konvenciji zato što rešenje koje nudi unutrašnje pravo – da se ne dopusti odbrana zasnovana na razumnom uverenju u to da je žrtva bila u starijem uzrastu – ne otvara pitanje povrede člana 6 stav 2 (*G. v. the United Kingdom*).
- ▶ Preventivna privremena zaplena imovine u krivičnom postupku ne krši kao takva pretpostavku nevinosti zato što se smatra da član 6 pod svojim krivičnim zaglavljem nije primenljiv na te privremene odluke (*Dassa Foundation v. Liechtenstein*).
- ▶ To što su novinari jedne privatne televizijske stanice snimali hapšenje podnosioca predstavke nije predstavljalo povredu člana 6, niti „otrovnu medijsku kampanju“, naročito s obzirom na to da nema dokaza da su vlasti podstakle novinare na to snimanje (*Natsvlishvili and Togonidze v. Georgia*).

Sumnja izražena u sudskom saopštenju koja nije formulisana dovoljno oštro da predstavlja povredu pretpostavke nevinosti po članu 6 stav 2 ipak može biti dovoljna da diskvalifikuje sudiju kao pristrasnog sa objektivnog stanovišta prema članu 6 stav 1 (*Hauschildt*) ili čak i sa subjektivnog stanovišta ako je

izjava o kojoj je reč bila usmerena ka nekim ličnim svojstvima optuženoga i u tom smislu prevazilazi uobičajene procesne zahteve (*Kyprianou*).

Odluka o obustavi istrage tokom koje je protiv lica postojala sumnja kao trajna ne znači, sama po sebi, da će to lice dobiti naknadu za nezakonitu optužbu, niti naknadu na ime troškova (*Lutz*).

Kao i većina ograničenja po članu 6, povreda pretpostavke nevinosti može biti ispravljena na domaćem nivou ako vlasti pre sudske presude preduzmu odgovarajuće korake da otklone negativne posledice štetne izjave (*Arrigo and Vella v. Malta*, odl.).

Nasuprot članu 6 stav 1, povreda pretpostavke nevinosti ne ocenjuje se u odnosu na postupak u celini, već se sagledava kao zasebni procesni nedostatak. Pritom se naglasak stavlja na frazu o kojoj je reč pošto se izvrši kumulativna analiza sledećih triju elemenata: a) procesna faza i kontekst u kome je izjava data; b) njena tačna formulacija i c) njeno značenje (*Daktaras*, stavovi 42–45).

Izjave u kojima se izražava sumnja, a date su u vreme pretpretresne izjave ne predstavljaju povredu pretpostavke nevinosti (*Daktaras*), ali državni službenici moraju pažljivo birati reči kada izražavaju tu sumnju (*Ismoilov and others v. Russia*, stavovi 162–170); tužiočeva izjava data medijima pred početak postupka u kojoj nije bilo ni jedne jedine ograde bila je suprotna pretpostavci nevinosti (*Fatullayev v. Azerbaijan*, stavovi 159–163).

Ipak, čak i formulacije koje sadrže vrlo eksplicitne izraze kao što je „kričica“ i „dokazana“ ne moraju predstavljati povredu člana 6 stav 2 ako u određenom kontekstu, posebno ako nisu bile namenjene medijima ili javnosti, mogu razumno da se tumače kao ukazivanje na nešto drugo – na primer kada samo ukazuju na to da je tužilac ubeđen da ima dovoljno dokaza na osnovu kojih treba preći iz faze istrage u fazu suđenja (*Daktaras*, stavovi 42–45). Stoga je test značenja izjave zapravo objektivni test.

Izjave u kojima se izražava trajna sumnja date nakon prekida istrage ne moraju nužno predstavljati povredu člana 6 stav 2 (*Lutz*), ali se pozivanjem na postojanje sumnje i nakon izricanja oslobađajuće presude može prekršiti ta odredba (*Sekanina*).

Što se tiče konteksta sporne izjave, težište se stavlja na javne izjave državnih službenika, posebno izjave date za medije, jer se tu mora ispoljiti znatna uzdržanost (*Allenet de Ribemont*). Veći manevarski prostor dopušta se kod izjava koje su date u strogo procesnom kontekstu (*Daktaras; Mustafa Kamal Mustafa [Abu Hamza] [No. 1]*, odl., stav 41).

Od vlasti se očekuju diskrecija i obazrivost kada se javnost informiše o krivičnim istragama koje su u toku da bi se sprečile izjave o krivici koje bi mogle da podstaknu javnost da poveruje u krivicu osumnjičenog, čime bi se prejudicirala ocena koju u činjenicama treba da donesu nadležni sudovi (*Allenet de Ribemont*).

Da bi se uopšte otvorila pitanja po članu 6 stav 2, sporna izjava mora da bude tako formulisana da predstavlja neopozivu izjavu o krivici (*Butkevičius*, stavovi 49–54); ako u izjavi postoji izvesna rezerva ili neki kvalifikativ, njena neopozivost se može dovesti u pitanje (*Allenet de Ribemont*).

Činjenica da je neko lice osuđeno u prvostepenoj fazi postupka ne lišava to lice jemstava po članu 6 stav 2 u žalbenom postupku (*Konstas v. Greece*, stavovi 34–37). Međutim, i dalje je nejasno da li stepen zaštite po članu 6 stav 2 ostaje isti do završetka apelacionog ili kasacionog postupka s obzirom da je već izrečena „presuda nadležnog suda“ u smislu člana 6. U svakom slučaju, čini se da bi bilo neprimereno ako bi se viši sudovi ili drugi organi pozvali na tu osuđujuću presudu.

Povreda pretpostavke nevinosti može da nastupi i kada je reč o nekim procesnim pretpostavkama, koje polaze od premise da je lice krivo iako to nije utvrđeno u akuzatornom postupku i saglasno određenim standardima dokazivanja (*Klouvi v. France*, stavovi 42–54).

U isto vreme, načelo pretpostavke nevinosti ne može se tumačiti kao uspostavljanje supstancijalnih pravila krivične odgovornosti. Stoga se od ESLJP ne traži da odgovori, na primer, sa stanovišta člana 6 na pitanje o tome da li striktna odgovornost – ili, suprotno tome, uobičajena procesna *mens rea* naporedo sa onim što je *actus reus* – predstavlja primereniji odgovor domaćeg zakonodavstva na određeni nezakonit čin, ili da li utvrđivanje *mens rea* treba okarakterisati subjektivnim ili objektivnim testom (*G. v. the United Kingdom*, stavovi 28–30).

Uprkos tome, valja reći da je ESLJP ustanovio retku povredu pretpostavke nevinosti u jednom predmetu gde je imovina bila konfiskovana bez obzira što je podnosilac predstavke bio oslobođen po optužbi za krivična dela koja su predstavljala osnov konfiskacije (*Geerings v. the Netherlands*). Taj način rezonovanja moraće u nekoj tački da se usaglasi s drugačijim pristupom koji je ESLJP primenio kada je dopustio konfiskaciju koja nije bila zasnovana na osuđujućoj presudi (predmeti *Riela*, *Walsh*, *Gogitidze*) i „produženu“ konfiskaciju (predmeti *Phillips*, *Grayson*, *Van Offeren*) – budući da se može zastupati teza da nema suštinske razlike između opredeljenja vlasti da koriste jedno od gore pomenutih zakonskih sredstava za

postupanje sa imovinom stečenom izvršenjem krivičnog dela pre ili posle donošenja konačne osuđujuće ili oslobađajuće presude (a onda i uprkos njenom donošenju), ako se pre svega ima na umu to da je sâm ESLJP priznao da se na sredstva *in rem* mogu primeniti niži standardi dokazivanja nego kada je reč o onome što je primenljivo u kontekstu tradicionalnog krivičnog gonjenja *in personam*. Stoga je potrebno dalje razjašnjenje da bi se sagledalo da li se zaštita pretpostavke nevinosti po osnovu člana 6 stav 2 u većoj meri odnosi na štetne reči i njihov uticaj na nepristrasnost suda u kontekstu određenog predmeta (to bi se moglo nazvati „subjektivnim pristupom“ pretpostavci nevinosti) ili se tu pre radi o različitim zakonskim pretpostavkama i prebacivanju tereta dokazivanja („objektivni pristup“),⁶⁰ što se sve više koristi u modernim jurisdikcijama, naročito u cilju sprečavanja kriminala primenom mera kojima je obuhvaćena dobit ostvarena izvršenjem krivičnih dela.

60 Vidi takođe, gore, Poglavlje 5.3.2, Pravo na ćutanje i imunitet od samooptuživanja.

Poglavlje 9.

Prava odbrane

Ključni pojmovi i načela

Minimalna prava odbrane u krivičnom postupku:

- ▶ navodna povreda prava odbrane po članu 6;
- ▶ stav 3 često se analizira u vezi s pravom na „pravično suđenje“ po članu 6 stav 1 (*T. v. Austria*, stavovi 68–72);
- ▶ da bi dokazali povredu jednog od svojih prava na odbranu, podnosioci predstavki dužni su da dokažu da sporno ograničenje na odbranu ima „nenadoknadive posledice“ po pravičnost krivičnog postupka „u celini“, uključujući i fazu žalbenog postupka (*Dallos v. Hungary*, stavovi 47–53).

Prava zajemčena ovom odredbom kojom se utvrđuje pravo na odbranu mogu se analizirati kao specifičan aspekt pojma pravično suđenje u krivičnom postupku sadržanog u članu 6 stav 1. Međutim, ta minimalna prava nisu sama sebi cilj: njihov imanentni cilj uvek se svodi na to da se pruži doprinos obezbeđivanju pravičnosti krivičnog postupka u celini (*Ibrahim and others v. the United Kingdom*). Prema tome, ESLJP može ustanoviti povredu prava samo ako kršenje tih konkretnih jemstava nanese štetu ukupnoj pravičnosti postupka, uključujući fazu rešavanja po žalbi (*Dallos*).

9.1. OBAVEŠTENJE O OPTUŽBI I MOGUĆNOSTI ZA PRIPREMU ODBRANE

9.1.1. Obaveštenje o optužbi

Postoji izvesno preklapanje između prava na obaveštenje o optužbi i sledećih prava: prava na akuzatorni postupak, koje po članu 6 stav 1 pred-

stavlja implicitni element pravičnog suđenja,⁶¹ i prava na vreme i mogućnost za pripremanje odbrane saglasno članu 6 stav 3, tačka b (vidi dole).⁶²

Postoji, takođe, i izvesno preklapanje prava na obaveštenje o optužbi s pravom da se bude obavešten o činjeničnoj osnovi sumnje kojom se opravdava hapšenje po članu 5 stav 2, iako član 6 stav 3, tačka a) jemči šire pravo lica da bude upoznato s mogućom pravnom kvalifikacijom optužbe i da dobije bliže činjenične informacije o njoj (*Pélissier and Sassi v. France*, stavovi 45–63).

Obaveštenje o optužbi: povreda prava

- ▶ Tužilaštvo je nekoliko puta pre i za vreme suđenja menjalo datume i mesto navodnog izvršenja krivičnog dela (*Mattoccia*).
- ▶ Tužilaštvo je poslednjeg dana suđenja iznelo novu optužbu, a nije ostavljena mogućnost da se pripremi odbrana za tu novu optužbu, kao ni mogućnost da se izjavi celovita žalba na presudu (*Sadak and others v. Turkey*; ali vidi i *Dallos*).
- ▶ Veoma zakasnela prekvalifikacija dela u poznoj fazi suđenja (*Seliverstov v. Russia*).
- ▶ Sudsko veće je prekvalifikovalo delo a da prethodno nije prekinut postupak, a apelacioni sudovi su potom odbili da ispitaju „diskrecionu odluku“ osnovnog suda da se izvrši ta prekvalifikacija optužbe (*Pélissier and Sassi*).
- ▶ Nakon prekvalifikacije na samom suđenju nije bila dozvoljena celovita žalba (ne samo u vezi s procesnopravnim nego ni u vezi s činjeničnim pitanjima) (*T. v. Austria*).
- ▶ Nemač je bio optužen na italijanskom, kao jeziku suda, a nije mu bio obezbeđen prevod ni na jedan drugi jezik, mada nije postojao dokaz da on u dovoljnoj meri razume italijanski (*Brozicek*).

„Razlozi“ o kojima treba biti obavešten saglasno članu 6 stav 3, tačka a) odnose se na dela koja su navodno počinjena, dok se izraz „priroda“ odnosi na definiciju tog dela u unutrašnjem pravu (*Pélissier and Sassi*).

Detalji i bliže određenje dela presudno su važni zato što je od trenutka kada se optužba uruči, osumnjičeni i zvanično obavešten o njenoj činjeničnoj i pravnoj osnovi (*Pélissier and Sassi*). Međutim, ne postoji zahtev da

61 Vidi takođe, gore, Poglavlje 5.1.1, Akuzatorno načelo.

62 Vidi takođe, dole, Poglavlje 9.1.2, Dovoljno vremena i mogućnosti za pripremanje odbrane.

zaključci sudskog veća o okolnostima krivičnog dela i ulozi podnosioca predstave u njegovom izvršenju uvek budu identični sa onim kako je to tužilaštvo formulisalo u optužnici (*Mirilashvili*, odl.).

Saglasno članu 6 stav 3a moraju biti date detaljne informacije, dovoljne da omoguće optuženom da počne da formuliše svoju odbranu; međutim, u toj fazi nije potrebno predočiti kompletan dokazni materijal protiv optuženog, već to može biti učinjeno i kasnije (*Pélissier and Sassi*).

U isto vreme, ne bi bilo ispravno reći da se član 6 stav 3a odnosi samo na početnu fazu postupka, dok ga u potonjoj fazi dopunjuje član 6 stav 3b; i dalje je otvoreno pitanje da li je za potonje faze postupka, kao što je suđenje, primerenije primeniti član 6 stav 3a ili član 6 stav 3b, kao i da li se problem odnosi na promenu pravne kvalifikacije navodnog krivičnog dela (*Dallos*) ili na nedovoljnost činjeničnih podataka (*Mattoccia v. Italy*, stavovi 58–72); čini se da ispravan pristup analizi bilo kakvog nedostatka informacija u fazi suđenja podrazumeva da se obe odredbe primenjuju zajedno, pored člana 6 stav 1.

Konvencija dopušta koegzistenciju inkvizitornih sistema i akuzatornih sistema; pravna prekvalifikacija dela moguća je na suđenju ako joj pribegne tužilaštvo, a dopuštena je čak i u presudi sudskog veća, dokle god se za pripremu odbrane obezbedi dovoljno vremena i mogućnosti, bilo da se prekine postupak, bilo da se izjavi celovita žalba, koja obuhvata kako činjenice, tako i procesnopravna pitanja (*Dallos*).

Nema ničega u sudskoj praksi ESLJP što bi nalagalo da se dostavlja pismeno obaveštenje o „prirodi i razlozima optužbe“ dokle god se usmenim putem daje dovoljno informacija (*Kamasinski v. Austria*, stavovi 61–108).

Informacije moraju biti dostavljene „u najkraćem mogućem roku“ da bi optuženi imao dovoljno vremena, po članu 6 stav 3, tačka b, da pripremi odbranu; osnovne informacije o optužbi moraju biti dostavljene najkasnije pre prvog saslušanja u policiji (*Mattoccia*).

Informacije moraju biti dostavljene na jeziku koji optuženi „razume“; to ne mora nužno biti njegov maternji jezik (*Brozicek v. Italy*, stavovi 38–46).

Međutim, kada strani državljanin zatraži prevod optužbe, vlasti treba da ispune taj zahtev, osim ako su u položaju da utvrde kako optuženi, u suštini, u dovoljnoj meri poznaje jezik suda (*Brozicek*); dovoljan je usmeni prevod optužbe (*Kamasinski*).

Što je optužba teža, to će biti potrebno više informacija – subjektivni test (*Campbell and Fell*, stavovi 95–102).

Optuženi je dužan da pribavi informacije tako što će prisustvovati ročištima i podnositi relevantne zahteve; teret pribavljanja informacija nije na vlastima (*Campbell and Fell*).

Manji nedostaci u obaveštavanju koji nastupe kao posledica tehničkih grešaka ne predstavljaju povredu navedene odredbe (*Gea Catalan v. Spain*, stavovi 28–30).

Obaveštenje o optužbi: nije bilo povrede prava

- ▶ Informacija o optužbi koja se sastojala samo od reči „pobuna” – pored te reči bilo je navedeno još samo mesto i vreme navodno počinjenog krivičnog dela – dovoljna je u kontekstu disciplinskog postupka u zatvoru – nije bilo povrede prava s obzirom na činjenicu da podnosilac predstavke nije uložio razumne napore da pribavi dodatne informacije (*Campbell and Fell*).
- ▶ Sud je prekvalifikovao optužbu u prvostepenoj presudi, ali je postojala mogućnost da se potom izjavi celovita žalba (*Dallos*; ali vidi i *Sadak and Others* i *Seliverstov*).
- ▶ Zbog sopstvenog ponašanja, optuženo lice nije bilo obavešteno o optužbi protiv njega (*Hennings v. Germany*).
- ▶ Manje nepodudarnosti u ponovnom navođenju odredaba unutrašnjeg prava proistekle su iz administrativnih grešaka (*Gea Catalan*).
- ▶ Usmeni prevod optužbe strancu koji nije razumeo jezik suda (*Kamasinski*).
- ▶ Osuđujuća presuda izrečena je za otmicu izvršenu uz pomoć, kako je navedeno, „neidentifikovanog saučesnika”, iako je u samoj optužnici taj saučesnik identifikovan (*Mirilashvili*, odl.).

9.1.2. Dovoljno vremena i mogućnosti za pripremanje odbrane

Postoji izvesno preklapanje između tog prava i sledećih prava: prava na akuzatorni postupak i prava na ravnopravnost stranaka („jednakost oružja”), što su implicirani, odnosno podrazumevani elementi pravičnog suđenja saglasno članu 6 stav 1,⁶³ prava (optuženoga) da bude obavešten o

63 Vidi takođe, gore, Poglavlje 5.1.1, Akuzatorno načelo; i Poglavlje 5.1.2, Ravnopravnost stranaka.

optužbi saglasno članu 6 stav 3a,⁶⁴ prava na pravno zastupanje saglasno članu 6 stav 3c⁶⁵ i prava na pozivanje svedoka iz tačke d).⁶⁶

Nemogućnost da se žalba izjavi blagovremeno, o roku, zato što u presudi nižeg suda nisu navedeni razlozi – ili što nisu bili navedeni podaci o žalbenim rokovima – može se smatrati povredom prava na raspolaganje dovoljnim vremenom i mogućnostima za pripremanje odbrane saglasno članu 6 stav 3. tačka b), iako koherentniji pristup takvim situacijama podrazumeva da se na to pitanje gleda iz perspektive pristupa sudu.⁶⁷

Da bi se utvrdilo da li je poštovan član 6 stav 3b), neophodno je imati uvid u opšti položaj odbrane, uključujući pravnog zastupnika, a ne samo položaj optuženog koji se nalazio u izolaciji (*Krempovskij v. Lithuania*, odl.).

Uobičajeni pristup podrazumeva da se ispita navodna povreda člana 6 stav 3b) zajedno sa članom 6 stav 3c) kako bi se, iz kumulativne analize različitih teškoća s kojima se odbrana suočava, dokazalo opšte dejstvo tih nedostataka na pravično suđenje u celini u smislu člana 6 stav 1 (*Krempovskij*, odl.). „Adekvatnost“ aranžmana za pripremu suđenja obično se procenjuje pozivanjem na formalna ograničenja nametnuta odbrani, na primer na ograničenje pristupa odbrane „tajnim“ delovima spisa predmeta ili ograničenje mogućnosti da kopira dokumenat. Međutim, ESLJP takođe uzima u obzir i praktične teškoće na koje odbrana nailazi i koje su, na primer, povezane sa uslovima pritvora i prevoza osumnjičenog lica koje se nalazi u pritvoru (*Moiseyev*, stavovi 208–225).

Mora se uspostaviti delikatna ravnoteža između potrebe da se obezbedi suđenje u razumnom roku⁶⁸ i potrebe da se obezbedi dovoljno vremena za pripremu odbrane kako bi se na taj način izbeglo žurno održano suđenje koje optuženome uskraćuje mogućnost da se valjano brani (*Öcalan v. Turkey* [VV], stavovi 130–149).

Test na osnovu koga se može utvrditi koliko je vremena dovoljno subjektivan je zato što se tu moraju uzeti u obzir razni faktori – priroda i složenost predmeta, faza postupka i značaj predmeta za optuženo lice; u jednostavnim predmetima, kao što su disciplinski postupci, period od pet dana može biti adekvatan ako se računa od trenutka iznošenja optužbe do početka rasprave o meritumu (*Campbell and Fell*).

64 Vidi takođe, gore, Poglavlje 9.1.1, Obaveštenje o optužbi.

65 Vidi takođe, dole, Poglavlje 9.2, Pravno zastupanje ili lična odbrana.

66 Vidi takođe, dole, Poglavlje 9.3, Ispitivanje svedoka.

67 Vidi takođe, gore, Poglavlje 3.1, Pristup sudu.

68 Vidi takođe, gore, Poglavlje 7, Suđenje u razumnom roku.

Član 6 stav 3b nalaže da se prekine suđenje zavisno od prirode i obima novih dokaza; manje bitni novi dokazi, kao što su oni koji se odnose na karakter optuženoga, a ne na okolnosti navodno počinjenih krivičnih dela, mogu biti predloženi na samom suđenju bez ikakvog njegovog prekida (*G. B. v. France*).

Nije sasvim jasno da li postoji pravo kao takvo da sudska presuda sadrži obaveštenje o važećim žalbenim rokovima ili da je odbrana ta koja to mora sama da ustanovi; u isto vreme, može postojati pozitivna obaveza po članu 6 stav 3b) da se optuženi obavesti o relevantnim rokovima u procesno složenim predmetima, kao što su situacije u kojima postoje dva naredna roka, jedan za ulaganje kasacione žalbe i drugi za iznošenje razloga za to (*Vacher*, stavovi 22–31); dalje se može primetiti da bi bilo primerenije kada bi se takve situacije sagledavale sa stanovišta „pristupa sudu“ nego sa stanovišta prava odbrane.⁶⁹

Test „adekvatnih mogućnosti“ takođe je subjektivan test jer zavisi od konkretnih okolnosti i od mogućnosti optuženog lica, koji npr. može biti i profesionalni advokat (*Trepashkin [No. 2] v. Russia*, stavovi 159–168). Međutim, u većini slučajeva potrebne su dve glavne mogućnosti: a) mogućnost poverljive komunikacije sa advokatom (*Bonzi v. Switzerland*, odl.) koja se mora odvijati na delotvoran način (*Artico v. Italy*, stavovi 29–38) (iako je to pravo konkretnije obuhvaćeno članom 6 stav 3, tačka c);⁷⁰ i b) pristup spisu predmeta (*Kamasinski*).

U isto vreme, mogu biti dopuštena izvesna nevelika ograničenja za optuženog, na primer da mu se zabrani susret s njegovim braniocem u nekom periodu (*Bonzi*) ili da se braniocu nametne obaveza da ne obelodanjuje informacije kako bi se zaštitio neki svedok u ranoj fazi postupka (*Kurup*, odl.).

Dovoljno vremena i mogućnosti: povreda prava

- Kumulativni uticaj nekoliko izolovanih ograničenja, uključujući činjenicu da nije postojala pravna pomoć prilikom saslušanja u policijskom pritvoru, potonja ograničenja broja i dužine susreta s braniocem, nemogućnosti poverljive komunikacije s braniocem i nemogućnosti potpunog pristupa spisu predmeta sve do sasvim pozne faze suđenja (*Öcalan*).

69 Vidi takođe, gore, Poglavlje 3.1.2, Procesne prepreke za pristup sudu.

70 Vidi takođe, dole, Poglavlje 9.2, Pravno zastupanje ili lična odbrana.

- ▶ Kasaciona žalba bila je blagovremeno izjavljena, ali je odbačena zbog toga što je podnositelj predstavke propustio da je u traženom roku obrazloži, i to je sagledano u kombinaciji sa činjenicom da podnosiocu predstavke nisu dostavljene informacije o tome da postoje dva napredna roka – rok za podnošenje kasacione žalbe, s jedne strane, i rok za dostavljanje razloga na kojima ta žalba počiva, s druge strane (*Vacher*).
- ▶ Onemogućavanje pristupa spisu predmeta u pretpretresnoj fazi, uz obrazloženje da je optuženi odlučio da sam sebe zastupa, a saglasno unutrašnjem pravu, pristup spisu omogućen je samo braniocu (*Foucher*; vidi, takođe, gore, 5.1.2. Ravnopravnost stranaka).
- ▶ Iznenađna i potpuna promena svedočenja sudskog veštaka tokom jedne iste rasprave, što je na odlučujući način uticalo na mišljenje porote i odbijanje suda da imenuje drugog veštaka (*G. B. v. France*; ali, vidi i *Boenisch, Brandstetter*).
- ▶ Obrazložena pismena verzija sudske presude stigla je s velikim zakašnjenjem (više od mesec dana nakon što je saopšten dispozitiv presude), što je podnosioca predstavke sprečilo da podnese žalbu u roku od pet dana, koliki je bio zakonski rok za tu svrhu (*Hadjianastassiou*).
- ▶ Odbrana je ukratko obavestena o suštini dokumenata koje je policija dostavila u završnoj fazi obimnog predmeta koji se odnosio na složenu finansijsku prevaru, ali joj nije dato vreme da razmotri dokumente i pripremi dogovor (*Gregacevic v. Croatia*).
- ▶ Podnositelj predstavke optužen je za prekršaj dok je boravio u policijskom pritvoru, i to svega nekoliko sati pre nego što je izveden pred sud (*Hakobyan and Others v. Armenia*).

Pravo na „dovoljne i adekvatne mogućnosti“ obuhvata pravo pristupa spisu predmeta nakon što se završi istraga u pretpretresnom postupku; u isto vreme, ako se pristup omogući samo advokatu, a ne i optuženom licu (*Kamasinski*), to može biti dovoljno. Kada je optuženom odobreno pravo da sam sebe zastupa, onda će uskraćivanje pristupa spisu predmeta u pretpretresnoj fazi predstavljati povredu člana 6 (*Foucher*).⁷¹ Kada procenjuje granice pristupa optuženog spisu predmeta, ESLJP pre svega uzima u obzir dužinu tog ograničenja (*Trepashkin [No. 2]*, stavovi 159–168).

Pravo na pristup spisu predmeta nije apsolutno pravo i mogući su neki izuzeci kako bi se zaštitili osetljivi istražni metodi ili identitet svedoka ili

71 Vidi takođe, gore, Poglavlje 5.1.2, Ravnopravnost stranaka.

policijskog agenta; na optuženom licu je teret dokazivanja da je pristup bilo kom određenom elementu spisa predmeta neophodan za ostvarivanje njegovog prava na odbranu (*Bricmont*).⁷²

Test nužnosti da se obelodani neki osetljiv materijal ESLJP je prepustio domaćim sudovima i neće biti nikakve autonomne procene o meritumu sve dotle dok domaći sudovi sami sprovode tu procenu saglasno unutrašnjem pravu (*Dowsett*). Međutim, može se pojaviti problem onda kada domaći sud nema po zakonu nikakvo diskreciono pravo da odluči da li neki materijal treba staviti na uvid odbrani (*Mirilashvili*, stavovi 200–209).

Dovoljno vremena i mogućnosti: nije bilo povrede prava

- ▶ Pet dana od trenutka iznošenja optužbe do početka rasprave o meritumu bilo je „dovoljno vremena” za pripremu odbrane u zatvorskom disciplinskom predmetu koji se odnosio na optužbu za pobunu (*Campbell and Fell*); slično tome, 15 dana je bilo „dovoljno vremena” u strukovnom disciplinskom postupku protiv lekara koji je bio optužen da je prekršio propise tako što je izdavao potvrde o nesposobnosti za rad (*Albert and Le Compte v. Belgium*).
- ▶ Uprkos tome što je sudsko veće prekvalifikovalo krivično delo, podnosilac predstave imao je dovoljno vremena da pripremi svoju žalbu u zakonskom roku s obzirom na to da je završno izlaganje tužioca bilo takvo da mu je omogućilo da anticipira takvu prekvalifikaciju (*Mulosmani v. Albania*).
- ▶ Na početku suđenja za seksualne delikte koje je ukupno trajalo tri dana tužilaštvo je predočilo nove, manje važne dokaze o karakteru optuženoga; samo suđenje nije prekidano (*G. B. v. France*).
- ▶ Optuženi je bio smešten u samicu i tokom nekoliko ograničenih perioda bila mu je onemogućena komunikacija sa advokatom, ali je sve ostalo vreme mogao da komunicira s njim (*Bonzi*, odl.).
- ▶ Advokatu odbrane naloženo je da svome klijentu nikako ne obelodanjuje identitet određenog svedoka da bi se svedok zaštitio od uticaja (*Kurup*, odl.).
- ▶ Pristup spisu predmeta bio je dopušten samo advokatu podnosioca predstave, a ne i podnosiocu predstave lično (*Kamasinski*).

72 Vidi takođe, gore, Poglavlje 5.1.1, Akuzatorno načelo.

Pravo na adekvatne „mogućnosti“ kao takve ne podrazumeva pravo da se po sopstvenom izboru imenuje veštak za svedoka na suđenju, niti pravo da se imenuje novi, odnosno alternativni veštak (*Boenisch v. Austria*, stavovi 28–35; *Brandstetter*, stavovi 41–69). U izuzetnim okolnostima, kao što je na jednom istom suđenju neočekivana i potpuna promena stručnog svedočenja veštaka koga je imenovao sud, može iskrsnuti problem pravičnosti i prava na odbranu ako sud ne razmotri mogućnost da se pozove drugi veštak (*G. B. v. France*).

Može se pokazati da je teško osporiti izveštaj veštaka bez pomoći drugog veštaka u relevantnoj oblasti. Stoga nije dovoljno samo pravo odbrane da zatraži od suda da angažuje novog veštaka. Da bi se to pravo delotvorno sprovelo, odbrani mora biti pružena ista mogućnost da uvede sopstvenog „svedoka veštaka“ (*Khodorkovskiy and Lebedev v. Russia*, stav 731). Međutim, pitanje veštaka bilo bi primerenije razmatrati sa stanovišta člana 6 stav 3d, a ne sa stanovišta člana 6 stav 3b.

Pravo da se upozna s razlozima sudske presude takođe se može smatrati jednim aspektom člana 6 stav 3b. Ti razlozi mogu biti potrebni da bi optuženi mogao da odluči da li će uopšte uložiti žalbu i pripremati se za žalbeni postupak (*Hadjianastassiou*).⁷³

9.2. PRAVNO ZASTUPANJE ILI LIČNA ODBRANA

Postoji izvesno preklapanje između prava na pravno zastupanje ili ličnu odbranu i sledećih prava: prava na akuzatorni postupak i ravnopravnost stranaka, što su sve podrazumevani elementi pravičnog suđenja saglasno članu 6 stav 1,⁷⁴ prava da se bude obavешten o optužbi po osnovu člana 6 stav 3a⁷⁵, prava da se dobije dovoljno vremena i mogućnosti za pripremanje odbrane saglasno članu 6 stav 3b,⁷⁶ i prava da se na osnovu tačke (d) člana 6 stav 3 ispituju svedoci.⁷⁷

Uobičajeni pristup podrazumeva da se prvo ispita navodna povreda člana 6 stav 3c zajedno sa članom 6 stav 3b kako bi se kumulativnom analizom

73 Vidi takođe, gore, Poglavlje 3.1.2, Procesne prepreke za pristup sudu; i Poglavlje 6.1, Obrazložena odluka.

74 Vidi takođe, gore, Poglavlje 5.1.1, Akuzatorno načelo; i Poglavlje 5.1.2, Ravnopravnost stranaka.

75 Vidi takođe, gore, Poglavlje 9.1.1, Obaveštenje o optužbi.

76 Vidi takođe, dole, više o tome u ovom poglavlju.

77 Vidi takođe, dole, Poglavlje 9.3, Ispitivanje svedoka.

raznih teškoća s kojima se odbrana suočava dokazalo opšte dejstvo tih nedostataka na pravično suđenje u celini u smislu člana 6 stav 1 (*Öcalan*).

Član 6 stav 3c sastoji se od četiri jasno razgraničena elementa: a) pravo lica da se lično brani (*Foucher*), b) u određenim okolnostima, pravo da izabere advokata (*Campbell and Fell*), c) pravo na besplatnu pravnu pomoć ako lice o kome je reč nema dovoljno sredstava i ako to nalažu interesi pravde (*John Murray*) i, konačno d) pravo na praktičnu i delotvornu pravnu pomoć (*Bogumil*, stavovi 47–50).

Pravo na ličnu odbranu nije apsolutno pravo i državne vlasti mogu uskratiti optuženima to pravo zato što u nekim situacijama unutrašnje pravo nalaže da svako lice ima branioca, posebno tamo gde je reč o navodno počinjenim teškim krivičnim delima (*Kamasinski*).

S druge strane, ako je optuženome priznato pravo da sam sebe zastupa, uvođenje dodatnih ograničenja njegovih prava na odbranu zbog toga što se opredelio za lično zastupanje – kao što je uskraćivanje pristupa spisu predmeta u pretpretresnoj fazi – može dovesti do povrede prava (*Foucher*).⁷⁸

Odluka o tome da li će se dozvoliti pristup advokatu – besplatnom ili plaćenom – mora biti predmet sudske kontrole i tu odluku ne sme doneti izvršni organ po svom nahođenju (*Ezeh and Connors*, stavovi 100–108).

Nepostojanje prava na branioca na samom ročištu verovatno će biti smatrano povredom člana 6 stav 3c, čak i tamo gde je taj pristup bio omogućen u prethodnim fazama postupka (*Ezeh and Connors*).

Nemogućnost da se dobije besplatna pravna pomoć obično se javlja u kontekstu lakših krivičnih dela i administrativnih ili disciplinskih prekršaja koji se smatraju „krivičnima” samo u autonomnom značenju člana 6 stav 1, ali ne i po odredbama unutrašnjeg prava; otud optuženi i nema pravo na besplatni pravni savet (*Engel*).⁷⁹

Kada se odlučuje da li će biti odobrena besplatna pravna pomoć, vlast mora da uzme u obzir finansijska sredstva kojima raspolaže optuženi, kao i interese pravde; interesi pravde nalažu da se razmotre priroda i složenost dela koje je navodno počinjeno, koliko je to delo važno za počinioца, težina zaprećene kazne i ostale okolnosti, kao što je postojanje krivičnog dosijea, kao i sposobnost optuženog da sam sebe na adekvatan način zastupa (*Timergaliyev*).

78 Vidi takođe, gore, Poglavlje 5.1.2, Ravnopravnost stranaka.

79 Vidi takođe, gore, Poglavlje 2.2, Krivična optužba.

Ako optuženi ima dovoljno novčanih sredstava da plati advokata, onda nema potrebe da se uzimaju u razmatranje interesi pravde kako bi se odobrila pravna pomoć (*Campbell and Fell*).

Čak i u slučajevima koji nisu složeni, ravnoteža interesa pravde „pomeriće kazaljku“ ka odobravanju pravne pomoći onda kada optuženome preti duga kazna zatvora (*Quaranta v. Switzerland*, stavovi 32–38).

Pravo na besplatnu pravnu pomoć primenjuje se bez obzira na fazu postupka, uključujući i istragu koja se vodi pre početka pretresa (*Quaranta*).

U skladu je sa interesima pravde da lice optuženo u vojnom ili zatvorskom disciplinskom postupku, gde postoji veoma mali broj činjenica, samo sebe brani i da za tu svoju ličnu odbranu dobije pravnu pomoć ograničenu isključivo na bavljenje pitanjima u apelacionoj fazi (*Engel*, stavovi 89–91).

Odbijanje da se pruži pravna pomoć u apelacionoj fazi takođe može biti u skladu sa interesima pravde sve dok organ vlasti koji o pravnoj pomoći odlučuje uzima u obzir razumne izgleda za uspeh, odnosno objektivnu verovatnoću uspeha (*Monnell and Morris*, stavovi 55–70).

U isto vreme, odbijanje da se pruži pravna pomoć u apelacionoj fazi može biti neprihvatljivo ako se u žalbenom postupku otvaraju supstancijalna pravna pitanja (*Pakelli v. Germany*, stavovi 31–40).

U svakoj fazi postupka moraju se preispitivati interesi pravde (*Granger*, stavovi 43–48).

Pravo na izbor advokata koji će ih zastupati optuženi imaju jedino ako ga sami plaćaju iz finansijskih sredstava kojima raspolažu (*Campbell and Fell*); optuženi koji koristi pravnu pomoć nema pravo da bira advokata (*Krem-povskij*, odl.). S druge strane, ako advokati koji rade u okviru pravne pomoći očigledno ne obavljaju posao koji im je poveren, vlast ima pozitivnu obavezu da ih zameni (*Artico*, stavovi 31–38).

Međutim, pravo na izbor advokata nije apsolutno pravo; tu se mogu uvesti ograničenja radi valjanog sprovođenja pravde, tako da je moguće ograničiti broj advokata, propisati njihove kvalifikacije i odrediti pravila njihovog ponašanja pred sudom (*Ensslin and others v. Germany*, odl. 1978).

Ako se nekom licu sudi *in absentia*, mora mu biti omogućeno da ga zastupa branilac po njegovom izboru (*Karatas and Sari v. France*, stavovi 52–62).

Ograničenje u pogledu pristupa advokatu u ranim fazama postupka, kao što je faza koja nastupa neposredno posle hapšenja, mogu dovesti do povrede člana 6 stav 3c ako se dobije priznanje optuženog koji u tom tre-

nutku nije kraj sebe imao branioca ili ako se iz ćutanja optuženog izvedu negativni zaključci. U toj konkretnoj fazi postupka smatra se da je optuženi najranjiviji i najpodložniji neprikladnom pritisku, pa mu je stoga potrebna pravna pomoć (*John Murray; Salduz* [VV], stavovi 56–62), osim ako se samo to lice nije izričito i svesno odreklo prava na advokata (*Yoldaş v. Turkey*, stavovi 46–55).

Međutim, ESLJP je nedavno utvrdio da zakasneli pristup advokatu, kao što je omogućen određenim licima koja su bila osumnjičena za terorizam, omogućen tek u situaciji kada je „satni mehanizam bombe već otkucavao“, može, uprkos izvesnim pritiscima koje su vlasti primenile i korišćenju iskaza tih osumnjičenih na suđenju, biti kompatibilan sa članom 6 ako se na osnovu relevantnih činilaca može dokazati kako je postupak u celini gledano bio pravičan (*Ibrahim and Others v. the United Kingdom*). Među relevantne činioce u tom smislu spadaju: a) posebna osetljivost osumnjičenog; b) pravni okvir prema kome se upravlja prepretresni postupak i prihvatljivost dokaza na suđenju; c) mogućnost da se ospori autentičnost optužujućih dokaza i da se izrazi protivljenje njihovoj upotrebi na suđenju; d) priroda iskaza i to da li su bez odlaganja povučeni ili izmenjeni; e) težina javnog interesa za istragu i f) zaprećena kazna za konkretno krivično delo o kome je reč.

Opšte je pravilo da optuženi mora imati pravo da dobije pomoć advokata čim je odveden u pritvor, a ne samo tokom saslušanja u pritvoru (*Dayanan*, stavovi 29–34).

Na lice koje nema pravnog zastupnika ne sme se vršiti pritisak da prizna, čak ni ako nema procesni status osumnjičenog u toku spornog saslušanja, a ranije je tretirano kao svedok u toj fazi (*Shabelnik*).⁸⁰

Hitan pristup advokatu predstavlja važnu protivtežu ranjivosti svakog osumnjičenog koji se nalazi u policijskom pritvoru ako postoji osnovni mehanizam zaštite od prinude i zlostavljanja osumnjičenog u rukama policije, što doprinosi sprečavanju sudskih zabluda (*Salduz v. Turkey*).

U isto vreme, prisustvo advokata nije nužno ako policija ispituje neko lice koje nije lišeno slobode, čak i ako to lice docnije postane osumnjičeni (*Aleksandr Zaichenko v. Russia*, stavovi 46–51).

Ako se osumnjičeni pod sumnjivim okolnostima odrekne prava na pravnu pomoć, to se može smatrati pravno bezvrednim. Ako se optuženo lice odrekne prava na pomoć advokata prilikom saslušanja, onda se valjana

80 Vidi takođe, gore, Poglavlje 5.3.2, Pravo na ćutanje i imunitet od samooptuživanja.

isprava o odricanju ne može ustanoviti samo tako što će se dokazati da je to lice odgovaralo na potonja pitanja policije, čak i ako nije osporeno da su mu predočena njegova prava (*Pishchalnikov*, stavovi 72–91).

Ne postoji sasvim pouzdano utvrđena sudska praksa kada je reč o zahtevu da branilac bude prisutan za vreme svih istražnih radnji, osim prilikom početnog saslušanja. Međutim, čini se da prisustvo advokata u vreme kada je optuženi suočen s nekim svedokom koji nije ključni u pretpretresnoj fazi ne predstavlja supstancijalni element prava na odbranu (*Isgro v. Italy*, stavovi 31–37).⁸¹ U isto vreme, čini se da prisustvo advokata može biti traženo kada se organizuje vrsta za identifikaciju da bi se prepoznao počinitelj dela, posebno tamo gde to prepoznavanje igra ključnu ulogu u donošenju konačne osuđujuće presude (*Laska and Lika*, stavovi 63–72).

Način na koji se pruža pravna pomoć – svejedno da li besplatna ili plaćena – mora biti „praktičan i delotvoran”, a ne samo „teorijski i iluzoran” (*Artico v. Italy*, stavovi 31–38).

Ne postoji pravo kao takvo na pristup advokatu u svakom trenutku postupka i mogu se uvesti ograničenja u pogledu broja sastanaka ili trajanja tih sastanaka, posebno u pretpretresnoj fazi (*Bonzi*) ako se neposredno po hapšenju poštuje suštinska potreba da se obezbedi pristup advokatu i njegovim savetima (*John Murray*).

Načelno gledano, optuženi u krivičnom postupku ima pravo da ostvari poverljivu komunikaciju sa svojim advokatom (*Sakhnovskiy [VV]*, stavovi 99–107) iako je dopušten vizuelni nadzor nad njihovim sastankom. Međutim, pravo na poverljivu komunikaciju sa advokatom nije apsolutno pravo i policija može da organizuje nadzor nad sastancima između advokata i klijenta radi sprečavanja dosluha (*S. v. Switzerland*, stavovi 48–51) ili izvršenja novih krivičnih dela (*Brennan v. the United Kingdom*, stavovi 42–63) ili radi zaštite svedoka (*Kurup*, odl.).

Način i trajanje nadzora nad komunikacijom optuženoga i njegovog advokata: a) moraju biti ubedljivo obrazloženi, tj. moraju imati razuman osnov za sumnju da su, ne samo optuženi već i advokat, umešani u neku štetnu aktivnost ili da omogućuju njeno izvršenje, pri čemu se ocena daje na osnovu objektivnog testa i b) moraju predstavljati srazmeran odgovor na pretpostavljenu potrebu (*S. v. Switzerland, Brennan, Kurup*). Mere, kao što je prislušivanje razgovora između optuženog i njegovih branilaca, mogu biti legitimne samo ako su „apsolutno neophodne”. Takve mere

81 Vidi takođe, dole, Poglavlje 9.3, Ispitivanje svedoka.

mogu prekršiti član 6 stav 3 čak i ako naizgled nemaju nikakve direktne veze s meritumom optužbi, niti sa strategijom odbrane (*Zagaria v. Italy*, stavovi 32–36).

Pravno zastupanje: povreda prava

- ▶ Uskraćivanje pristupa spisu predmeta u prepretnoj fazi uz obrazloženje da je optuženi odabrao da sam sebe zastupa, a taj pristup je, prema unutrašnjem pravu, dopušten samo advokatu (*Foucher*).⁸²
- ▶ Zatvoreniku je prilikom rasprave u disciplinskom predmetu protiv njega onemogućen pristup advokatu diskrecionom odlukom upravnika zatvora, s tim što mu je tokom prekida postupka dozvoljeno da se konsultuje sa advokatom (*Ezeh and Connors*).
- ▶ Od advokata je traženo da svaki put kada treba da se konsultuje sa svojim klijentom zatraži dozvolu od istražitelja, što je mera za koju ne postoji osnov u unutrašnjem pravu (*Moiseyev*).
- ▶ Zvanični advokat podnosioca predstavke propustio je da se pojavi na suđenju u žalbenom postupku; pored toga, podnosilac predstavke uprkos oštećenom sluhu nije mogao da dobije slušni aparat koji bi mu omogućio da delotvorno učestvuje u postupku (*Timergaliyev*).⁸³
- ▶ Odbijanje pravne pomoći u žalbenom postupku uprkos činjenici da su se otvorila i neka supstancijalna zakonodavna pitanja (*Pakelli*; ali vidi i *Monnell and Morris*).
- ▶ Nisu preispitani interesi pravde koji su nalagali da se odobri pravna pomoć s obzirom na složena pravna pitanja koja su se otvorila u raspravi na žalbenom nivou (*Granger*).
- ▶ Optuženome nije bilo omogućeno da bira advokata; on je potom pobegao i suđeno mu je u odsustvu (*Karatas and Sari*).
- ▶ Priznanje je dobijeno od lica koje nije imalo advokata, a u vreme ispitivanja imalo je status svedoka; to priznanje je potom korišćeno radi utvrđivanja krivice (*Shabelnik*).⁸⁴

82 Vidi takođe, gore, Poglavlje 5.3.2, Pravo na ćutanje i imunitet od samooptuživanja.

83 Vidi takođe, gore, Poglavlje 5.2.2, Delotvorno učešće.

84 Vidi takođe, gore, Poglavlje 5.3.2, Pravo na ćutanje i imunitet od samooptuživanja.

- ▶ Nemogućnost da se povuče početno priznanje dobijeno od osumnjičenog koji nije imao pravnog zastupnika, a advokat mu je omogućen kasnije, ali je policija odmah stupila u akciju na osnovu početnog priznanja kako bi obezbedila dalje dokaze (*Truten v. Ukraine*).
- ▶ Priznanje dobijeno od lica koje nije imalo pravnog zastupnika, a policijski istražitelj je manipulirao definicijom imputiranog dela da bi izbegao da osumnjičenome pruži obaveznu pravnu pomoć, istovremeno vršeći pritisak na njega da potpiše izjavu o odricanju od pravne pomoći (*Yaremenko v. Ukraine*).
- ▶ Podnosilac predstavke izneo je priznanje u situaciji kada ga je zastupao advokat u okviru pravne pomoći, ali podnosilac nije bio obavješten da mu je bio na raspolaganju drugi advokat koga su angažovali njegovi roditelji, što znači da nije mogao da izvrši „informisani izbor“ (*Dvorski v. Croatia*).
- ▶ Nije bilo obezbeđeno prisustvo advokata u vreme kada je podnosilac predstavke držan u pritvoru zbog zakonskih ograničenja u pogledu pristupa advokatu, a povreda prava je utvrđena uprkos tome što je podnosilac koristio svoje pravo na ćutanje (*Dayanan v. Turkey*; ali, vidi i *Simeonovi*).
- ▶ Policija je nadzirala gotovo sve sastanke između podnosioca predstavke i njegovog advokata u pretpretresnoj fazi u predmetu u kome je bilo 16 saoptuženih lica – utvrđena je povreda prava uprkos tome što je postojala mogućnost da je advokat možda bio u dosluhu (*S. v. Switzerland*; ali, vidi i *Bonzi, Kurup*).
- ▶ Policija je nadzirala prvi sastanak između osumnjičenog za terorizam i njegovog advokata i tom prilikom su njih dvoje sprečeni da razmene ijedno ime – utvrđena je povreda prava, s obzirom na to da nije postojao nijedan razuman navod da je advokat možda bio spreman da prenese bilo kakvu štetnu informaciju osumnjičenima koji su tada bili u bekstvu (*Brennan*).
- ▶ Advokat koji je delovao u okviru pravne pomoći nije mogao da valjano zastupa optuženog stranca zato što je imenovan svega tri dana pre no što je na vrhovnom sudu razmatrana žalba (*Daud v. Portugal*; ali, vidi i *Tripodi*).

- ▶ Odbijanje nadležnih da zamene branioca koji je postupao u okviru pravne pomoći uprkos njegovom očiglednom nemaru – žalbu nije potkrepio nijednim pravnim argumentom (*Czekalla*; ali, vidi i *Tripodi*).
- ▶ Odbijanje vlasti da zamene branioca u okviru pravne pomoći iako taj branilac nije uopšte stupio u kontakt s podnosiocem predstave pre poslednjeg žalbenog ročišta u predmetu u kome se sudilo za ubistvo (*Sakhnovskiy*).
- ▶ Presretanje razgovora koji su video-konferencijom vodili optuženi i njegov advokat (*Zagaria*).
- ▶ Podnosioca predstave prvo je zastupao advokatski pripravnik, a potom iskusniji advokat (koji nije uradio ništa drugo osim što je tražio da bude premešten s tog slučaja), da bi ga potom zastupao i treći advokat u okviru pravne pomoći, kojem je za čitanje kompletnog spisa predmeta odobreno svega pet sati (*Bogumil*).

Mogućnost koordinisanja strategije odbrane između većeg broja advokata koji rade na slučajevima u kojima postoje mnogobrojna lica kao saoptuženi u jednoj istoj stvari vlasti ne smeju da brkaju s pokušajem advokata da ostvare dosluh, tako da ta prva mogućnost ne mora da nalaže stalni nadzor sastanaka između klijenata i njihovih advokata (*S. v. Switzerland*).

Kada je reč o početnim sastancima između optuženog i advokata, potreba za nadzorom podleže mnogo strožoj proveri nego kada je reč o njihovim docnijim sastancima (*Brennan*, nasuprot predmetima *Kurup*, *Bonzi*).

U normalnim okolnostima, države ne mogu biti odgovorne za ponašanje advokata optuženog lica. U isto vreme, ako je advokat koji je određen u okviru pravne pomoći očigledno propustio da pruži delotvorno zastupanje klijentu, država ima pozitivnu obavezu da interveniše tako što će zameniti svakog advokata (iz programa pravne pomoći) koji se ne ponaša profesionalno (*Czekalla v. Portugal*, stavovi 59–71) ili, alternativno, tako što će dopustiti advokatu da svoj posao obavi kroz odlaganje (*Artico, Sakhnovskiy* [VV], stavovi 99–107). Ako je evidentan problem na planu pravnog zastupanja, sudovi moraju da pokrenu inicijativu i reše taj problem, na primer tako što će proglasiti prekid suđenja kako bi novopostavljenom advokatu omogućili da se upozna sa spisom predmeta (*Bogumil*, stavovi 47–50).

Pravno zastupanje: nije bilo povrede prava

- ▶ Odbijanje da se pruži pravna pomoć u apelacionoj fazi nakon što je odlučeno da žalba nema razumnog izgleda na uspeh (*Monnell and Morris*; ali vidi *Granger i Pakelli*).
- ▶ Nemogućnost izbora advokata odbrane u okviru pravne pomoći (*Krempovskij*, odl.).
- ▶ Ograničenje broja advokata (najviše tri branioca za svakog optuženog); isključenje pojedinih advokata koji su bili osumnjičeni za pružanje podrške kriminalnom udruženju u koje je optuženi navodno bio umešan (*Ensslin and others*, odl.).
- ▶ Uhapšeno lice nije uložilo razumne napore u sopstvenu odbranu nakon što je potpisalo priznanje neposredno po hapšenju i istovremeno izjavilo da mu u toj fazi nije potreban branilac (*Zhelezov*, odl.; *Latimer*, odl., ali vidi *John Murray i Dayanan*).
- ▶ Podnosiocu predstavke nije pružena pravna pomoć advokata tokom prva tri dana pritvora, kada je on koristio svoje pravo na ćutanje; nije bilo povrede prava uprkos tome što je njegovo početno priznanje korišćeno kao dokaz, koji je na suđenju bio potkrepljen drugim dokazima (*Simeonovi v. Bugaria*; ali vidi *John Murray i Dayanan*).
- ▶ Optuženik je bio smešten u samicu i onemogućeno mu je da komunicira sa advokatom u nekoliko ograničenih vremenskih perioda, s druge strane, imao je mogućnost da sve ostalo vreme slobodno komunicira sa advokatom (*Bonzi*).
- ▶ Advokatu odbrane naređeno je da ne sme obelodaniti identitet izvesnog svedoka svome klijentu u ranoj fazi postupka da bi se taj svedok zaštitio od uticaja (*Kurup*).
- ▶ Nije se moglo pripisati u grešku države to što advokat odbrane nije bio u mogućnosti da prisustvuje ročištu usled bolesti, bez obzira na to što on pritom nije uložio razumne napore da nađe zamenu (*Tripodi*).
- ▶ Podnosilac predstavke kome je na teret stavljeno lakše krivično delo potpisao je formular kojim odbija pomoć advokata, što je protumačeno kao validno odricanje od prava na odbranu jer nije bilo nikakvih dokaza da ga je policija prevarila (*Galstyan v. Armenia*).

- ▶ Zahtev za pravnu pomoć je odbijen, ali je sud dao uputstva o tome kako dopuniti spis predmeta optuženome kome je predstojao krivični postupak u vezi s direktnim dopunskim porezom, pa zato nije postojala opasnost da on bude lišen slobode (*Barsom and Varli v. Sweden*, odl.).
- ▶ Sud je odbio da u postupak uključi novog, trećeg advokata koji je trebalo da savetuje podnosioca predstave u vezi s pitanjima koja su se odnosila na međunarodno pravo jer je smatrao da to nije suštinski važno za predmet o kome je reč (*Klimentyev v. Russia*).
- ▶ Uprkos lošem radu advokata iz programa pravne pomoći (u završnoj reči nije izneo ni činjeničnu, ni pravnu argumentaciju, niti je učestvovao u izradi žalbe), nije bilo očiglednog propusta u smislu pravne pomoći zato što je taj advokat ipak podneo izvesne podneske i pokušao bar jednom da se izbori za to da podnosilac predstave bude pušten iz pritvora (*Gabrielyan v. Armenia*).

Međutim, test očiglednog nemara prilično je strog s obzirom na to da jedan izolovani primer nedostatka razumnih napora / znatnog truda i marljivosti advokata ne mora biti dovoljan da se aktivira pozitivna obaveza države da na neki način nadoknadi nedostatke u radu tog advokata (*Triodi v. Italy*, stavovi 27–31).

9.3. ISPITIVANJE SVEDOKA

Postoji izvesno preklapanje između prava na ispitivanje svedoka i prava na akuzatorni postupak i, naročito, između te odredbe i ravnopravnosti stranaka (*Vidal*) jer su sve to podrazumevani elementi pravičnog suđenja po članu 6.stav 1, prava na dovoljno vremena i mogućnosti za pripremu odbrane saglasno članu 6 stav 3b (*G. B. v. France*) i prava na pravno zastupanje prema tački c) stava 3 (*S. N. v. Sweden*).⁸⁵

Član 6 stav 3, tačka d) obuhvata tri razgraničena sastavna elementa: a) pravo na osporavanje iskaza svedoka tužbe (ili na proveru drugih dokaza koje tužba iznese u podršku optužnice) ili osporavanje iskaza svedoka koji su pozvani da svedoče po nalogu suda); b) u izvesnim okolnostima, pravo da se pozovu svedoci po sopstvenom izboru da svedoče na suđenju kao

⁸⁵ Vidi takođe, gore, Poglavlje 5.1.1, Akuzatorno načelo; Poglavlje 5.1.2, Ravnopravnost stranaka; Poglavlje 9.1.2, Dovoljno vremena i mogućnosti za pripremu odbrane; i Poglavlje 9.2, Pravno zastupanje ili lična odbrana.

svedoci odbrane (*Vidal*); i c) pravo da se ispituju svedoci tužilaštva pod istim uslovima koji važe za svedoke odbrane.

Uobičajeni pristup podrazumeva da se prvo ispita navodno kršenje člana 6 stav 3d da bi se, kumulativnom analizom različitih teškoća s kojima se suočava odbrana u pogledu svedoka, dokazalo ukupno dejstvo svih tih nedostataka na pravično suđenje u celini u smislu člana 6 stav 1 (*Vidal*).

U skladu s načelom supsidijarnosti, pravo na ispitivanje svedoka ne dopušta pritužbe u kojima se ukazuje na to da su sudovi pogrešno procenili iskaze svedoka ili druge činjenične nalaze (*Perna v. Italy* [VV], stavovi 29–32) ako sudovi nisu izveli neke drastično nepravične ili proizvoljne zaključke (*Scheper v. the Netherlands*, odl.).

Pravo na ispitivanje svedoka ne sprečava sud da naporedo ispita svedoke i osloni se na njihove pismene iskaze date u prepretresnoj fazi ako je odbrana imala priliku da se suoči s tim svedokom u nekoj fazi postupka (*Bracci*, stavovi 54–61; uporedi sa *Orhan Çağan*, stavovi 31–43). Osim toga, usmeni iskaz svedoka na suđenju ne mora nužno da ima prednost u odnosu na njegov raniji iskaz koji je zabeležila policija.

Član 6 stav 3d uživa znatnu autonomiju, ali nije u potpunosti autonoman u odnosu na unutrašnje pravo jer je reč o odredbi koja uzima u obzir inherentne razlike između akuzatornih sistema (stranke odlučuju koje će svedoke pozvati i svedoke ispituju isključivo stranke, odnosno njihovi pravni zastupnici) i inkvizitornih sistema (u tim sistemima sudovi odlučuju koje će svedoke pozivati i ispituju ih zajedno sa strankama). Podnosilac predstave u inkvizitornom sistemu za to ne može da se osloni na član 6 stav 3d da pozove svedoke po vlastitom nahođenju kako bi svedočili na suđenju (*Perna; Vidal*).⁸⁶

Međutim, sam termin „svedok” u članu 6 stav 3d ima potpuno autonomno značenje i ne primenjuje se samo na lica koja su pozvana da svedoče na suđenju. Taj termin se primenjuje i na lica koja su dala iskaze zabeležene pre suđenja i pročitane na suđenju (*Kostovski v. the Netherlands*, stavovi 38–45); iskaze saoptuženih (*Luca v. Italy*, stavovi 38–45); kao i iskaze lica koja imaju poseban status, kao što su veštaci (*Boenisch, Brandstetter*).

Sudu se može prepustiti, kako se obično i događa u inkvizitornim sistemima, da sam odredi da li će svedočenje određenog svedoka biti važno za samo suđenje (*Perna v. Italy* [VV]). Međutim, u nekim prilikama ESLJP je, sasvim izuzetno, bio spreman da preispita zaključke domaćih sudova u

86 Vidi takođe, gore, Poglavlje 5.1.2, Ravnopravnost stranaka.

pogledu primerenosti i važnosti iskaza svedoka koje je predložila odbrana (*Olujić*, stavovi 78–85).

Lica koja se pozivaju na povredu člana 6 stav 3d ne treba da dokažu samo to da im nije bilo dozvoljeno da pozovu određene svedoke već i da bi saslušanje tih svedoka bilo apsolutno neophodno kako bi se utvrdila istina, kao i da, ako ti svedoci ne budu saslušani, postaju ugroženi pravo na odbranu i načelo pravičnosti postupka u celini (*Butkevičius*, odl.; *Kremposkij*, odl.). Pravo na pozivanje svedoka odbrane može se široko tumačiti i može se ticati i prava odbrane da traži da se ispituju drugi dokazi, uključujući i materijalne dokaze, izveštaje veštaka itd.

Uprkos uobičajenim razlozima koje ESLJP navodi za „miroljubivu“ koegzistenciju inkvizitornog i akuzatornog (adversarijalnog) sistema u okviru člana 6, u novije vreme se postepeno menja pozicija u sudskoj praksi. Nakon što su u predmetima *Al-Khawaja and Tahery v. the United Kingdom* i *Schatschaschwili v. Germany* izrečene presude Velikog veća, kreirana je snažna pretpostavka za to da se traži prisustvo svih svedoka tužilaštva na suđenju, čime se ograničava ono što je bilo tradicionalno rezervisano kao prerogativ tužbe ili sudova u inkvizitornim sistemima. Ako se na suđenju ne pojavi bilo koji svedok koga je pozvala odbrana, pravičnost postupka vrednuje se na osnovu primene testa u tri koraka: a) da li je postojao valjan razlog za nepojavljivanje svedoka?, b) da li su iskazi tog svedoka bili „jedini“ ili „odlučujući“ dokaz za osuđujuću presudu? i c) da li je korišćenje tih iskaza bilo ispravljeno dovoljnim „faktorima protivteže“, uključujući postojanje adekvatnih „procesnih mehanizama zaštite“. Veoma je važno naglasiti – a to je u suprotnosti s ranijom sudskom praksom – da nijedan od odgovora na gore navedena pitanja, sam po sebi, nije kadar da determiniše zaključak o pravičnosti postupka. Stoga vrednovanje svih triju navedenih faktora mora da bude kumulativno.

Ne postoji iscrpan spisak razloga za nepojavljivanje svedoka i svaki razlog treba proceniti s obzirom na konkretne okolnosti datog predmeta, imajući na umu da su vlasti dužne da preduzmu „razumne mere“ kako bi obezbedile da se svedok pojavi (*Nechto v. Russia*).

Među „valjanim razlozima“ za nepojavljivanje svedoka koje je ESLJP priznao nalaze se: a) smrt svedoka (*Al-Khawaja and Tahery*); b) aktivni, ali bezuspešni pokušaji da se locira i dovede svedok uz pomoć policije, uključujući korišćenje instrumenata međunarodne pravne pomoći ili izricanje novčane kazne za nepojavljivanje na suđenju (*Chmura v. Poland, Sellick and Sellick v. the United Kingdom, Prăjină v. Romania*); c) moguće krajnje negativno psihološko dejstvo ispitivanja na suđenju na žrtvu seksualnog delikta (*Gani v. Spain*).

Procena da li su iskazi nekog svedoka bili „isključivi“ ili „odlučujući“ dokaz suštinski zavisi od konkretnih okolnosti predmeta. Međutim, ako se uzme u obzir pristup za koji se ESLJP opredelio u predmetu *Schatschaschwili*, to što se na suđenju nije pojavio neki drugi svedok ne oslobađa vlasti obaveze da preduzmu sve razumne mere da bi osigurala da svedok prisustvuje, a nepojavljivanje onih svedoka čiji iskazi nisu odlučujući takođe može dovesti do povrede člana 6 zbog postojanja drugih dvaju kriterijuma (nije bilo „valjanog razloga“ ili nije bilo adekvatnih „procesnih mehanizama zaštite“).

Procena važnosti svedoka može se doneti na osnovu analize značaja koji se pripisuje određenom svedočenju u građenju optužnice, odnosno donije, u građenju osuđujuće presude (*Birutis and Others v. Lithuania*, stavovi 28–35). Svedok takođe može postati „ključni svedok“ ako je njegov iskaz jedino svedočenje koje može da potvrdi ili opovrgne određenu liniju odbrane za koju se podnosilac predstavke opredelio, kao što se dešava u slučajevima u kojima postoji sumnja na policijsko podsticanje na izvršenje krivičnog dela (*Ramanauskas*).⁸⁷ Kod donošenja te odluke, ESLJP može povremeno da ispita kvalitet i pouzdanost drugih iskaza svedoka koji su iskorišćeni protiv optuženoga. Tako, iako sudska praksa ne isključuje u apsolutnom smislu korišćenje svedočenja po čuvenju (rekla-kazala), nije dopušteno oslanjati se na tu vrstu svedočenja u situaciji u kojoj nisu ispitani neposredni očevici (*V. D. v. Romania*, stavovi 107–116). Slična logika važi za priznanja saoptuženih, koja ne mogu biti korišćena kao osnov za osuđujuću presudu protiv onog saoptuženog koji nije priznao delo (*Vladimir Romanov v. Russia*, stavovi 97–106). Pismeni iskazi koje je svedok na suđenju povukao takođe se ne mogu smatrati dovoljno pouzdanima za podršku optužbe ako taj ključni svedok nije bio valjano ispitan (*Orhan Çağan*, stavovi 31–43).

Dovoljni „faktori protivteže“ (supstancijalni ili procesni) moraju biti primereni svakom pojedinačnom predmetu. Domaći sudovi moraju biti svesni potrebe da iskazima svedoka koji ne prisustvuju suđenju pristupaju sa „oprezom“ (*Ellis and Simms v. the United Kingdom* i *Martin v. the United Kingdom*). Oni moraju navesti „podrobno obrazloženje“ zašto su odlučili da ta svedočenja smatraju pouzdanima (*Sievert v. Germany*). Ti faktori protivteže mogu obuhvatiti sledeće: a) uputstvo poroti da tim iskazima pristupi sa oprezom (*Beggs v. the United Kingdom*); b) dostupnost neposrednih i posrednih svedočenja koja potkrepljuju te dokaze (*Tseber v. the*

⁸⁷ Vidi takođe gore, Poglavlje 5.3.1, Odbrana od policijskog podsticanja na izvršenje krivičnog dela.

Czech Republic); c) mogućnost odbrane da ukaže na nekoherentnosti i da pobudi sumnju u verodostojnost svedoka (*Aigner v. Austria, Garofolo v. Switzerland*); d) ispitivanje video-zapisa sa saslušanja (*D. T. v. the Netherlands*) itd.

Ispitivanje svedoka u pretpretresnim fazama postupka – npr. u direktnom suočenju (*Isgro*, stavovi 30–37) ili u prethodnom nizu povezanih postupaka (*Klimentyev*, stavovi 124–127) može da predstavlja relevantan činilac koji ispravlja nepojavljivanje svedoka na suđenju. Međutim, to što odbrana može u pretpretresnoj fazi da ospori iskaz svedoka optužbe ne mora biti dovoljno da se u potpunosti jemče prava odbrane ako svedok docnije izmeni svoj stav (*Orhan Çağan v. Turkey*; stavovi 31–43; *Vladimir Romanov v. Russia*, stavovi 97–106).

Pravo na pozivanje svedoka da svedoči važi i za osnovnu i za žalbenu fazu suđenja, dokle god se razmatraju činjenična pitanja u drugom nivou nadležnosti (*Vidal*). Pozivanje svedoka u žalbenoj fazi može biti potrebno onda kada Apelacioni sud može da izmeni presudu prvostepenog suda zahvaljujući novoj proceni činjeničnih iskaza datih pred prvostepenim sudom (*García Hernández v. Spain*, stavovi 26–36).

Svedoci imaju građansku dužnost da svedoče, a ako neki odbije da svedoči, to ne sme da spreči nijedan sud da izda nalog da se to lice obavezno pojavi kao svedok ako je to potrebno (*Serves*).⁸⁸

Vlasti mogu da zaštite identitet svedoka, kao što je policijski agent ili došnik, ili da zaštite neku posebno osetljivu tehniku ispitivanja tako što će omogućiti da svedok ostane anoniman. Član 6 stav 3d u načelu prepušta diskreционom odlučivanju države pitanje srazmernosti priznavanja anonimnih svedoka. Međutim, mora se preduzeti korak koji će predstavljati protivtežu po članu 6 stav 3d kada se odmerava odnos između interesa odbrane da ispita svedoka i interesa javnosti da se taj svedok, odnosno to lice zaštititi (*Van Mechelen and others v. the Netherlands*, stavovi 59–65). U nedavnim predmetima *Pesukic v. Switzerland* i *Scholer v. Germany*, ESLJP je zaključio da test koji treba primeniti kod gore navedenog uravnotežavanja mora suštinski biti istovetan kao i test u predmetu *Al-Khawaja*, što podrazumeva: a) preispitivanje razloga za anonimnost (u meri u kojoj je moguće da se ti razlozi preispitaju a da se ne dovede u pitanje zaštita identiteta); b) važnost svedočenja; i c) faktori protivteže koje primenjuju domaće vlasti.

U svakom slučaju, odbrani se mora dopustiti da ospori verodostojnost anonimnih svedoka tako što će: a) postaviti pitanja u pismenoj formi

88 Vidi takođe gore, Poglavlje 5.3.2, Pravo na ćutanje i imunitet od samoopuštivanja.

(*Kostovski*); b) advokat biti pozvan da učestvuje u ispitivanju, ali tako da se istovremeno spreči obelodanjivanje identiteta svedoka optuženom (*Doorson*; *Kurup*);⁸⁹ ili c) tako što će optuženom biti dozvoljeno da postavlja pitanja na video-konferenciji, ali tako da glas ili izgled svedoka budu skriveni (*Birutis and others*).

Isto onako kao što odbrana treba da ima pravo da u direktnom sučeljavanju s ključnim svedokom ospori njegov iskaz, ona mora imati pravo i da pristupi svim drugim „ključnim“ ili „odlučujućim“ dokazima, uključujući one koji su po svojoj prirodi dokumentarni ili materijalni (*Mirilashvili*, stavovi 200–209).⁹⁰

Ispitivanje svedoka: povreda prava

- ▶ Odbrani nije bilo omogućeno da pozove ni jednog jedinog svedoka pred apelacioni sud – koji je podnosioca predstavke osudio tako što je izmenio činjenične nalaze u prvostepenoj oslobađajućoj presudi – uglavnom tako što je izvršio novu procenu iskaza svedoka i drugih činjeničnih zaključaka izvedenih na suđenju (*Vidal*; ali vidi *Scheper*; *S. N. v. Sweden*; *Al-Khawaja and Tahery* kao izuzetne slučajeve kada ključni svedok nije prisustvovao suđenju).
- ▶ Nemogućnost da se pozove ključni svedok koji bi mogao da potvrdi ili da ospori tvrdnje podnosioca predstavke o tome da je policijskom provokacijom podstaknut na izvršenje krivičnog dela (*Ramanauskas*).⁹¹
- ▶ Propust sudova da pomno i kritički razmotre razloge koje je policija iznela kako bi objasnila zašto ne može dovesti svedoka na suđenje (*Nechto v. Russia*).
- ▶ Propust sudova da ispitaju nove svedoke i da provere verodostojnost pretpretresnog svedočenja stranog svedoka koji nije prisustvovao suđenju (*Präjină v. Romania*; ali, vidi *Garofolo, Solakov*).
- ▶ Osuđujuća presuda zasnovana u celosti (*Birutis and others*) ili u odlučujućoj meri (*Kostovski*; *Van Mechelen and others*) na svedočenju anonimnog svedoka (ali, vidi *Doorson*).

89 Vidi takođe, gore, Poglavlje 9.2, Pravno zastupanje ili lična odbrana.

90 Vidi takođe, gore, Poglavlje 5.1.1, Akuzatorno načelo; i Poglavlje 5.1.2 Ravnopravnost stranaka.

91 Vidi takođe, gore, Poglavlje 5.3.1, Odbrana od policijskog podsticanja na izvršenje krivičnog dela.

- ▶ Procesno značajniju ulogu imao je veštak koga je imenovao sud – policijski službenik koji nije bio neutralan u odnosu na optuženoga – nego veštak koji je svedočio u ime odbrane, tako da potonjem nije dozvoljeno da prisustvuje celokupnom ročištu (*Boenisch*, ali, vidi *Brandstetter*).
- ▶ Sudski veštak iznenadno je i potpuno izmenio iskaz na jednom istom ročištu, što je imalo odlučujući uticaj na mišljenje porote, pravo je povređeno s obzirom na činjenicu da je Osnovni sud odbio da imenuje alternativnog veštaka (*G. B. v. France*, ali vidi *Boenisch*, *Brandstetter*, gde je primenjen uobičajeniji pristup).⁹¹
- ▶ Nemogućnost podnosioca predstavke da ispita veštake koji su pripremili izveštaje na osnovu kojih je izrečena osuđujuća presuda (*Bal-sytė-Lideikienė v. Lithuania*).
- ▶ Odbijanje suda da pozove veštake koji bi svedočili u ime podnosioca predstavke i potvrdili da mu je potrebna operacija promene pola (*Schlumpf v. Switzerland*).
- ▶ Odbijanje suda da naloži da se izvrši DNK analiza sperme koja navodno pripada optuženom za silovanje, u situaciji kada je ta optužba velikim delom zasnovana na svedočenjima senilnih žena, a koja nisu bila potvrđena na suđenju, dok su ostali dokazi bili ili posredni ili su se svodili na prepričavanje iz druge ruke (*V. D. v. Romania*).
- ▶ Neravnoteža između odbrane i tužbe u prikupljanju, izvođenju i osporavanju „svedočenja veštaka“ (*Khodorkovskiy and Lebedev v. Russia*, stav 735).
- ▶ Čak i kada pojavljivanje na suđenju može izazvati znatnu psihološku traumu za žrtvu i kada doslednost njenih iskaza ne može biti zajamčena u stresnim situacijama, presudno je važno da se optuženima barem pruži mogućnost da u fazi pretpretresne istrage postave pitanja žrtvi (*Vronchenko v. Estonia*; *Rosin v. Estonia*).
- ▶ Dve strane žrtve (prostitutke) nisu se pojavile na suđenju za pljačku, a vlasti nisu preduzele nijednu „meru protivteže“ da bi omogućile odbrani da te svedoke ispita u pretpretresnoj fazi; pravo je povređeno s obzirom na to da se znalo da će one možda napustiti zemlju u kojoj se suđenje odvija zbog načina života koji vode (*Schatschaschwili v. Germany*).

92 Vidi takođe, gore, Poglavlje 5.1.2, Ravnopravnost stranaka.

Veštaci se, po pravilu, shodno članu 6 stav 3d tretiraju kao i svi ostali svedoci (*Mirilashvili*, stavovi 200–209) i od njih se ne traži da ispune kriterijum neutralnosti. Međutim, u izvesnim okolnostima, ESLJP je primetio da se, ako veštak nije neutralan, može otvoriti izvesno pitanje s tim u vezi, npr. onda kada veštak koga je imenovao sud ili takozvani zvanični veštak uživa procesne privilegije u odnosu na odbranu ili na veštaka koga je ona privatno angažovala (*Boenisch, Brandstetter*). Test neutralnosti veštaka je, kako izgleda, stroži za podnosioca predstavke od testa nepristrasnosti po članu 6 stav 1 budući da test neutralnosti veštaka zahteva da se predlože dokazi da je iskaz veštaka zasnovan na njegovim predrasudama, tj. na osnovu subjektivnog, a ne samo na osnovu objektivnog testa zasnovanog na pojavnom obličju stvari (*Brandstetter*).⁹³

U izuzetnim okolnostima, kao što kada veštak koga je imenovao sud iznenadno i potpuno promeni svedočenje na jednom istom ročištu – može se otvoriti problem pravičnosti i prava na odbranu ako sud ne uzme u obzir mogućnost da pozove još jednog veštaka da svedoči, kako bi zamenio onog prvog, očigledno nestručnog veštaka (*G. B. v. France*).⁹⁴

Može biti teško osporiti izveštaj veštaka bez pomoći drugog veštaka u relevantnoj oblasti. Stoga nije dovoljno samo da odbrana ima pravo da zatraži od suda da angažuje drugog veštaka. Da bi se to pravo delotvorno ostvarilo, odbrana mora imati mogućnost da dovede „svog veštaka” (*Khodorkovskiy and Lebedev v. Russia*, stav 731). I dalje, međutim, nije jasno u kojoj meri Konvencija može nalagati da troškovi angažovanja izvesnih veštaka (koji su ključni za rešavanje spora) budu pokriveni u sklopu programa pravne pomoći.

Pravo na pozivanje svedoka odbrane ponekad se tumači u širem smislu, kao pravo odbrane da prikupi i predstavi druge oslobađajuće dokaze, kao što su dokumenti, izveštaji veštaka itd. Iako su primarno domaći sudovi ti koji odlučuju da li je takav dokazni materijal koji odbrana predlaže neophodan i dovoljan, ESLJP može da se ne složi sa odlukom domaćih sudova da ne prihvate neke dokaze: a) ako ta odluka nije u dovoljnoj meri motivisana; b) ako oslobađajući dokazi mogu zaista ozbiljno da podriju argumentaciju tužilaštva i c) ako optužnica počiva na slaboj dokaznoj bazi (*V. D. v. Romania*, stavovi 107–116).

93 Vidi takođe, gore, Poglavlje 4.2, Nepristrasni sud; i Poglavlje 5.1.2, Ravnopravnost stranaka.

94 Vidi takođe, gore, Poglavlje 5.1.2, Ravnopravnost stranaka; i Poglavlje 9.1.2, Dovoljno vremena i mogućnosti za pripremanje odbrane.

Kada su rezultati ispitivanja veštaka ključni za ishod nekog predmeta, odbrana može imati pravo ne samo da pred sudom ospori zaključke izveštaja veštaka već i da u predraspravnoj fazi učestvuje u ispitivanju veštaka, npr. tako što će postaviti dodatna pitanja (*Cottin v. Belgium*, stavovi 31–33; *Mantovanelli v. France*, stavovi 31–36).

Ispitivanje svedoka: nije bilo povrede prava

- ▶ Tužilaštvo je sa zadatkom da se utvrde činjenice organizovalo da se u inostranstvu u predraspravnoj fazi ispita ključni svedok u prisustvu advokata optuženog, ali nije bilo povrede prava iako docnije nije bilo moguće obezbediti prisustvo tog svedoka na sudu (*Solakov; Butkevičius*, odl.).
- ▶ Ključni strani svedoci nisu saslušani na suđenju, već ih je saslušao samo istražni sudija u inostranstvu uz prisustvo advokata odbrane (*Šmajgl v. Slovenia*).
- ▶ Nepojavljivanje ključnih stranih svedoka na suđenju za dela iz oblasti organizovanog kriminala – korišćeni su video-zapisi predraspravnih saslušanja i preduzet je istinski pokušaj da se obezbedi prisustvo svedoka, uključujući primenu mera međunarodne pravne saradnje, što je sve ocenjeno kao dovoljan napor za uspostavljanje „protivteže“ (*Chmura v. Poland*).
- ▶ Pozivanje na pretpretresne izjave stranog svedoka (hospitalizovanog) da bi se na tim njegovim iskazima zasnovala osuđujuća presuda, što je sve potkrepljeno drugim dokazima (*Garofolo v. Switzerland*, ali vidi *Prăjină v. Romania*).
- ▶ Optuženi je zahtev za pozivanje jednog od ključnih svedoka podneo tek u suviše poodmakloj fazi suđenja (*Solakov*).
- ▶ Tri ključna svedoka, sve navodne žrtve silovanja, odbile su da svedoče na sudu kako bi izbegle teške psihičke potrese koje bi izazvalo sučeljavanje s počiniocem, ali su njihova svedočenja snimljena pre suđenja i korišćena za osuđujuću presudu (*Scheper v. the Netherlands*, odl.).
- ▶ Ključni svedok, žrtva pokušaja silovanja, nije se pojavila na suđenju, ali su kao dokazni materijal prihvaćeni zapisnici njenog pretpretresnog akuzatornog ispitivanja (*Aigner v. Austria*).

- ▶ Ključni svedok, maloletna žrtva navodnog seksualnog zlostavljanja čiji je počinilac učitelj, nije se pojavila na suđenju, ali je njeno svedočenje u pretpretresnoj fazi, kome je prisustvovao advokat odbrane, snimljeno i taj video-materijal je docnije poslužio kao osnov za osuđujuću presudu učitelju (*S. N. v. Sweden*, odl.).
- ▶ Ključni svedok – maloletna žrtva navodnog seksualnog zlostavljanja – nije se pojavila na suđenju, s obzirom na to da su postojali video-zapisi iskaza koje je ta žrtva dala na pretpretresnom saslušanju, kao i da su ispitani veštaci i izvedeni svi ostali dokazi koji potkrepljuju optužnicu (*D. T. v. the Netherlands*).
- ▶ Pre no što je suđenje počelo, žena koja je bila ključni svedok izvršila je samoubistvo, ali je njen iskaz dat tokom istrage poslužio kao odlučujući dokaz za osuđujuću presudu, uz protivtežu koju su predstavljali razni procesni mehanizmi zaštite (*Al-Khawaja and Tahery*).
- ▶ Prihvatanje pretpretresnih iskaza preminulog svedoka koji nije bio ključni, gde su kao „faktori protivteže” poslužili razni faktori, uključujući pažljivo sročena uputstva poroti (*Beggs v. the United Kingdom [No. 2]*). Ključni svedok, žrtva silovanja preminula je pre suđenja, a osuđujuća presuda bila je zasnovana na njenom pismenom iskazu datom policiji i potkrepljena drugim dokazima, uključujući i tragove sperme podnosioca predstavke na njenom telu (*Mika v. Sweden*, odl.).
- ▶ Apelacioni sud je samostalno odlučivao o važnosti potrebe da pozove određene svedoke, a da pritom nije preispitivao činjenične zaljučke nižeg suda (*Perna*).
- ▶ Anonimni svedok koji nije bio ključni ispitan je u žalbenom postupku u prisustvu advokata optuženog (*Doorson*; ali vidi *Kostovski*).
- ▶ Ispitivanje anonimnog svedoka u zasebnoj prostoriji, koje su sudija i porota mogli da posmatraju, a odbrana je komunicirala preko uređaja koji je izmenio glas (*Pesukic v. Switzerland*).
- ▶ Prihvatanje svedočenja anonimnog svedoka na suđenjima za krivična dela vezana za aktivnosti kriminalne bande – zbog njegovog razumljivog straha od reperkusija (*Ellis and Simms v. the United Kingdom* i *Martin v. the United Kingdom*; *Scholer v. Germany*).

- ▶ Ključni svedok odbio je da odgovori na pitanja odbrane na samom suđenju – korišćeni su raniji (pretpretresni) iskazi koje je sud pažljivo ispitao sa stanovišta njihove pouzdanosti i preduzete su ostale mere za uspostavljanje „protivteže“ (*Sievert v. Germany*).
- ▶ Sučeljenje između optuženog i jednog svedoka koji nije bio ključni organizovano je pre suđenja bez prisustva advokata, a docnije se bezuspešno pokušalo da se taj svedok locira; kasnije je iskaz tog svedoka korišćen kako bi se utemeljila osuđujuća presuda, ali on nije poslužio kao suštinska/presudna osnova te presude (*Isgrò*).
- ▶ Procesno značajniju ulogu imao je veštak koga je imenovao sud i koji je smatran „neutralnim“ uprkos tome što je zaposlen u instituciji čiji je izveštaj o poslovnim aktivnostima podnosioca predstavlja inicirao istragu protiv tog podnosioca (*Brandstetter*; ali vidi *Boenisch*).

TUMAČENJE (PREVOĐENJE)

Postoji izvesno preklapanje između prava na tumačenje (prevođenje) i sledećih prava: prava na akuzatorni postupak i ravnopravnost stranaka, što su podrazumevani elementi pravičnog suđenja saglasno članu 6 stav 1⁹⁵ prava nekog lica da bude obavešteno o optužbi na jeziku koji razume (*Brozicek*),⁹⁶ prava na dovoljno vremena i mogućnosti za pripremanje odbrane saglasno članu 6 stav 3b i prava na pravno zastupanje saglasno tački c) (*Quaranta; Czekalla*).⁹⁷

Ta odredba jemči pravo na besplatno prevođenje nekome ko ne razume jezik suda, iako to ne mora nužno biti pomoć na maternjem jeziku lica o kome je reč (*Brozicek v. Italy*, stavovi 38–46). Ako se uskrati prevođenje, onda su vlasti dužne da dokažu da optuženi u dovoljnoj meri poznaje jezik suda (*Brozicek*).

Besplatno prevođenje mora da bude obezbeđeno u meri koja je dovoljna da jemči pravično suđenje (*Cuscani v. the United Kingdom*, stavovi 38–40).

Sudija koji sudi dužan je da ispolji svu potrebnu pažnju i dokaže da neangažovanje prevodioca neće ugroziti potpuno učešće optuženog lica u

95 Vidi takođe, gore, Poglavlje 5.1.1, Akuzatorno načelo; i Poglavlje 5.1.2, Ravnopravnost stranaka.

96 Vidi takođe, gore, Poglavlje 9.1.1, Obaveštenje o optužbi.

97 Vidi takođe, gore, Poglavlje 9.2, Pravno zastupanje ili lična odbrana.

stvarima koje su za njega od ključnog značaja (*Cuscani*). Ta obaveza vlasti nije ograničena samo na puko imenovanje prevodioca, već i na izvestan stepen kontrole nad adekvatnošću prevoda (*Cuscani; Kamasinski*).

Tumačenje: povreda prava

- ▶ Optuženom Nemcu nije ponuđen prevod s jezika tužbe, italijanskog, iako nije bilo dokaza da on taj jezik u dovoljnoj meri razume (*Brozicek*).
- ▶ Sudija koji je sudio nije dovoljno pomno ispitao sve teškoće s kojima se u nastojanju da razume jezik suda suočio Italijan kome je u Ujedinjenom Kraljevstvu suđeno zbog utaje poreza (*Cuscani*).
- ▶ Nije bilo odgovarajućeg pravnog zastupanja za strance kojima je bilo teško da razumeju jezik suda (*Quaranta; Czekalla*).⁹⁸

Član 6 stav 3e proširuje se u tom smislu da obuhvata i prevod određenog materijala, ali ne celokupne relevantne dokumentacije; on se odnosi na prevod ili tumačenje samo pismenâ ili iskaza – kao što su krivična prijava, optužnica, iskaz ključnog svedoka itd. – što je neophodno da bi optuženi mogao da ostvari svoje pravo na pravično suđenje (*Kamasinski*).

Stoga je ključno značajno da besplatno prevođenje za nekog stranca bude na odgovarajući način dopunjeno dovoljno kvalitetnom pravnom pomoći (*Quaranta; Czekalla*).

Termin „besplatno“ znači da vlasti ne mogu da nadoknade troškove prevođenja na kraju postupka, bez obzira na ishod postupka (*Işyar v. Bulgaria*, stavovi 46–49).

Može se tvrditi da nemogućnost razumevanja ili govora koje je posledica nekog vida fizičke invalidnosti, ili činjenice da je reč o osobi koja je mlada ili pak veoma stara, takođe može otvoriti pitanje primene jemstava iz člana 6 stav 3e, iako bi, na tragu predmeta *T. and V. v. the United Kingdom*, bilo pogodnije da se to pitanje razmatra sa stanovišta opšte pravičnosti saglasno članu 1 i sa stanovišta načela delotvornog učešća koje je njegov sastavni činilac (*Stanford*, odl.).

98 Vidi takođe, gore, Poglavlje 9.2, Pravno zastupanje ili lična odbrana.

Tumačenje: nije bilo povrede prava

- ▶ Strancu koji ne razume jezik suda krivična prijava je usmeno prevedena (*Kamasinski*).
- ▶ Lice koje je bilo osumnjičeno za krijumčarenje heroina iz Francuske ispitao je švedski carinik bez pomoći tumača tokom prvog saslušanja u carini, a pritom je taj carinski službenik u dovoljnoj meri govorio francuski (*Diallo v. Sweden*, odl.).
- ▶ Podnosiocu predstavke koji govori samo litvanski i ruski suđeno je u Poljskoj i pomagao mu je advokat odbrane koji govori samo poljski – na svim saslušanjima i sastancima sa advokatom prisustvovao je i tumač (*Pugžlys v. Poland*).

Indeks predmeta

Predmeti su citirani uz navođenje datuma presude ili, gde je to primereno, datuma odluke. Ako se u tekstu ukazuje i na odluku i na presudu, svaki datum je posebno naveden.

Više informacija potražite u onlajn bazi podataka HUDOC, na adresi <http://hudoc.echr.coe.int/>.

<i>A. v. the United Kingdom</i> , 17 December 2002.....	39, 40
<i>A. and others v. the United Kingdom</i> , [VV] 19 February 2009.....	63, 64
<i>A. Menarini Diagnostics S.R.L. v. Italy</i> , 27 September 2011.....	45
<i>Adamkiewicz v. Poland</i> , 2 March 2010.....	52
<i>Adolf v. Austria</i> , 26 March 1982.....	116
<i>Agosi v. the United Kingdom</i> , 24 October 1986.....	114
<i>Agurdino S.R.L. v. the Republic of Moldova</i> , 29 October 2013.....	100
<i>Ahtinen v. Finland</i> , 23 September 2008.....	22
<i>Aigner v. Austria</i> , 10 May 2012.....	139, 144
<i>Airey v. Ireland</i> , 9 October 1979.....	29, 37, 38
<i>Al-Adsani v. the United Kingdom</i> , 21 November 2001.....	21, 40
<i>Albert and Le Compte v. Belgium</i> , 10 February 1983.....	30, 127
<i>Albu and others v. Romania</i> , 10 May 2012.....	13, 104, 105
<i>Aleksandr Zaichenko v. Russia</i> , 18 February 2010.....	27, 86, 131
<i>Alenka Pečnik v. Slovenia</i> , 27 September 2012.....	54, 55
<i>Al-Khawaja and Tahery v. the United Kingdom</i> , [VV] 15 December 2011.....	63, 138, 141, 144
<i>Allan Jacobsson v. Sweden (No. 2)</i> , 19 February 1998.....	71, 72
<i>Allan v. the United Kingdom</i> , 17 July 2003.....	86, 94, 96, 97
<i>Allen v. the United Kingdom</i> , odl. 10 September 2002.....	88
<i>Allenet de Ribemont v. France</i> , 10 February 1995.....	113, 114, 118
<i>Antică and „R” company v. Romania</i> , 2 March 2010.....	101
<i>Antoine v. the United Kingdom</i> , odl. 13 May 2003.....	22
<i>Arma v. France</i> , 8 March 2007.....	31
<i>Arnolin v. France</i> , 9 January 2007.....	42
<i>Arrigo and Vella v. Malta</i> , odl. 10 May 2005.....	116, 117

<i>Artico v. Italy</i> , 13 May 1980.....	126, 130, 132, 135
<i>Ashendon and Jones v. the United Kingdom</i> , odl. 13 September 2011.....	114, 116
<i>Ashingdane v. the United Kingdom</i> , 28 May 1985.....	15, 29, 31, 32
<i>Ashot Harutyunyan v. Armenia</i> , 15 June 2010.....	69, 76, 86, 93, 116
<i>Assanidze v. Georgia</i> , 8 April 2004.....	43
<i>Atanasova v. Bulgaria</i> , 2 October 2008.....	35
<i>Axen v. Germany</i> , 8 December 1983.....	70, 74, 76, 77, 78
<i>B. and P. v. the United Kingdom</i> , 24 April 2001.....	77
<i>B. v. Austria</i> , 28 March 1990.....	110
<i>Baggetta v. Italy</i> , 25 June 1987.....	109
<i>Bąkowska v. Poland</i> , 12 January 2010.....	33
<i>Balsytė-Lideikienė v. Lithuania</i> , 4 November 2008.....	141
<i>Baltiņš v. Latvia</i> , 8 January 2013.....	84, 85
<i>Bannikova v. Russia</i> , 4 November 2010.....	81, 82, 84, 85
<i>Baraona v. Portugal</i> , 8 July 1987.....	20, 21, 110
<i>Barberà, Messegué and Jabardo v. Spain</i> , 6 December 1988.....	59, 86
<i>Barsom and Varli v. Sweden</i> , odl. 4 January 2008.....	136
<i>Batsanina v. Russia</i> , 26 May 2009.....	66, 68
<i>Baturlova v. Russia</i> , 19 April 2011.....	53
<i>Beckles v. the United Kingdom</i> , 8 October 2002.....	90, 94
<i>Beggs v. the United Kingdom</i> , 6 November 2012.....	139, 144
<i>Beian v. Romania (No. 1)</i> , 6 December 2007.....	42
<i>Belilos v. Switzerland</i> , 29 April 1988.....	46, 49, 50
<i>Bellizzi v. Malta</i> , 21 June 2011.....	45, 56
<i>Bentham v. the Netherlands</i> , 20 October 1985.....	17, 18, 20, 30, 46, 48
<i>Berlinski v. Poland</i> , 20 June 2002.....	88
<i>Bernard v. France</i> , 23 April 1998.....	13, 59, 104
<i>Bertuzzi v. France</i> , 13 February 2003.....	38
<i>Bezzymannaya v. Russia</i> , 22 December 2009.....	31
<i>Birutis and others v. Lithuania</i> , 28 March 2002.....	139, 140, 141
<i>Bobrova v. Russia</i> , 17 November 2005.....	43
<i>Bocellari and Rizza v. Italy</i> , 13 November 2007.....	77
<i>Boenisch v. Austria</i> , 6 May 1985.....	66, 68, 126, 128, 137, 141, 142, 145
<i>Bogonos v. Russia</i> , odl. 5 February 2004.....	34, 70, 74
<i>Bogumil v. Portugal</i> , 7 October 2008.....	93, 94, 96, 129, 134
<i>Bohmer v. Germany</i> , 3 October 2002.....	114
<i>Bonzi v. Switzerland</i> , odl. 12 July 1978.....	126, 128, 132, 134, 135
<i>Borg v. Malta</i> , 12 January 2016.....	105

<i>Borgers v. Belgium</i> , 30 October 1991	65, 66
<i>Bosphorus Hava Yolları Turizm ve Ticaret Anonim Şirketi v. Ireland</i> , [VV] 30 June 2005.....	12
<i>Botmeh and Alami v. the United Kingdom</i> , 7 June 2007	62
<i>Boulois v. Luxembourg</i> , 14 December 2010	21
<i>Bracci v. Italy</i> , 13 October 2005	15, 137
<i>Brandstetter v. Austria</i> , 28 August 199160, 64, 66, 68, 126, 128, 137, 141, 142, 145
<i>Brennan v. the United Kingdom</i> , 16 October 2002	132, 134
<i>Bricmont v. Belgium</i> , 7 July 1989.....	61, 69, 127
<i>Brožicek v. Italy</i> , 19 December 1989.....	122, 123, 145, 146
<i>Brumărescu v. Romania</i> , 28 October 1999	12, 29, 41
<i>Brusco v. France</i> , 14 October 2010.....	94, 95
<i>Buchholz v. Germany</i> , 6 May 1981	108
<i>Burdov v. Russia (No. 2)</i> , 7 May 2002.....	42, 43, 44, 108
<i>Butkevičius v. Lithuania</i> , odl. 28 November 2000, judgment 26 March 2002.....	56, 114, 115, 118, 138, 143
<i>Bykov v. Russia</i> , [VV] 10 March 2009	80, 94, 96, 97, 102
<i>C.B. v. Austria</i> , 4 April 2013.....	64
<i>C. G. I. L. and Cofferati v. Italy</i> , 24 February 2009	39, 40
<i>Cakir v. Turkey</i> , 4 June 2013	35, 36
<i>Campbell and Fell v. the United Kingdom</i> , 28 June 1984 23, 24, 25, 38, 45, 48, 50, 51, 76, 77, 78, 123, 125, 127, 129, 130
<i>Capuano v. Italy</i> , 25 June 1987	109
<i>Caraian v. Romania</i> , 23 June 2015	115
<i>Cherepkov v. Russia</i> , 25 January 2000.....	22
<i>Chesne v. France</i> , 22 April 2010	57
<i>Chevol v. France</i> , 13 February 2003.....	18, 30, 100
<i>Chmura v. Poland</i> , 3 April 2012.....	38, 143
<i>Clarke v. the United Kingdom</i> , odl. 25 August 2005.....	48
<i>Collectif national d'information et d'opposition à l'usine Melox – Collectif stop Melox et Mox v. France</i> , 12 June 2007	37
<i>Colozza v. Italy</i> , 12 February 1995	74
<i>Comingersoll S.A. v. Portugal</i> , [VV] 6 April 2000	31
<i>Cooper v. the United Kingdom</i> , 16 February 2003	47, 48, 51
<i>Corcuff v. France</i> , 4 October 2007	68
<i>Cordova v. Italy</i> , 30 January 2003	39, 40
<i>Cornelis v. the Netherlands</i> , odl. 25 May 2004.....	102, 103
<i>Cottin v. Belgium</i> , 2 June 2005	143
<i>Cudak v. Lithuania</i> , [VV] 23 March 2010	39

<i>Cuscani v. the United Kingdom</i> , 24 September 2002	145, 146
<i>Czekalla v. Portugal</i> , 10 October 2002.....	134, 135, 145, 146
<i>D.T. v. the Netherlands</i> , odl.2 April 2013	139, 144
<i>Dachar v. France</i> , 10 October 2000	43
<i>Daktaras v. Lithuania</i> , odl.11 January 2000, judgment 10 October 2000.....	46, 47, 50, 51, 53, 55, 68, 113, 116, 117, 118
<i>Dallos v. Hungary</i> , 1 March 2001	27, 121, 122, 123, 124
<i>Dassa Foundation v. Liechtenstein</i> , 10 July 2007	90, 116
<i>Dattel (No. 2) v. Luxembourg</i> , 30 July 2009	34, 35
<i>Daud v. Portugal</i> , 21 April 1998.....	134
<i>Davran v. Turkey</i> , 3 November 2009	34
<i>Dayanan v. Turkey</i> , 13 October 2009	14, 131, 134, 135
<i>De Clerk v. Belgium</i> , 25 September 2007	109
<i>De Cubber v. Belgium</i> , 26 October 1984.....	53, 55
<i>Delcourt v. Belgium</i> , 7 January 1970.....	17, 27, 30
<i>Demicoli v. Malta</i> , 27 August 1991	23
<i>Demir and Baykara v. Turkey</i> , [VV] 12 November 2008	12
<i>Deumeland v. Germany</i> , 29 May 1986.....	20
<i>Deweer v. Belgium</i> , 27 February 1979	15, 30
<i>Diallo v. Sweden</i> , odl. 5 January 2010.....	146
<i>Diennet v. France</i> , 26 September 1995	72, 73, 77
<i>DMD Group, a. s. v. Slovakia</i> , 5 October 2010.....	13, 46, 50
<i>Doorson v. the Netherlands</i> , 23 June 1996	63, 140, 141, 144
<i>Dowsett v. the United Kingdom</i> , 24 June 2003.....	62, 127
<i>Dubus S. A. v. France</i> , 11 June 2009	49
<i>Dvorski v. Croatia</i> , [VV] 20 October 2015	133
<i>Eckle v. Germany</i> , 15 July 1982.....	27, 108
<i>Edwards v. the United Kingdom</i> , 16 December 1992	61
<i>Edwards and Lewis v. the United Kingdom</i> , 27 October 2004.....	63, 85
<i>Ekbatani v. Sweden</i> , 26 May 1988	60, 69, 72, 73
<i>Ekeberg and others v. Norway</i> , 31 July 2007	57
<i>El Haski v. Belgium</i> , 25 September 2012.....	98
<i>Ellis and Simms v. the United Kingdom</i> , odl. 25 April 2012.....	139, 144
<i>Engel and others v. the Netherlands</i> , 8 June 1976	17, 20, 22, 23, 25, 26, 47, 129, 130
<i>Ensslin and others v. Germany</i> , odl. 8 July 1978.....	135
<i>Eshonkulov v. Russia</i> , 15 January 2015.....	115
<i>Esposito v. Italy</i> , odl. 9 September 2002.....	40
<i>Ettl v. Austria</i> , 23 April 1987	46, 47

<i>Eurofinacom v. France</i> , odl. 22 June 2000	83, 85
<i>Ezeh and Connors v. the United Kingdom</i> , 9 October 2003.....24, 25, 26, 129, 133
<i>Farhi v. France</i> , 16 January 2007	54
<i>Fatullayev v. Azerbaijan</i> , 22 April 2010	117
<i>Fayed v. the United Kingdom</i> , 21 September 1994.....	21, 22
<i>Ferreira Alves (No. 3) v. Portugal</i> , 21 June 2007	65
<i>Fitt v. the United Kingdom</i> , 16 February 2000	62, 63, 64
<i>Fociac v. Romania</i> , 3 February 2005	43, 44
<i>Fogarty v. the United Kingdom</i> , 21 November 2001	12, 39, 40, 41
<i>Fomin v. Moldova</i> , 11 October 2011	100
<i>Foti v. Italy</i> , 10 December 1982	27
<i>Foucher v. France</i> , 18 March 1997.....	15, 60, 66, 68, 69, 126, 127, 129, 133
<i>Franz Fischer v. Austria</i> , 6 May 2003.....	27
<i>Fredin v. Sweden</i> , 18 February 1991	20
<i>Fruni v. Slovakia</i> , 21 June 2011	47
<i>Fuklev v. Ukraine</i> , 7 June 2005.....	43
<i>Funke v. France</i> , 25 February 1993	86, 88, 89
<i>G. v. the United Kingdom</i> , odl.30 August 2011	13, 104, 116, 118
<i>G. B. v. France</i> , 2 October 2001.....	66, 69, 125, 126, 127, 128, 136, 141, 142
<i>Gabrielyan v. Armenia</i> , 10 April 2012.....	136
<i>Gäfgen v. Germany</i> , [VV] 1 June 2010.....	59, 86, 87, 94, 95, 96
<i>Galstyan v. Armenia</i> , 15 November 2007	135
<i>Ganci v. Italy</i> , 30 October 2003	21, 29, 30
<i>Gani v. Spain</i> , 19 February 2013.....	138
<i>Ganusauskas v. Lithuania</i> , odl. 7 September 1999	28
<i>García Hernández v. Spain</i> , 16 November 2010.....	14, 73, 140
<i>García Ruiz v. Spain</i> , 21 January 1999.....	101
<i>Garofolo v. Switzerland</i> , 2 April 2013.....	139, 141, 143
<i>Gea Catalan v. Spain</i> , 10 February 1995.....	123, 124
<i>Geerings v. the Netherlands</i> , 1 March 2007	92, 115, 118
<i>Georgiadis v. Greece</i> , 29 May 1997	18, 21
<i>Georgios Papageorgiou v. Greece</i> , 9 May 2003.....	62, 63
<i>Gerasimov and others v. Russia</i> , 1 July 2014.....	43, 44
<i>Gheorghe v. Romania</i> , 15 March 2007	110
<i>Gillow v. the United Kingdom</i> , 24 November 1986	21, 56
<i>Gladyshev v. Russia</i> , 30 July 2009	93
<i>Göç v. Turkey</i> , [VV] 11 July 2002	71
<i>Gogitidze and others v. Georgia</i> , 12 May 2015	90, 91, 93, 119

<i>Golder v. the United Kingdom</i> , 21 February 1975	12, 29, 30, 31
<i>Golubev v. Russia</i> , odl. 9 November 2006	75
<i>Golubović v. Croatia</i> , 27 November 2012.....	53
<i>Gorou (No. 2) v. Greece</i> , 20 March 2009.....	101
<i>Grădinar v. Moldova</i> , 8 April 2008.....	21
<i>Granger v. the United Kingdom</i> , 28 March 1990	38, 130, 133, 135
<i>Grayson and Barnham v. the United Kingdom</i> , 23 September 2008.....	91, 92, 119
<i>Gregacevic v. Croatia</i> , 10 July 2012.....	126
<i>Guincho v. Portugal</i> , 10 July 1984.....	108, 109, 111
<i>Gülmez v. Turkey</i> , 20 May 2008.....	21
<i>Gusak v. Russia</i> , 7 June 2011	70
<i>Gutfreund v. France</i> , 12 June 2003	19
<i>Güveç v. Turkey</i> , 20 January 2009	27
<i>Guzzardi v. Italy</i> , 6 November 1980	26
<i>H. v. Belgium</i> , 30 November 1987	18, 20, 45, 46, 47, 65, 99
<i>H. v. France</i> , 24 October 1989	107
<i>H. v. the United Kingdom</i> , 18 October 1985	32
<i>H. v. the United Kingdom</i> , 8 July 1987	109, 110
<i>Hadjianastassiou v. Greece</i> , 16 December 1992.....	29, 33, 34, 101, 126, 128
<i>Håkansson and Sturesson v. Sweden</i> , 21 February 1990.....	21
<i>Hakobyan and others v. Armenia</i> , 10 April 2012	126
<i>Harabin v. Slovakia</i> , 20 November 2012	54
<i>Hatton and others v. the United Kingdom</i> , [VV] 8 July 2003.....	18, 19, 32
<i>Hauschildt v. Denmark</i> , 24 May 1989	53, 56, 57, 115, 117
<i>Heglas v. the Czech Republic</i> , 1 March 2007.....	97, 102
<i>Hennings v. Germany</i> , 16 December 1992.....	124
<i>Henryk Urban and Ryszard Urban v. Poland</i> , 30 November 2010.....	13, 49, 52
<i>Hiro Bilani v. Spain</i> , 9 December 1994.....	99
<i>Hirvisaari v. Finland</i> , 27 September 2001	30, 99, 100, 101
<i>Holm v. Sweden</i> , 25 November 1993.....	55
<i>Hornsby v. Greece</i> , 19 March 1997	11, 12, 29, 41, 42
<i>Hummatov v. Azerbaijan</i> , 29 November 2007	77
<i>Ibrahim and others v. the United Kingdom</i> , [VV] 13 September 2016.....	86, 87, 94, 96, 121, 131
<i>Ibrahim Gürkan v. Turkey</i> , 3 July 2012	49
<i>Idalov v. Russia</i> , [VV] 22 May 2012	35
<i>Igor Vasilchenko v. Russia</i> , 3 February 2011	70
<i>Igual Coll v. Spain</i> , 10 March 2009.....	72
<i>Imbrioscia v. Switzerland</i> , 24 November 1993.....	14

<i>Incal v. Turkey</i> , 9 June 1998.....	49, 51
<i>Isgrò v. Italy</i> , 19 February 1991	132, 139, 145
<i>Ismoilov and others v. Russia</i> , 24 April 2008.....	117
<i>Işyar v. Bulgaria</i> , 20 November 2008	146
<i>Ivanovski v. „the Former Yugoslav Republic of Macedonia”,</i> 21 January 2016.....	53
<i>J. B. v. Switzerland</i> , 3 May 2001.....	89
<i>Jalloh v. Germany</i> , 11 July 2006.....	59, 86, 87, 93, 94, 96
<i>Jankauskas v. Lithuania</i> , odl.16 December 2003	36
<i>Janosevic v. Sweden</i> , 23 July 2002.....	22, 25
<i>Jasiūnienė v. Lithuania</i> , 6 March 2003	21, 43, 44
<i>Jędrzejczak v. Poland</i> , 11 January 2011	35, 37
<i>Jodko v. Lithuania</i> , odl. 7 September 1999.....	33, 34, 36, 78, 79, 101
<i>John Murray v. the United Kingdom</i> , 8 February 1996.....	94, 95, 129, 131, 132, 135
<i>Jones and others v. the United Kingdom</i> , 14 January 2014.....	40
<i>Jorgic v. Germany</i> , 12 July 2007.....	47
<i>Judge v. the United Kingdom</i> , odl. 8 February 2011	101
<i>Julin v. Estonia</i> , 29 May 2012	30, 32, 36
<i>Kaada v. Germany</i> , 12 November 2015.....	115
<i>Kaciu and Kotorri v. Albania</i> , 25 June 2013.....	94
<i>Kamasinski v. Austria</i> , 19 December 1989... 123, 124, 126, 127, 128, 129, 145, 146	
<i>Karalevičius v. Lithuania</i> , odl. 6 June 2002	13, 60, 100, 104
<i>Karatas and Sari v. France</i> , 16 May 2002.....	131, 133
<i>Kari-Pekka Pietiläinen v. Finland</i> , 22 September 2009.....	35
<i>Kart v. Turkey</i> , 3 December 2009	32
<i>Keskinen and Veljekset Keskinen Oy v. Finland</i> , 5 June 2012	73
<i>Khan v. the United Kingdom</i> , 12 May 2000	11, 12, 59, 61, 87, 96, 102
<i>Khodorkovskiy (No. 2) v. Russia</i> , odl. 8 November 2011	46, 63, 64,
.....	67, 128, 141, 142
<i>Khoniakina v. Georgia</i> , 19 June 2012.....	56
<i>Khudobin v. Russia</i> , 26 October 2006	80, 81, 83, 84
<i>Kleyn and others v. the Netherlands</i> , 6 May 2003	53, 55
<i>Klimentyev v. Russia</i> , 16 November 2006	136, 139
<i>Klouvi v. France</i> , 30 June 2011	115, 118
<i>Koenig v. Germany</i> , 28 June 1978	20, 108
<i>Kolegovy v. Russia</i> , 1 March 2012.....	71
<i>Kolomiyets v. Russia</i> , 22 February 2007.....	110
<i>Konstas v. Greece</i> , 24 May 2011.....	118
<i>Koottummel v. Austria</i> , 10 December 2009	71

<i>Kostovski v. the Netherlands</i> , 20 November 1989	137, 140, 141, 144
<i>Kouzmin v. Russia</i> , 18 March 2010	113, 114
<i>Kovalev v. Russia</i> , 10 May 2007	70
<i>Krastyo Damyanov Krastev v. Bulgaria</i> , 15 May 2012	33, 37
<i>Krempovskij v. Lithuania</i> , odl. 20 April 1999	124, 125, 130, 135, 138
<i>Kremzow v. Austria</i> , 21 September 1993	70, 72, 73, 74
<i>Kreuz v. Poland</i> , 19 June 2001	29, 34, 36, 37
<i>Krombach v. France</i> , 13 February 2001	74
<i>Kudła v. Poland</i> , 26 October 2000	107, 111
<i>Kugler v. Austria</i> , 14 October 2010	73
<i>Kulikowski v. Poland</i> , 19 May 2009	33, 35
<i>Kunashko v. Russia</i> , 17 December 2009	43, 44
<i>Kurup v. Denmark</i> , odl. 10 July 1985	63, 126, 128, 132, 134, 135, 140
<i>Kuvikas v. Lithuania</i> , 27 June 2006	110, 111
<i>Kyprianou v. Cyprus</i> , [VV] 15 December 2005	24, 25, 52, 53, 57, 117
<i>Lagutin and others v. Russia</i> , 24 April 2014	81
<i>Larin v. Russia</i> , 20 May 2010	38
<i>Laska and Lika v. Albania</i> , 20 April 2010	99, 102, 132
<i>Lasmane v. Latvia</i> , odl. 6 June 2002	22
<i>Latimer v. the United Kingdom</i> , odl. 31 May 2005	95, 96, 135
<i>Lavents v. Latvia</i> , 28 November 2002	46, 48, 52, 57, 114, 115
<i>Lawyer Partners, a. s. v. Slovakia</i> , 16 June 2009	35
<i>Layijov v. Azerbaijan</i> , 10 April 2014	103
<i>Le Compte, Van Leuven and De Meyere v. Belgium</i> , 23 June 1981	30, 55
<i>Lee Davies v. Belgium</i> , 28 July 2009	96, 97
<i>Legrand v. France</i> , 26 May 2011	42
<i>Lenskaya v. Russia</i> , 29 January 2009	41
<i>Levinta v. Moldova</i> , 16 December 2008	93
<i>Liakopoulou v. Greece</i> , 24 May 2006	35
<i>Liebreich v. Germany</i> , odl. 8 January 2008	75, 76
<i>Lisica v. Croatia</i> , 25 February 2010	102, 103
<i>Lithgow and others v. the United Kingdom</i> , 8 July 1986	32, 47, 51
<i>Loiseau v. France</i> , 18 November 2003	21
<i>Luca v. Italy</i> , 27 February 2001	137
<i>Luka v. Romania</i> , 21 July 2009	49, 50
<i>Lutsenko v. Ukraine</i> , 18 December 2008	88, 95
<i>Lutz v. Germany</i> , 25 August 1987	114, 116, 117
<i>M. P. P. „Golub“ v. Ukraine</i> , 18 October 2005	36
<i>Magee v. the United Kingdom</i> , 6 June 2000	94

<i>Maggio and others v. Italy</i> , 31 May 2011	42
<i>Makhfi v. France</i> , 19 October 2004	66
<i>Maktouf and Damjanovič v. Bosnia and Herzegovina</i> , [VV] 18 July 2013	50, 51
<i>Malininas v. Lithuania</i> , 1 July 2008	82, 84
<i>Mamatkulov and Askarov v. Turkey</i> , 4 February 2005	24, 60, 79, 97
<i>Mantovanelli v. France</i> , 18 March 1997	68, 143
<i>Marcello Viola v. Italy</i> , 5 October 2006	75
<i>Marckx v. Belgium</i> , 13 June 1979	12
<i>Martin v. the United Kingdom</i> , odl. 25 April 2013.....	139, 144
<i>Martins Moreira v. Portugal</i> , 26 October 1990.....	108, 109, 110, 111
<i>Mats Jacobsson v. Sweden</i> , 28 June 1990	21
<i>Mattoccia v. Italy</i> , 27 July 2000.....	122, 123
<i>Matyjek v. Poland</i> , 24 April 2007.....	62, 63
<i>McGinley and Egan v. the United Kingdom</i> , 9 June 1998.....	65, 66
<i>McMichael v. the United Kingdom</i> , 30 October 1995.....	61, 62
<i>Meilus v. Lithuania</i> , 6 November 2003	109
<i>Menesheva v. Russia</i> , 9 March 2006.....	26
<i>Menet v. France</i> , 14 June 2005.....	15, 60, 66, 68, 69
<i>Mežnarić v. Croatia</i> , 15 July 2005.....	53
<i>Micallef v. Malta</i> , 15 October 2009	54
<i>Mihova v. Italy</i> , odl. 30 March 2010.....	11
<i>Mika v. Sweden</i> , odl. 27 January 2009	144
<i>Milasi v. Italy</i> , 25 June 1987.....	109
<i>Miliniene v. Lithuania</i> , 24 June 2008	80, 82, 83, 84, 85
<i>Minelli v. Switzerland</i> , 25 March 1983	113
<i>Mirilashvili v. Russia</i> , odl. 1 December 2008.....	62, 67, 68, 122, 124, 127, 140, 142
<i>Miroshnik v. Ukraine</i> , 27 November 2008.....	49, 51
<i>Moiseyev v. Russia</i> , 9 October 2008.....	48, 50, 125, 133
<i>Mokrushina v. Russia</i> , 5 October 2006.....	70, 72
<i>Monedero Angora v. Spain</i> , 7 October 2008.....	22
<i>Monnell and Morris v. the United Kingdom</i> , 2 March 1987.....	59, 130, 133, 135
<i>Mulosmani v. Albania</i> , 8 October 2013.....	127
<i>Mustafa Kamal Mustafa (Abu Hamza) (No. 1) v. the United Kingdom</i> , odl. 18 January 2011.....	56, 118
<i>Mustafa v. France</i> , 17 June 2003	18
<i>Natsvlshvili and Togonidze v. Georgia</i> , 29 April 2014.....	56
<i>Nechto v. Russia</i> , 24 January 2012	138, 141
<i>Nejdet Şahin and Perihan Şahin v. Turkey</i> , [VV] 20 October 2011.....	13, 42, 104, 105
<i>Neumeister v. Austria</i> , 27 June 1968	22, 110

<i>Nikolova and Vandova v. Bulgaria</i> , 17 December 2013.....	64, 79
<i>Nosko and Nefedov v. Russia</i> , 30 October 2014.....	82, 83
<i>Nunes Dias v. Portugal</i> , odl. 10 April 2003.....	74
<i>O. v. Norway</i> , 11 February 2003	114, 116
<i>O'Halloran and Francis v. the United Kingdom</i> , [VV] 29 June 2007.....	11, 15, 60, 87, 88, 89, 90, 92, 93
<i>OA O Plodovaya Kompaniya v. Russia</i> , 7 June 2007	19
<i>Öcalan v. Turkey</i> , [VV] 12 May 2005	125, 126, 129
<i>Okyay and others v. Turkey</i> , 12 July 2005	43
<i>Oleksander Volkov v. Ukraine</i> , 9 January 2013	47, 49
<i>Oleksy v. Poland</i> , odl. 28 November 2006.....	14
<i>Olujčić v. Croatia</i> , 5 February 2009	21, 28, 52, 137
<i>OOO „Link Oil SPB“ v. Russia</i> , odl. 25 June 2009.....	41
<i>Orhan Çağan v. Turkey</i> , 23 March 2010.....	137, 139, 140
<i>Osman v. the United Kingdom</i> , 28 October 1998.....	19, 20, 29, 32, 39, 40
<i>Osmanağaoğlu v. Turkey</i> , 21 July 2009.....	86, 95
<i>Othman (Abu Qatada) v. the United Kingdom</i> , 17 January 2012.....	59, 61, 97, 98
<i>Öztürk v. Germany</i> , 21 February 1984.....	23, 25, 26
<i>P. and B. v. the United Kingdom</i> , 24 April 2001.....	78, 79
<i>Pakelli v. Germany</i> , 25 April 1983.....	130, 133, 135
<i>Paksas v. Lithuania</i> , [VV] 6 January 2011	22
<i>Pandjikidze and others v. Georgia</i> , 27 October 2009	46, 47
<i>Panjeighalehei v. Denmark</i> , odl. 13 October 2009	20
<i>Panovits v. Cyprus</i> , 11 December 2008.....	14, 27
<i>Papon v. France</i> , 25 July 2002	29, 31
<i>Paraponiaris v. Greece</i> , 25 September 2008.....	115
<i>Parlov-Tkalčić v. Croatia</i> , 22 December 2009.....	51
<i>Paul and Audrey Edwards v. the United Kingdom</i> , 14 March 2002.....	32
<i>Pélissier and Sassi v. France</i> , 25 March 1999.....	122
<i>Pellegrin v. France</i> , [VV] 8 December 1999	21
<i>Perna v. Italy</i> , [VV] 6 May 2003	137, 144
<i>Perote Pellon v. Spain</i> , 27 July 2002	53
<i>Pesukic v. Switzerland</i> , 6 December 2012	63, 140, 144
<i>Philis v. Greece</i> , 27 August 1991	31, 32
<i>Phillips v. the United Kingdom</i> , 5 July 2001	90
<i>Piersack v. Belgium</i> , 1 October 1982.....	45, 52, 53, 54
<i>Pishchalnikov v. Russia</i> , 24 September 2009.....	14, 132
<i>Poitrimol v. France</i> , 23 November 1993.....	74
<i>Porubova v. Russia</i> , odl.8 October 2009	51

<i>Posokhov v. Russia</i> , 4 March 2003	46
<i>Powell and Rayner v. the United Kingdom</i> , 21 February 1990.....	18, 19
<i>Prade v. Germany</i> , 3 March 2016.....	103
<i>Präjină v. Romania</i> , 7 January 2014	138
<i>Pretto and others v. Italy</i> , 8 December 1983	70, 78, 79, 107, 109
<i>Procedo Capital Corporation v. Norway</i> , 24 September 2009.....	56
<i>Procola v. Luxembourg</i> , 28 September 1995.....	53, 55
<i>Pudas v. Sweden</i> , 27 October 1987	20
<i>Pugžlis v. Poland</i> , 14 June 2016	146
<i>Pullar v. the United Kingdom</i> , odl. 10 June 1996	54, 55
<i>Quaranta v. Switzerland</i> , 24 May 1991	130, 145, 146
<i>Ramanauskas v. Lithuania</i> , odl. 26 April 2005, judgment [VV] 5 February 2008.....	14, 26, 59, 60, 79, 80, 81, 82, 83, 84, 85, 139, 141
<i>Rambus Inc. v. Germany</i> , odl. 16 June 2009.....	22
<i>Ravnsborg v. Sweden</i> , 23 March 1994.....	23, 24, 25
<i>Riela and others v. Italy</i> , odl. 4 September 2001	90, 91, 119
<i>Riepan v. Austria</i> , 14 November 2000.....	60, 70, 77
<i>Ringeisen v. Austria</i> , 23 June 1973.....	17, 19, 20, 21, 47, 51, 110
<i>Ringvold v. Norway</i> , 11 February 2003	114, 115, 116
<i>Roche v. the United Kingdom</i> , [VV] 19 May 2005.....	12, 17, 19, 39
<i>Rosin v. Estonia</i> , 19 December 2013	142
<i>Rowe and Davis v. the United Kingdom</i> , 16 February 2000	14, 60, 62
<i>Ruiz-Mateos v. Spain</i> , 23 June 1993	60, 62
<i>Ruiz Torija v. Spain</i> , 9 December 1994.....	99
<i>Ryabykh v. Russia</i> , 24 July 2003.....	41
<i>S. v. Germany</i> , odl. 5 July 1984	26
<i>S. v. Switzerland</i> , 28 November 1991	132, 134
<i>S.C. v. the United Kingdom</i> , 15 June 2004.....	75
<i>S.N. v. Sweden</i> , odl. 2 July 2002.....	136, 141, 144
<i>Sabeh El Leil v. France</i> , [VV] 29 June 2011.....	39
<i>Sace Elektrik Ticaret Ve Sanayi A. Ş. v. Turkey</i> , 22 October 2013	36
<i>Sadak and others v. Turkey</i> , 17 July 2001.....	122, 124
<i>Sakhnovskiy v. Russia</i> , [VV] 2 November 2010.....	12, 132, 134, 135
<i>Salabiaku v. France</i> , 7 October 1988.....	86, 88, 89, 90, 92, 113
<i>Salaman v. the United Kingdom</i> , odl. 15 June 2000.....	55, 56
<i>Salduz v. Turkey</i> , [VV] 27 November 2008.....	11, 14, 94, 95, 96, 105, 131
<i>Salesi v. Italy</i> , 26 February 1993.....	15, 20, 111
<i>Salomonsson v. Sweden</i> , 12 November 2002	73
<i>Salov v. Ukraine</i> , 6 September 2005.....	54, 55

<i>Samoilă and Cionca v. Romania</i> , 4 March 2008	113
<i>Sander v. the United Kingdom</i> , 9 May 2000.....	52, 54, 55
<i>Sandu v. Moldova</i> , 11 February 2014.....	82
<i>Saoud v. France</i> , 9 October 2007	21
<i>Sara Lind Eggertsdóttir v. Iceland</i> , 5 July 2007	66, 68
<i>Sarl du Parc d'activités de Blotzheim v. France</i> , 11 July 2006	19
<i>Saunders v. the United Kingdom</i> , 17 December 1996.....	60, 79, 86, 87, 89, 91, 93
<i>Schatschaschwili v. Germany</i> , [VV] 15 December 2015.....	138, 142
<i>Schenk v. Switzerland</i> , 12 July 1988.....	11, 13, 59, 61, 80, 86, 96, 102
<i>Scheper v. the Netherlands</i> , odl. 5 May 2005	137, 141, 144
<i>Schlumpf v. Switzerland</i> , 8 January 2009.....	72, 141
<i>Schneider v. France</i> , odl. 30 June 2009	34, 37
<i>Scholer v. Germany</i> , 18 December 2014	140, 144
<i>Schreiber and Boetsch v. France</i> , 11 December 2003	40
<i>SCM Scanner de l'Ouest Lyonnais and others v. France</i> , 21 June 2007.....	42
<i>Sejdovic v. Italy</i> , [VV] 1 March 2006	15
<i>Sekanina v. Austria</i> , 25 August 1993.....	114, 116, 117
<i>Seliverstov v. Russia</i> , 25 September 2008.....	122, 124
<i>Sellick and Sellick v. the United Kingdom</i> , 16 October 2012.....	138
<i>Sepil v. Turkey</i> , 12 November 2013	82
<i>Sequiera v. Portugal</i> , odl. 20 October 2009	85
<i>Serves v. France</i> , 4 May 2000	88, 89
<i>Seryavin and others v. Ukraine</i> , 10 February 2011.....	100
<i>Shabelnik v. Ukraine</i> , 19 February 2009	94, 95, 131, 133
<i>Shannon v. the United Kingdom</i> , 4 October 2005.....	88, 89
<i>Shestakov v. Russia</i> , odl. 18 June 2002	44
<i>Shtukaturov v. Russia</i> , 27 March 2008.....	70
<i>Sidabras and Džiautas v. Lithuania</i> , odl. 27 July 2004.....	26
<i>Sievert v. Germany</i> , 19 July 2012.....	139, 145
<i>Sigurdsson v. Iceland</i> , 14 June 2001	54, 55
<i>Simeonovi v. Bulgaria</i> , 20 October 2015	134, 135
<i>Simonavičius v. Lithuania</i> , 27 June 2006.....	110
<i>Skorobogatova v. Russia</i> , 1 December 2005.....	108
<i>Šleževičius v. Lithuania</i> , 13 November 2001	110
<i>Slivenko v. Latvia</i> , odl. 9 October 2003	22
<i>Šmajgl v. Slovenia</i> , 4 October 2016.....	143
<i>Smirnova v. Russia</i> , 24 July 2003	107
<i>Smyk v. Poland</i> , 28 July 2009	34, 35, 37
<i>Sobolewski (No. 2) v. Poland</i> , 9 June 2009	27

<i>Solakov v. „the former Yugoslav Republic of Macedonia”,</i> 31 October 2001.....	141, 143
<i>Sovtransavto Holding v. Ukraine</i> , 25 July 2002	53
<i>Sporrong and Lönnroth v. Sweden</i> , 23 September 1982	21
<i>Sramek v. Austria</i> , 22 October 1984.....	46
<i>Stanev v. Bulgaria</i> , [VV] 17 January 2012	31, 32, 35
<i>Stanford v. the United Kingdom</i> , odl. 23 February 1994.....	74, 75, 76, 146
<i>Stapleton v. Ireland</i> , odl. 4 May 2010.....	97
<i>Staroszczyk v. Poland</i> , 22 March 2007.....	39
<i>Steel and Morris v. the United Kingdom</i> , 15 February 2005	69
<i>Ștefănică and others v. Romania</i> , 2 November 2010	13, 42, 99, 104
<i>Stepenska v. Ukraine</i> , 12 June 2006	33
<i>Stoilkovska v. „the former Yugoslav Republic of Macedonia”,</i> 18 July 2013.....	14, 105
<i>Stoimenov v. “the former Yugoslav Republic of Macedonia”,</i> 5 April 2007.....	68
<i>Stow and Gai v. Portugal</i> , 4 October 2005	55
<i>Stran Greek Refineries and Stratis Andreadis v. Greece</i> , 9 December 1994.....	20, 67
<i>Stubbings and others v. the United Kingdom</i> , 24 September 1996.....	36
<i>Suda v. the Czech Republic</i> , 28 October 2010.....	31
<i>Suhadolc v. Slovenia</i> , odl. 17 May 2011	71, 73
<i>Svetlana Naumenko v. Ukraine</i> , 9 November 2004.....	53
<i>Svetlana Orlova v. Russia</i> , 30 July 2009	111
<i>T. v. Austria</i> , 14 November 2000	121, 122
<i>T. and V. v. the United Kingdom</i> , 16 December 1999.....	27, 54, 69, 75, 115, 146
<i>Talat Tunç v. Turkey</i> , 27 March 2007.....	15
<i>Tatishvili v. Russia</i> , 2 February 2007.....	100, 101
<i>Taxquet v. Belgium</i> , [VV] 16 November 2010	99, 101
<i>Teixeira de Castro v. Portugal</i> , 9 June 1998.....	80, 81, 82, 83
<i>Telfner v. Austria</i> , 20 March 2001	89, 92
<i>Tendam v. Spain</i> , 13 July 2010	114
<i>Timergaliyev v. Russia</i> , 14 October 2008.....	75, 76, 130, 133
<i>Tinnelly v. the United Kingdom</i> , 10 July 1998.....	31
<i>Toyaksi and others v. Turkey</i> , 20 October 2010.....	38
<i>Toziczka v. Poland</i> , 24 July 2012	54
<i>Tre Traktörer AB v. Sweden</i> , 7 July 1989.....	20
<i>Trepashkin (No. 2) v. Russia</i> , 16 December 2010.....	125, 127
<i>Tripodi v. Italy</i> , 22 February 1994.....	134, 135, 136
<i>Truten v. Ukraine</i> , 23 June 2016.....	133

<i>Tseber v. Czech Republic</i> , 22 November 2012.....	103, 139
<i>Tudor Tudor v. Romania</i> , 24 March 2009.....	13, 42, 104, 105
<i>Tumilovich v. Russia</i> , 22 June 1999.....	28
<i>Turbylev v. Russia</i> , 6 October 2015.....	94, 95
<i>Tyrer v. the United Kingdom</i> , 25 April 1978.....	12
<i>Urbanek v. Austria</i> , 9 December 2010.....	37
<i>Užkurėlienė and others v. Lithuania</i> , 7 April 2005.....	43, 44
<i>V.D. v. Romania</i> , 16 February 2010.....	139, 141, 143
<i>Vacher v. France</i> , 17 December 1996.....	33
<i>Vaivada v. Lithuania</i> , odl. 16 November 2006.....	109
<i>Valašinas v. Lithuania</i> , odl. 24 July 2001.....	28
<i>Van de Hurk v. the Netherlands</i> , 19 April 1994.....	48, 51
<i>Van Marle v. the Netherlands</i> , 26 June 1986.....	19, 20
<i>Van Mechelen and others v. the Netherlands</i> , 23 April 1997.....	140, 141
<i>Van Offeren v. the Netherlands</i> , 5 July 2005.....	90, 92, 119
<i>Vanyan v. Russia</i> , 15 December 2005.....	28, 81, 84
<i>Varnima Corporation International S. A. v. Greece</i> , 28 May 2009.....	65
<i>Vasileva v. Denmark</i> , 25 September 2003.....	88
<i>Vassilios Stavropoulos v. Greece</i> , 27 September 2007.....	22
<i>Vera Fernández-Huidobro v. Spain</i> , 6 January 2010.....	45
<i>Verdú Verdú v. Spain</i> , 15 February 2007.....	65, 68
<i>Vernes v. France</i> , 20 January 2011.....	76
<i>Veselo and others v. Russia</i> , 2 October 2012.....	82, 84
<i>Vidal v. Belgium</i> , 22 April 1992.....	12, 61, 67, 136, 137, 140, 141
<i>Vilho Eskelinen and others v. Finland</i> , [VV] 19 April 2007.....	21
<i>Vladimir Romanov v. Russia</i> , 24 July 2008.....	139, 140
<i>Vrabec v. Slovakia</i> , 30 November 2010.....	14, 105
<i>Vronchenko v. Estonia</i> , 18 July 2013.....	142
<i>Walsh v. the United Kingdom</i> , odl. 21 November 2006.....	26, 90, 91, 119
<i>Webb v. the United Kingdom</i> , odl. 2 July 1997.....	38
<i>Weber v. Switzerland</i> , 22 May 1990.....	23, 24, 25
<i>Weh v. Austria</i> , 8 April 2004.....	25, 92
<i>Welke and Bialek v. Poland</i> , 1 March 2011.....	79
<i>Wynen v. Belgium</i> , 5 November 2002.....	66
<i>X v. Austria</i> , odl. 19 September 1961.....	27
<i>X v. Austria</i> , odl. 12 March 1962.....	28
<i>X v. Austria</i> , odl. 12 October 1977.....	28
<i>X v. France</i> , 31 March 1992.....	109
<i>X v. Sweden</i> , 30 June 1959.....	72

<i>Yakovlev v. Russia</i> , 15 March 2005.....	70, 71
<i>Yaremenko v. Ukraine</i> , 12 June 2008.....	133
<i>Yoldaş v. Turkey</i> , 23 February 2010.....	131
<i>Yusuf Gezer v. Turkey</i> , 1 December 2009.....	87
<i>Yvon v. France</i> , 24 April 2003.....	64, 66
<i>Z and others v. the United Kingdom</i> , 10 May 2001.....	32, 39, 40
<i>Zagaria v. Italy</i> , 27 November 2007.....	133, 134
<i>Zagorodnikov v. Russia</i> , 7 June 2007.....	70
<i>Zaicevs v. Latvia</i> , 31 July 2007.....	25, 26
<i>Zana v. Turkey</i> , 25 November 1997.....	72
<i>Zand v. Austria</i> , odl. 12 October 1978.....	47, 111
<i>Zapadka v. Poland</i> , 15 December 2009.....	33, 35
<i>Ždanoka v. Latvia</i> , odl. 6 March 2003.....	22
<i>Żebrowski v. Poland</i> , 3 November 2011.....	34, 35, 37
<i>Zhelezov v. Russia</i> , odl. 23 April 2002.....	95, 96, 135
<i>Ziliberg v. Moldova</i> , 1 February 2005.....	24
<i>Zimmermann and Steiner v. Switzerland</i> , 13 July 1983.....	109
<i>Živilinskas v. Lithuania</i> , odl. 12 December 2006.....	31
<i>Zylkov v. Russia</i> , 21 June 2011.....	31, 37

Predstavištva za prodaju publikacija Saveta Evrope

BELGIJA

La Librairie Européenne –
The European Bookshop Rue de l'Orme, 1
BE-1040 BRUXELLES
Tel.: +32 (0)2 231 04 35
Fax: +32 (0)2 735 08 60
E-mail: info@libeurop.eu
http://www.libeurop.be

Jean De Lannoy/DL Services Avenue
du Roi 202 Koningslaan BE-1190
BRUXELLES
Tel.: +32 (0)2 538 43 08
Fax: +32 (0)2 538 08 41
E-mail: jean.de.lannoy@dl-servi.com
http://www.jean-de-lannoy.be

BOSNA I HERCEGOVINA

Robert's Plus d.o.o.
Marka Marulića 2/V
BA-71000 SARAJEVO
Tel.: + 387 33 640 818
Fax: + 387 33 640 818
E-mail: robertsplus@bih.net.ba

KANADA

Renouf Publishing Co. Ltd.
22-1010 Polytek Street
CDN-OTTAWA, ONT K1J 9J1
Tel.: +1 613 745 2665
Fax: +1 613 745 7660
Toll-Free Tel.: (866) 767-6766 E-mail: or-
der.dept@renoufbooks.com http://www.
renoufbooks.com

HRVATSKA

Robert's Plus d.o.o.
Marasovićeva 67
HR-21000 SPLIT
Tel.: + 385 21 315 800, 801, 802, 803 Fax: +
385 21 315 804
E-mail: robertsplus@robertsplus.hr

REPUBLIKA ČEŠKA

Suweco CZ, s.r.o.
Klecakova 347
CZ-180 21 PRAHA 9
Tel.: +420 2 424 59 204
Fax: +420 2 848 21 646
E-mail: import@suweco.cz
http://www.suweco.cz

DANSKA

GAD
Vimmelskafte 32
DK-1161 KØBENHAVN K
Tel.: +45 77 66 60 00
Fax: +45 77 66 60 01
E-mail: reception@gad.dk
http://www.gad.dk

FINSKA

Akateeminen Kirjakauppa PO Box 128
Keskuskatu 1
FI-00100 HELSINKI
Tel.: +358 (0)9 121 4430
Fax: +358 (0)9 121 4242
E-mail: akatilaus@akateeminen.com
http://www.akateeminen.com

FRANCUSKA

Molimo kontaktirajte direktno Izdavaštvo
Saveta Evrope
FR-67075 STRASBOURG cedex
Tel.: +33 (0)3 88 41 25 81
Fax: +33 (0)3 88 41 39 10
E-mail: publishing@coe.int
http://book.coe.int

Librairie Kléber

1 rue des Francs-Bourgeois
FR-67000 STRASBOURG
Tel.: +33 (0)3 88 15 78 88
Fax: +33 (0)3 88 15 78 80
E-mail: librairie-kleber@coe.int
http://www.librairie-kleber.com

GRČKA

Librairie Kauffmann s.a. Stadiou 28
GR-105 64 ATHINAi
Tel.: +30 210 32 55 321
Fax: +30 210 32 30 320
E-mail: ord@otenet.gr
http://www.kauffmann.gr

MADARSKA

Euro info Service
Pannónia u. 58.
PF. 1039
HU-1136 BUDAPEST
Tel.: +36 1 329 2170
Fax: +36 1 349 2053
E-mail: euroinfo@euroinfo.hu http://
www.euroinfo.hu

ITALIJA

Licosa SpA
Via Duca di Calabria, 1/1 IT-50125 FIRENZE
Tel.: +39 0556 483215
Fax: +39 0556 41257
E-mail: licosa@licosa.com
http://www.licosa.com

NORVEŠKA

Akademika
Postboks 84 Blindern NO-0314 OSLO
Tel.: +47 2 218 8100
Fax: +47 2 218 8103
E-mail: support@akademika.no
http://www.akademika.no

POLJSKA

Ars Polona JSC
25 Obroncow Street
PL-03-933 WARSZAWA
Tel.: +48 (0)22 509 86 00
Fax: +48 (0)22 509 86 10
E-mail: arspolona@arspolona.com.pl
http://www.arspolona.com.pl

PORTUGALIJA

Marka Lda
Rua dos Correeiros 61-3
PT-1100-162 LISBOA
Tel: 351 21 3224040
Fax: 351 21 3224044
Web: www.marka.pt
E-mail: apoio.clientes@marka.pt

RUSKA FEDERACIJA

Ves Mir
17b, Butlerova ul. – Office 338 RU-117342
MOSCOW
Tel.: +7 495 739 0971
Fax: +7 495 739 0971
E-mail: orders@vesmirbooks.ru
http://www.vesmirbooks.ru

ŠVAJCARSKA

Planetis Sfrl
16 chemin des Pins
CH-1273 ARZIER
Tel.: +41 22 366 51 77
Fax: +41 22 366 51 78
E-mail: info@planetis.ch

TAJVAN

Tycoon information inc.
5th Floor, No. 500, Chang-Chun Road
Taipei, Taiwan
Tel.: 886-2-8712 8886
Fax: 886-2-8712 4747, 8712 4777 E-mail:
info@tycoon-info.com.tw orders@tycoo-
on-info.com.tw

VELIKA BRITANIJA

The Stationery Office Ltd PO Box 29
GB-NORWICH NR3 1GN
Tel.: +44 (0)870 600 5522
Fax: +44 (0)870 600 5533
E-mail: book.enquiries@tso.co.uk http://
www.tsoshop.co.uk

SJEDINJENE AMERIČKE DRŽAVE I

KANADA
Manhattan Publishing Co
670 White Plains Road
USA-10583 SCARSDALE, NY Tel: + 1 914
472 4650
Fax: +1 914 472 4316
E-mail: coe@manhattanpublishing.com
http://www.manhattanpublishing.com

Izdavaštvo Saveta Evrope
FR-67075 STRASBOURG Cedex

Tel.: +33 (0)3 88 41 25 81 – Fax: +33 (0)3 88 41 39 10 – E-mail: publishing@coe.int – Website: http://book.coe.int

Ova publikacija, u izdanju Direktorata za ljudska prava i vladavinu prava, predstavlja praktično sredstvo za pravne stručnjake iz zemalja članica Saveta Evrope koji žele da unaprede svoje veštine primene Evropske konvencije o ljudskim pravima i sudske prakse Evropskog suda za ljudska prava u svakodnevnom radu.

Zainteresovani za obuku o ljudskim pravima za pravne stručnjake? Molimo vas posetite veb stranicu Evropskog programa za obrazovanje pravnika u oblasti ljudskih prava (HELP): www.coe.int/help/.

www.coe.int/nationalimplementation

SRP

www.coe.int

Savet Evrope je vodeća organizacija za ljudska prava na kontinentu. Ima 47 država članica od kojih su 28 članice Evropske unije. Sve zemlje članice Saveta Evrope potpisale su Evropsku konvenciju o ljudskim pravima, sačinjenu u cilju zaštite ljudskih prava, demokratije i vladavine prava. Evropski sud za ljudska prava vrši nadzor nad primenom Konvencije u državama članicama.

COUNCIL OF EUROPE

CONSEIL DE L'EUROPE